

กรรมฐาน

Buddhist Meditation 2

๒

พระครูพัชรกิตติโสภณ, ดร.

วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

กรรมฐาน ๒ (Buddhist Meditation II)

โดย
พระครูพัชรกิตติโสภณ, ดร.

วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๒๕๖๗

กรรมฐาน ๒

Buddhist Meditation II

พระครูพัชรกิตติโสภณ, ดร.

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๖๗ จำนวน ๕๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย

พระครูพัชรกิตติโสภณ, ดร.

พิมพ์ที่

สำนักพิมพ์ หจก.เอกสารซีพี

๙๕/๑๐ – ๑๑ ถนนอินจันทร์ณรงค์

ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์

โทร. ๐๔๔-๖๑๔๐๐๕

ออกแบบปก: ไอเดียล พาร์ทเนอร์ กรุป

จัดรูปเล่ม/พิสูจน์อักษร: สุทธิวิทย์ วิลัยริด, พระครูพัชรกิตติโสภณ,ดร.

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

พระครูพัชรกิตติโสภณ.

กรรมฐาน ๒. - บุรีรัมย์ : โรงพิมพ์เอกสารซีพี, 2567.

126 หน้า

1.กรรมฐาน. 2.วิปัสสนา. I. ไอเดียล พาร์ทเนอร์ กรุป, ผู้วาดภาพประกอบ. II. ชื่อเรื่อง

294.3122

ISBN 978-616-619-285-8

มีลิขสิทธิ์ตามกฎหมาย

พระครูพัชรกิตติโสภณ, ดร. 0828245966

Email : watsoapon@hotmail.com

คำนิยม

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ เป็นวิทยาลัยสงฆ์ ที่มุ่งให้นักศึกษาที่เข้ามาศึกษาได้รับความรู้และประสบการณ์ทั้งด้านปริยัติและด้านปฏิบัติตามหลักการในพระไตรปิฎกตามพันธกิจและวัตถุประสงค์ของมหาวิทยาลัย ซึ่งกำหนดให้มีหลักสูตรการปฏิบัติด้านพระกัมมัฏฐาน ทั้งด้านสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติ จึงจำเป็นต้องมีคู่มือการศึกษาที่ถูกต้องตรงตามหลักการในพระไตรปิฎก อาจารย์ผู้บรรยายในรายวิชา ก็ต้องมีประสบการณ์ด้านการปฏิบัติและผ่านหลักสูตรการอบรมพระวิปัสสนากรรมฐานตามที่มหาวิทยาลัยกำหนด

ท่านพระครูพัชรกิตติโสภณ ดร. นับว่าเป็นพระวิปัสสนาจารย์ที่มีคุณสมบัติตามที่กล่าวข้างต้น ทั้งในด้านความรู้หลักการและภาคปฏิบัติ ทั้งยังผ่านหลักสูตรการอบรมพระวิปัสสนาจารย์ดังกล่าวด้วย วิทยาลัยสงฆ์จึงมอบหมายให้ท่านรับผิดชอบเป็นพระอาจารย์บรรยายในรายวิชา กัมมัฏฐานดังกล่าวและเป็นพระวิปัสสนาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

ปีการศึกษา ๒๕๖๖ นี้ หลังจากที่ท่านได้เรียบเรียงตำราหลักสูตร เอกสารประกอบการสอนรายวิชา กัมมัฏฐาน ๑ ขึ้นมาเป็นรูปเล่มสมบูรณ์แล้ว ท่านได้เรียบเรียง ธรรมเนียม ๒ ให้ต่อเนื่องจากธรรมเนียม ๑ เพื่อเป็นคู่มือและแนวทางการปฏิบัติพระกัมมัฏฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตรในพระไตรปิฎกอย่างครบถ้วน เหมาะสมที่จักเป็นคู่มือแห่งการศึกษาและปฏิบัติสำหรับนิสิตนักศึกษาและคณาจารย์ตลอดถึงประชาชนผู้สนใจใคร่ปฏิบัติทั่วไป

ในนามวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ จึงชื่นชมอนุโมทนาขอบคุณ ท่านพระครูพัชรกิตติโสภณ ดร. ผู้เรียบเรียงตำราเล่มนี้ขึ้นมาเพื่อประโยชน์ในการศึกษาและการปฏิบัติในวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มา ณ โอกาสนี้

พระศรีปริยัติธาดา ป.ธ. ๙, ผศ.

ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

คำนำ

หนังสือกรรมฐาน ๒ นี้ เป็นการต่อยอดจากหนังสือกรรมฐาน ๑ รูปเล่ม หนังสือกรรมฐาน ๑ มีเนื้อหารายละเอียดค่อนข้างมาก ครบสมบูรณ์ เพื่อให้มีการต่อยอดการศึกษาในวิชากรรมฐาน ผู้เขียนจึงเรียบเรียงกรรมฐาน ๒ ขึ้นมาโดยมีเนื้อหากระชับลง เป็นการอธิบายถึง มหาสติปัฏฐานสูตรหลักการเจริญภาวนาว่าด้วยกาย เวทนา จิต ธรรม ตลอดถึงรายละเอียดของสิกขา ๓ วิชา ๓ และสามัญญลักษณะ ๓ ซึ่งในกรรมฐาน ๒ มีเพียง ๔ บท การเรียนกรรมฐานนอกจากจะได้เพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจในการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานสูตรแล้ว ผู้ศึกษายังสามารถเก็บเกี่ยวความรู้จากการศึกษา นำไปปฏิบัติด้วยตนเองเพื่อเป็นมงคลตลอดชีวิต

ผู้เขียนได้รับมอบหมายให้เป็นอาจารย์สอนวิชากรรมฐานรวมถึงมีหน้าที่สอนกรรมฐานและสอบอารมณ์เมื่อมีการปฏิบัติธรรมของวิทยาลัย จึงได้รวบรวมหลักธรรมองค์ความรู้ต่างๆจากประสบการณ์ชีวิตและการสอนวิชากรรมฐาน จัดทำหนังสือเล่มนี้ขึ้น เพื่อเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาและผู้สนใจทั่วไป การเรียบเรียงหนังสือกรรมฐาน ๒ นี้ จะยึดหลักโครงสร้างหลักสูตร มคอ.๓ วิชากรรมฐาน ๒ ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นหลัก ซึ่งจะเป็นเอกสารประกอบการสอนและหนังสือที่มีเนื้อหาสอดคล้องต่อจากวิชากรรมฐาน ๑

อนุโมทนาขอบคุณคณาจารย์วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ทุกท่านที่ช่วยแก้ไข ตรวจสอบความถูกต้อง และขอขอบคุณ พระศรีปริยัติธาดา ป.ธ.๙ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ที่อำนวยความสะดวกในด้านวิชาการ รวมทั้งเขียนคำนิยมลงในหนังสือ ตลอดถึงอนุโมทนาขอบคุณผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่านที่ได้เสนอแนะปรับแก้ให้หนังสือมีความสมบูรณ์เพื่อเป็นคู่มือการปฏิบัติธรรม สำหรับนักศึกษาและผู้สนใจทั่วไป หากมีส่วนใดของหนังสือเล่มนี้ที่ต้องปรับเพิ่มหรือแก้ไข ผู้เรียบเรียงขอน้อมรับด้วยความยินดี

พระครูพัชรกิตติโสภณ, ดร.

วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนิยม-คำนำ	ก
สารบัญ	ค
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ มหาสติปัฏฐานสูตร	๑
๑.๑ บทนำ ๑	
๑.๒ มหาสติปัฏฐานสูตร	๒
๑.๒.๑ ความหมายของสติปัฏฐาน	๒
๑.๒.๒ ฐานจะของ สติ ในสติปัฏฐาน	๓
๑.๒.๓ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๔
๑) ความหมายการเจริญกายานุปัสสนา	๕
๒) หมวดธรรมของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๕
๑.๒.๔ อานาปานสติสูตร	๗
๑) ลักษณะเด่นของอานาปานสติ	๘
๒) ความหมายของอานาปานสติ	๑๒
๑.๒.๕ วิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่อจากอานาปานสติ	๒๘
๑) ประเภทของวิปัสสนา	๒๘
๒) ความหมายของวิปัสสนาแบบสมถยานิกะ	๒๙
๓) ผลของการบรรลุอรหัตตผลจากการฝึกแบบ “สมถยานิกะ”	๓๑
๑.๒.๖ อารมณ์หลักในการเจริญวิปัสสนา	๓๓
๑.๓ สรุป	๓๕
บทที่ ๒ สิกขา ๓	๓๗
๒.๑ บทนำ	๓๗
๒.๒ ความหมายของไตรสิกขา	๓๙

๒.๓ ประเภทของไตรสิกขา	๔๑
๒.๔ ความสำคัญของไตรสิกขา	๔๒
๒.๔.๑ หลักไตรสิกขาเป็นที่หลอมรวมสิกขาบทในพระปาติโมกข์	๔๓
๑) หลักไตรสิกขา เป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์	๔๔
๒) หลักไตรสิกขา เป็นที่หลอมรวมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมด ในพระพุทธศาสนา	๔๔
๒.๔.๒ สารสำคัญของหลักไตรสิกขา	๔๔
๑) สารสำคัญของศีลสิกขา	๔๕
๒) สารสำคัญของจิตตสิกขา	๔๕
๓) สารสำคัญของปัญญาสิกขา	๔๕
๒.๔.๓ หลักไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค	๔๖
๒.๔.๔ การใช้หลักไตรสิกขาในสมัยพุทธกาล	๔๙
๑) กลุ่มบุคคลผู้ศึกษาในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล	๕๐
๒) คุณสมบัติผู้ศึกษาในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล	๕๒
๒.๕ อธิศีลสิกขา	๕๔
๒.๖ อธิจิตตสิกขา	๕๘
๒.๗ อธิปัญญาสิกขา	๖๐
๒.๘ สรุป	๖๒
บทที่ ๓ วิชา ๓	๖๕
๓.๑ บทนำ	๖๕
๓.๒ ประเภทของญาณ	๖๖
๓.๒.๑ การจัดญาณตามความสัมพันธ์	๖๖
๓.๒.๒ การจัดญาณตามระดับขั้น	๖๗
๓.๒.๓ การจัดญาณตามการบรรลุ	๖๘
๓.๒.๔ การจัดญาณตามวิชา ๘	๖๘
๓.๓ บ่อเกิดแห่งญาณ หรือหนทางให้เกิดญาณ	๗๔
๓.๓.๑ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๗๕
๓.๓.๒ จุตูปปาตญาณ	๘๓
๓.๓.๓ อาสวักขยญาณ	๘๖

๓.๔.๗ สรุป

๘๙

บทที่ ๔ สามัญญลักษณะ ๓

๙๑

๔.๑ บทนำ

๙๑

๔.๒ อนิจจลักษณะ

๙๔

๔.๓ ทุกขลักษณะ

๙๗

๔.๔ อนัตตลักษณะ

๙๙

๔.๔.๑ อนัตตา หมายถึง สภาพที่ไม่ใช่อัตตา เพราะเป็นไปเพื่ออาหาร

๑๐๑

๔.๔.๒ อนัตตา หมายถึง สภาพที่ไม่ใช่อัตตา

เพราะบังคับให้เป็นไปตามอำนาจไม่ได้

๑๐๓

๔.๔.๓ อนัตตาในคัมภีร์อรรถกถาและวิสุทธิมรรค

๑๐๔

๔.๔.๔ สิ่งปิดบังไม่ให้เห็นไตรลักษณ์

๑๐๗

๑) สันตติปิดบังอนิจจัง

๑๐๘

๒) อริยาบถปิดบังทุกขัง

๑๐๙

๓) มนัสสัญญาปิดบังอนัตตา

๑๑๐

๔.๔.๕ สรุป

๑๑๓

๔.๕ ไตรลักษณ์ในอนัตตลักษณะสูตร

๑๑๔

๔.๖ สรุป

๑๒๐

บรรณานุกรม

๑๒๓

ประวัติผู้เรียบเรียงและผลงาน

๑๒๖

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกที่ใช้ในการค้นคว้านำมาอ้างอิง สำหรับหนังสือเล่มนี้ ได้ศึกษาค้นคว้าจาก พระไตรปิฎกฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ซึ่งการอ้างอิงภาษาไทยใช้ระบุชื่อ คัมภีร์/เล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๙/๒๑๕. หมายถึง คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๒๖๙ หน้าที่ ๒๑๕

การใช้คำย่อชื่อคัมภีร์ขึ้นรองจากพระไตรปิฎก เช่น อรรถกถา ปกรณวิเสส ฎีกา ให้ทำแนวนเดียวกับพระไตรปิฎก คือ ให้เริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๒๐. หมายถึง วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวิงค์อรรถกถา ฉบับภาษาไทย เล่ม ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐.

พระวินัย

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.มหา. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาวิงค์	(ภาษาไทย)
วิ.มหา.อ. (บาลี)	= วินัยปิฎก มหาวิงค์บาลี	(ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จุ. (ไทย)	= วินัยปิฎก จุฬวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป. (ไทย)	= วินัยปิฎก ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี)	= สสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคบาลี	(ภาษาบาลี)
ม.มู. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)

ม.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.นิ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ.อ. (ไทย)	= สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี นิทานวรรคอรธกถา	(ภาษาไทย)
ส.ข. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ.อ. (ไทย)	= สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี สฬายตนวรรคอรธกถา	(ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ติก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทิกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.นวก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ขุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.จู. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จูนิเทศ	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ. (ไทย)	= วินัยปิฎก สมณตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.มหา.อ. (บาลี)	= วินัยปิฎก สมณตปาสาทิกา มหาวิภังคอนุฎฐกถา	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคคอนุฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ป.อ. (ไทย)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎิกวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อง.ทุก.อ. (บาลี)	= องคุดตฺตริกัณณิกาย มโนรณปุณณิ ทุกนินปาทอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.อ. (ไทย)	= อังคุดตฺตริกัณณิกาย มโนรณปุณณิ ทุกนินปาทอรรณกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย ธรรมบทธอรรณกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย สัทธรรมปกาสนิ ปฏิสัมภิทามรรคอรรณกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (บาลี)	= ขุททกนิกาย สัทธมมปกาสนิ ปฏิสัมภิทามคคอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)

ฎีกา/ปกรณ์วิเสส

ที.ม.ฎีกา (บาลี)	= ทีฆนิกาย ลินตลปกาสนิ มหาวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.ฎีกา (บาลี)	= มชฌมินิกาย ลินตลปกาสนิ อุปริปณณาสกฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.ฎีกา (บาลี)	= ปรมตถมณชูลี วิสุทฺธิมคคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ. (บาลี)	= วิสุทฺธิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

มหาสติปัฏฐานสูตร

๑.๑ บทนำ

มหาสติปัฏฐานสูตร^๑ เป็นพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เมื่อครั้งที่ทรงประทับอยู่กัมมาสนัมมะนิคม แคว้นกुरु เพื่อให้ถึงเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน ผู้ที่จะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจะต้องเดินบนทางที่เรียกว่า สติปัฏฐาน ซึ่งความสำคัญปรากฏดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ทาง^๒ นี้เป็นทางเดียว^๓ เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม^๔ เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน^๕ ๔ ประการ

สติปัฏฐาน ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มี สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้”

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

^๒ ทาง หมายถึง ทางดำเนินไปสู่พระนิพพาน หรือ ทางที่ผู้ต้องการพระนิพพานควรดำเนินไป.

^๓ทางเดียว หมายถึง (๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะ ไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (๒) เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ พระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำให้เกิดขึ้น (๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียวคือพระพุทธศาสนา (๔) เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือ พระนิพพาน.

^๔ ญาณธรรม หมายถึงอริยมรรค.

^๕ สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน.

๑.๒ มหาสติปัฏฐานสูตร

๑.๒.๑ ความหมายของสติปัฏฐาน

สติปัฏฐาน คือ ความตั้งมั่นในการระลึกรู้อารมณ์ที่เป็นฝ่ายดี ยับยั้งมิให้จิตตกไปในทางชั่ว หรือความระลึกได้ที่รู้ทันอารมณ์อันเป็นฝ่ายดี โดยเฉพาะอารมณ์อันเป็นที่ตั้งมั่นแห่งสติ ๔ ประการ ประกอบด้วย กาย เวทนา จิต ธรรม

พระไตรปิฎก ได้ให้ความหมายของสติไว้ว่า “สติเป็นไฉน สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความระลึกความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สติ”^๖

สติปัฏฐานแยกออกเป็น ๒ คำ คือ (๑) คำว่า สติ คือความระลึกได้ นึกได้ ความไม่เผอเรอ การคุมใจไว้กับกิจ (อันเป็นปัจจุบัน) หรือคุมจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง จำการที่ทำ คำที่พูดได้แม่นยำแล้ว (๒) คำว่า ปัฏฐาน ซึ่งแปลว่า เข้าไปตั้งไว้ จึงแปลรวมกันว่า สติปัฏฐาน คือ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ การปรากฏของสติ ข้อปฏิบัติที่มีสติเป็นประธาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเห็นสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง การมีสติกำกับดูสิ่งต่าง ๆ และความเป็นไปทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดีในร้าย ที่ทำให้มองเห็นเพี้ยนตามอำนาจกิเลส^๗ มี ๔ อย่างคือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นกายในกายภายในเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นกายในกาย ภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียรมีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก

^๖ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๔/๓๙๓.

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส อาร์พริ้นติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๔๙.

๔. จัมนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียรมีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก^๘

๑.๒.๒ ฐานะของ สติ ในสติปัฏฐาน

๑) สติ ในฐานะ อปัมาทธรรม หรือความไม่ประมาทนั้น เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่ง ดังจะเห็นในพุทธพจน์ หลายครั้งหลายหนที่แสดงให้เห็นว่า สติในฐานะแห่งอปัมาทธรรม (สติ) นี้มีความสำคัญที่สุดในบรรดาธรรมทั้งหลายดังนี้

“... ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ที่เหยียบไปบนแผ่นดินทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า เลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ แม้ฉันท กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทบัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น

ภิกษุผู้ไม่ประมาทพึงหวังข้อนี้ได้ว่า ‘จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก’...”^๙

๒) สติ ในฐานะหนทางสู่นิพพาน สติปัฏฐาน ถือว่าเป็นหนทางอันมุ่งตรงสู่มรรคผลนิพพาน โดยจัดเป็นหนึ่งในมรรคภาวนา ในพระวินัยจึงห้ามมิให้ภิกษุอดอ้างตนเองว่า เจริญสติปัฏฐาน (จนเจริญสมบูรณ์แล้ว) ซึ่งจะมีนัยให้คนเข้าใจว่า ภิกษุนั้นได้คุณวิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือได้บรรลุมรรค ผล นิพพานแล้ว^{๑๐}

๓) สติ ในฐานะ รัตนอัญมณี สติปัฏฐาน ถือเป็นหนึ่งในสิ่งที่ทรงคุณค่าเทียบได้กับรัตนอัญมณี ในพระธรรมวินัย^{๑๑}

๔) สติ ในฐานะเป็นแก่นธรรม สติปัฏฐาน ทำให้พระศาสนาอยู่ได้ยืนยาวนานเป็นธรรมเพื่อความไม่เลอะเลือน ไม่เสื่อมสูญไปของศาสนา เป็นแก่นแห่งธรรม เป็นเครื่องยึดอายุพระพุทธศาสนา โดยพระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้เมื่อก่อนเข้าสู่ปรินิพพานในมหาปรินิพพานสูตรว่า สติปัฏฐาน เป็นหนึ่งในธรรมที่พระองค์แสดงแล้วเพื่อความรู้ยิ่ง สวากทั้งหลาย พึงเรียน เสพ เจริญ ทำให้มากด้วยดี ซึ่งเมื่อทำเช่นนี้ จะช่วยให้พระศาสนานี้ตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน อันเป็นสิ่งที่

^๘ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑/๒๑๑.

^๙ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๐/๗๕.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน วิ.มทา. (ไทย) ๒/๗๐/๒๕๖.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘.

แก้กฏแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อแก้กฏ เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย^{๑๒}

๕) สติ ในฐานะเป็นทางสายเอก สติปัญญา เป็นทางสายเอกเพียงสายเดียวที่จะทำให้มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายเข้าถึงความพ้นทุกข์สิ้นเชิง หรือถึงพระนิพพานได้ นั่นคือการสรุปว่าการบรรลุธรรมของทุกท่าน ทุกคน ต้องเป็นการบรรลุธรรมอันเกิดมาจากการเจริญสติปัญญานั่น ดังนั้น หากปราศจากสติปัญญาแล้ว จะไม่มีผู้ใดสามารถเข้าถึงการบรรลุธรรมได้เลย^{๑๓}

๖) สติ ในฐานะเครื่องก่อสมาธิ สติปัญญา เป็นธรรมเครื่องก่อให้เกิดสมาธิ ดังนั้น หากผู้ปฏิบัติกรรมฐานทั้งหลายต้องการบรรลุสมาธินั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องเจริญสติปัญญา เพราะหากขาดสติ สัมมาสมาธิย่อมไม่เกิด^{๑๔}

๗) สติ ในฐานะหลักธรรมที่เหมาะสม สติปัญญาเป็นธรรมที่เหมาะสมกับทุกคน แม้พระอรหันต์ผู้หมดกิเลสแล้ว ท่านก็มีจิตตั้งมั่นในสติปัญญา ๔ และแม้คฤหัสถ์หนุ่มผ้าขาวก็ควรฝึกหัดจิตให้ตั้งมั่นในสติปัญญา ๔ อยู่เนื่อง ๆ ในกาลที่สมควร^{๑๕}

๘) สติ ในฐานะส่วนหนึ่งของหนทางสู่อิภิญญา สติปัญญา เป็นคุณธรรมที่ทำให้เกิดความเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค เพราะการบอกให้สาวกดำเนินตามทางสติปัญญา ๔ นี้เองสาวกของพระผู้มีพระภาคจำนวนมากจึงได้บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมี^{๑๖}

๑.๒.๓ กายานุปัสสนาสติปัญญา

การเจริญกายานุปัสสนา คือการตั้งสติพิจารณาให้เห็น กายภายนอกและกายภายใน ด้วยการพิจารณาใน ๕ หมวด ได้แก่ อานาปานสติ คือเรียนรู้ในการทำสมาธิความเข้าใจลมหายใจเข้าออก เข้ายาวมีสติรู้ เข้าสั้นมีสติรู้ ลำดับที่สองคือ อิริยาบถ มีสติระลึกรู้ในอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอนและอิริยาบถย่อยอื่น ๆ ลำดับที่สาม คือสัมผัสญาณ การตั้งสติพิจารณากายให้รู้รอบตั้งแต่ปลายผม จรดปลายเท้า เพื่อให้เห็นความไม่งาม ความที่ไม่สามารถบังคับให้เป็นดังที่ใจปรารถนาได้ ความสกปรกไม่น่ารักใคร่หลงใหล ลำดับที่สี่ คือปฏิกุศล พิจารณาความเป็นธาตุของร่างกายที่ประกอบกัน ลำดับที่ห้าคือ ธาตุมนสิการ พังพิจารณาร่างกายโดยเทียบกับศพในลักษณะต่าง ๆ เช่น ศพที่ถูกทิ้ง

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๔/๑๓๐. และ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๗/๑๓๘.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒/๒.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๔๑.

ชั้นอึด ศพในสภาพต่าง ๆ บางทีเรียกหมวดปาชาทั้ง ๙ เพื่อน้อมจิตเข้าระลึกรู้ในกายว่ามีธรรมดาเป็นเช่นนั้น จะได้คลายมานะ ละทิ้งไม่ยึดมั่นถือมั่น เกิดเบื่อหน่ายคลายกำหนดไม่รักหลง ก็ไม่เกิดทุกข์^{๑๗}

ดังนั้น จึงสรุปความหมายได้ว่า การเจริญกายานุปัสสนา เป็นการพิจารณาเบื้องต้นของการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้เข้าใจถึงความจริงของกายและคลายความยึดมั่นในอุปาทาน เพื่อเตรียมตัวตัดขาดจากความทุกข์ในที่สุด ทำให้จิตไม่หม่นหมองและเข้าใจความจริงของกายที่ไม่เที่ยง ไม่คงสภาพ มีการเสื่อมสลายไปในที่สุด

๑) ความหมายการเจริญกายานุปัสสนา

การเจริญกายานุปัสสนา คือ การเพียรใช้สติสัมปชัญญะเข้าไปกำหนดรู้สิ่งที่เกิดขึ้นทางกาย หรือคำในความหมายใกล้เคียงอื่น ก็โดยเป้าหมายที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาคือ เพื่อให้เกิดปัญญาารู้แจ้งตามสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาและยึดเอาภาวะที่ปล่อยวางนั้นเป็นอารมณ์หนึ่งเดียว คลายจากอารมณ์บัญญัติเป็นอารมณ์ปรมาตม ตามมรรคปฏิบัติทั้ง ๕ ลำดับอย่างทีกล่าวข้างต้นเพื่อวัตถุประสงค์หลักการบรรลุธรรม ด้วยการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญาเพื่อให้เห็นกายตามหลักการ

๒) หมวดธรรมของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

หลักปฏิบัติว่าด้วยการพิจารณากำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางกาย คือเอาสติไปตั้งไว้ที่กายในอิริยาบถต่าง ๆ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระไตรปิฎก มีพระบาลีรับรองว่า

“กาเย กายานุปัสสี วิหริติ อาตปปี สมปะชาโน สติมา”^{๑๘} แปลว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ”^{๑๙}

(๒.๑) หมวดลมหายใจเข้าออก^{๒๐} คือให้มีสติพิจารณาไว้เฉพาะหน้า^{๒๑} กับอาการหายใจเข้า กับอาการหายใจออก เห็นลมหายใจทั้งหยาบ ละเอียดย เหมือนการเคาะระฆังครั้ง

^{๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐.

^{๑๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘.

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒-๓๐๔.

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖., พระพุทธโฆสเถระ รจนา, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อจสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๔๑๒.

แรกดังกังวานแล้วผ่อนคลายและเงียบในที่สุด ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกมีลักษณะเป็นเช่นนั้น เป็นการพิจารณาที่เรียกว่า เห็นภายในภายใน^{๒๒} และพิจารณาเห็นภายในภายในภายนอก^{๒๓} สุดท้ายถึงระดับการเห็นฐานแห่งการเกิดลมเข้าลมออกเรียกว่า เห็นเหตุเกิดลมเข้าและออก เกิดปัญญารู้ว่า กายมีอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ

(๒.๒) หมวดอิริยาบถ^{๒๔} คือให้ตั้งสติพิจารณาเห็นภายในภายในและพิจารณาเห็นภายในภายนอก เหตุให้เกิดกายและธรรมอันเป็นเหตุเกิดดับในกายอยู่ ดำรงกายยืน เดิน นั่ง นอน รู้ชัดถึงเหตุทำให้ธรรมเกิดดับในอิริยาบถ ดังกล่าวเป็นปัจจุบันขณะอย่างต่อเนื่อง

(๒.๓) หมวดสัมปชัญญะ^{๒๕} คือให้ตั้งสติพิจารณาความรู้สึก ในการก้าว การเดิน การเหยียดหน้าหลัง การคู้เหยียด เคลื่อนไหว รวมทั้งพฤติกรรมอื่นใดในชีวิตประจำวัน เพื่อทำความเข้าใจถึงเหตุที่เกิดและเหตุที่ดับในกายอยู่อย่างต่อเนื่อง อาการที่ปรากฏเฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ

(๒.๔) หมวดสิ่งปฏิภูล^{๒๖} คือให้ตั้งสติพิจารณาเห็นกายจากส่วนบนตั้งแต่ปลายผมลงมาถึงส่วนล่างสุดคือฝ่าเท้า โดยรอบที่มีหนังห่อหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ดังพุทธดำรัสว่า

‘ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร’

และให้พิจารณาเห็นกายในสภาพของสิ่งที่มิปากสองข้างที่ภายในบรรจุข้าวของมากมาย ผู้มีสติเปรียบ เหมือนคนตาดีจึงสามารถแยกแยะสิ่งต่าง ๆ ออกได้และพิจารณาเห็นภายในภายในได้ พร้อมกับทำความเข้าใจตระหนักไว้ว่า กายมีอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ

(๒.๕) หมวดมนสิการธาตุ^{๒๗} คือให้พิจารณาเห็นกายในความเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังมีพระพุทธดำรัสว่า

^{๒๒} ภายในในที่นี้หมายถึงลมหายใจเข้าออกของตน.

^{๒๓} ภายในในที่นี้หมายถึงลมหายใจเข้าออกของผู้อื่น.

^{๒๔} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๒๕} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๒๖} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖.

“คนฆ่าโค หรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้วแบ่งอวัยวะออกเป็น ส่วน ๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม้นฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่”

และพิจารณาเห็นกายในกายภายในได้พร้อมกับทำความเข้าใจตระหนักไว้ว่า กายมีอยู่ เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ

(๒.๖) หมวดป่าช้า ๙ หมวด^{๒๘} คือให้พิจารณาสภาพร่างกายในสภาพศพที่ตาย แล้วขึ้นอืด สภาพศพที่ถูกสัตว์เช่น นกการุมจิกรุมกิน ศพที่เป็นซากเหลือแต่เอ็นรัดกระดูกไว้ ศพที่มี สภาพโครงกระดูกไม่มีเลือดและเนื้อ ศพที่มีแต่กระดูกกระดูกกระจายไม่มีเอ็นรัด ซากศพที่เห็นแต่ กระดูกสีขาวเหมือนสังข์ ซากศพที่เป็นท่อนกระดูก มีแต่กระดูกอยู่ด้วยกันเกิน ๑ ปีและพิจารณากาย ให้เห็นเป็นสภาพซากศพที่ถูกทิ้งให้เป็นกระดูกปนเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยและพิจารณาเห็นกายในกาย ภายในได้ พร้อมกับทำความเข้าใจตระหนักไว้ว่า กายมีอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ ไม่ควร ยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ

ความหมายของกายในหลักการเจริญกายานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตร สรุปได้ว่า กายมีสภาพเป็นที่ตั้งแห่งการระลึกถึงความมีอยู่ ไม่ใช่สิ่งที่ยึดถือ หรือลุ่มหลง เพราะประกอบด้วยลม เข้า ลมออก การเคลื่อนที่ไปมาด้วยเหตุปัจจัยแห่งธรรม ประกอบด้วยสิ่งปฏิภูลรวมกัน แยกเป็น หมวดใหญ่ของสิ่งที่รวมคือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ เมื่อมีการแตกสลายปราศจากการยึดโยง ของเส้นเอ็น ไม่มีเลือดและเนื้อแล้ว ก็จะแตกละเอียดในที่สุดเห็นได้ชัดเจนว่า กายมีไว้เพียงเพื่ออาศัย การเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น

๑.๒.๔ อานาปานสติสูตร

ความปรากฏในอานาปานสติสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ในภิกษุสงฆ์นี้ มีภิกษุผู้บำเพ็ญความเพียรในการเจริญอานาปานสติอยู่ อานาปานสติที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก อานาปานสติที่ภิกษุ เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ที่ภิกษุเจริญ ทำให้มาก

^{๒๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๘ - ๓๑๓.

แล้ว ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ที่ภิกษุเจริญ ทำให้มาแล้ว ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์”^{๒๙}

อานาปานสติ เป็นวิธีการเจริญภาวนาที่สำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นกรรมฐานที่ปฏิบัติได้สะดวก ช่วยให้จิตผ่องคลายหายเครียด เกิดความสงบกายสบายใจและเป็นอารมณ์กรรมฐานเพียงอย่างเดียวที่สามารถปฏิบัติต่อเนื่องผสานกันได้ในขณะที่เดียวกันระหว่างสมถะและวิปัสสนา

อานาปานสตินี้ แท้จริงแล้วคือเครื่องมือในการทำสติปัฏฐานทั้ง ๔ ให้ถึงพร้อมบริบูรณ์ ซึ่งเป็นเหตุส่งต่อให้โพชฌงค์ทั้ง ๗ เต็มรอบบริบูรณ์และนำไปสู่วิชาและวิมุตติในที่สุด

การเจริญอานาปานสติเป็นกระบวนการพัฒนาจิตที่ส่งผลโดยตรงต่อคุณภาพชีวิตทั้งร่างกายและจิตใจ เป็นกรรมฐานที่พระผู้มีพระภาคทรงปฏิบัติมากที่สุด ทรงใช้เป็นประจำตลอดเวลา แม้ในคืนตรัสรู้พระองค์ก็ทรงเจริญกรรมฐานนี้เป็นบาทฐานให้ได้บรรลุญาณชั้นต่าง ๆ ซึ่งปรากฏเป็นหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคว่า

สพพสมาธิภาวนาสู จ สพพสพพญญุโพธิสตนัง โพธิมุเล อมินา ว สมาธินา สมาหิตจิตตานิ ยถาภูตาวโพธโต อยเมว สมาธิภาวนาปชานาติ.^{๓๐}

“บรรดาสมาธิภาวนาทั้งหมด อานาปานสติอันนี้แหละเป็นหลักใหญ่แห่งการปฏิบัติของพระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทุกพระองค์ เพราะพระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทุก ๆ พระองค์มีจิตตั้งมั่นด้วยสมาธิอันนี้แหละ จึงได้ทรงรู้แจ้งตามความเป็นจริงที่โคนต้นโพธิ์”^{๓๑}

๑) ลักษณะเด่นของอานาปานสติ

พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ.๘) ได้แสดงไว้ในหนังสือ “การยกอารมณ์ฌานขึ้นสู่วิปัสสนา ตามแนว ... อานาปานสติภาวนา”^{๓๒} ใจความดังนี้

(๑.๑) อานาปานสติภาวนา เป็นวิธีเจริญสมาธิที่ปฏิบัติได้สะดวก^{๓๓} เป็นสมาธิภาวนาอันทำได้ง่ายเพื่อตรัสรู้ตามความเป็นจริง^{๓๔} เพราะใช้ลมหายใจเข้า-ออก ซึ่งเป็นสภาวะที่

^{๒๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๗.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๘๐.

^{๓๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๑๓๙. (มหามกุฏฯ)

^{๓๒} พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ.๘), การยกอารมณ์ฌานขึ้นสู่วิปัสสนา ตามแนว ... อานาปานสติภาวนา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๖๒), หน้า ๑-๔.

^{๓๓} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๙๗/๑๖๗.

ปรากฏอยู่กับร่างกายของทุกคน สามารถใช้เจริญสมาธิได้ตลอดเวลา ทุกสถานที่ ในทันทีที่ต้องการ ไม่ต้องเตรียมวัตถุปกรณ์ต่าง ๆ ให้งุ่นวายเหมือนกับการเจริญกสิณ ไม่ต้องคิดแยกแยะพิจารณา สภาวธรรมอย่างธาตุมนสิการ

(๑.๒) พอเริ่มลงมือปฏิบัติ ก็ได้รับผลเป็นประโยชน์ทันที ตั้งแต่เริ่มต้นเรื่อยไป ไม่ต้องรอจนเกิดสมาธิที่เป็นขั้นตอนชัดเจน กล่าวคือทันทีที่ลงมือปฏิบัติ ใจก็ผ่อนคลายได้พัก ไม่กระทบกระเทือนต่อสุขภาพ กายไม่บีบคั้น ใจย่อมหลุดพ้น ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงประสบการณ์ของพระองค์เองว่า

อิมินา วิหาราเรน พหุลฺ วิหารามิ. ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว อิมินา วิหาราเรน พหุลฺ วิหารโต เนว กาโย
กิลมตี น จกฺขุณี อนุปาทาย จ เม อาสเวหิ จิตฺตํ วิมฺจจติ.

“เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ คือ อานาปานสติสมาธิ กายก็ไม่เมื่อย ตาก็ไม่เมื่อย จิต
ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ยึดมั่น”^{๓๔}

(๑.๓) อานาปานสติภาวนา เป็นสมถกรรมฐานหนึ่งในจำนวนเพียง ๑๒ อย่าง ที่
สามารถให้สำเร็จผลในด้านสมณะได้จนถึงขั้นสูงสุด คือ จตุตถฌานและส่งผลให้ถึงอรุพฌาน^{๓๕}
กระทั่งนิโรธสมาบัติก็ได้ จึงจัดเอาเป็นข้อปฏิบัติหลักได้ตั้งแต่ต้นจนตลอด ไม่ต้องพะวงที่จะหา
กรรมฐานอื่นมาสับเปลี่ยน หรือต่อเติมอีก ดังปรากฏพุทธพจน์ว่า

ตสฺมา ติทฺถ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เจปิ อากงฺเขยฺย สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว
โสมนสฺสโทมนสฺसानํ อตถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสฺสuthิ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิห
เรยฺยนติ อยฺเมว อานาปานสฺสตีสมาธิ สาธุกํ มนสิกาตพฺโพ. ตสฺมา ติทฺถ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เจปิ
อากงฺเขยฺย สพฺพโส เนวสญฺญานาสนญฺญาตณํ สมติกกมฺม สญฺญาเวทยิตนิโรธํ อุปสมฺปชฺช วิห
เรยฺยนติ อยฺเมว อานาปานสฺสตีสมาธิ สาธุกํ มนสิกาตพฺโพ.

“เพราะฉะนั้น หากภิกษุหวังว่า เราพึงบรรลุจตุตถฌาน ... ก็พึงมนสิการอานาปานสติ
สมาธินี้ให้ดี ... หากหวังว่า เราพึงก้าวล่วงอาภิกขุจัญญายตนะแล้วเข้าถึงเนวสัญญานา
สัญญายตนะ ... ก้าวล่วงเนวสัญญานา สัญญายตนะ ... แล้วเข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ ก็พึง
มนสิการอานาปานสติสมาธินี้แล”^{๓๖}

^{๓๔} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๑๓๙ (มหามกุฏฯ).

^{๓๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๑.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๒๐.

^{๓๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๑/๔๕๗.

(๑.๔) ใช้ได้ทั้งในทางสมณะและวิปัสสนา คือ จะปฏิบัติเพื่อมุ่งผลฝ่ายสมาธิอย่างเดียวก็ได้^{๓๘} จะใช้เป็นบาทฐานปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานจนครบทั้ง ๔ อย่างก็ได้ เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เอื้ออำนวยให้สามารถใช้สมาธิเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญาได้เต็มที่^{๓๙} ผู้ที่เจริญอานาปานสติครบทั้ง ๑๖ ได้อย่างบริบูรณ์นั้น ได้ชื่อว่าบำเพ็ญสติปัฏฐาน ๔ บริบูรณ์ บำเพ็ญโพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ ในที่สุดก็สามารถบรรลุวิชาและวิมุตติ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

อานาปานสติ ภิกขเว ภาวิตา พหุลีกตา มหปผลา โหติ มหานิสัสสา.

อานาปานสติ ภิกขเว ภาวิตา พหุลีกตา จตตารโ สติปัฏฐานเน ปริปุเรติ.

จตตารโ สติปัฏฐานา ภาวิตา พหุลีกตา สตต โพชฌงเค ปริปุเรนติ.

สตต โพชฌงคา ภาวิตา พหุลีกตา วิชาวิมุตตี ปริปุเรนติ.

“ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ สมัยนั้น ภิกษุนั้นมรตติตั้งมั่น ไม่หลงลืม สมัยใด ภิกษุนั้น มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญสติสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่”^{๔๐}

(๑.๕) เป็นวิธีเจริญสมาธิที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญและสนับสนุนบ่อยครั้ง ให้พระภิกษุทั้งหลายปฏิบัติและพระองค์เองก็ได้ทรงใช้เป็นวิการธรรมมาก ทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ ดังพุทธพจน์บางแห่งปรากฏว่า

อัยปิ โข ภิกขเว อานาปานสสติสมาธิ ภาวิตุ พหุลีกโต สนโต เจว ปณฺโฑ จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหารโ อูปนฺนูปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ฌมเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วุปสเมติ. เสยฺยถาปิ ภิกขเว คิมหานํ ปจฺฉิเม มาเส อุหตํ รโหชลล์ ตเมณํ มหาอกาลเมโฆ ฐานโส อนฺตรธาเปติ วุปสเมติ. เอวเมว โข ภิกขเว อานาปานสสติสมาธิ ภาวิตุ พหุลีกโต สนโต เจว ปณฺโฑ จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหารโ อูปนฺนูปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ฌมเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วุปสเมติ.

“ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสตินี้แล เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสภาพสงบประณีตสดชื่น เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขและยังอกุศลธรรมชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้ว ให้อันตรายสงบไป

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๑.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๙/๑๘๙.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๗/๑๙๓-๑๙๔.

ได้โดยพลัน เปรียบเหมือนฝนใหญ่ที่ตกในสมัยมิใช่ฤดูกาล ยังฝุ่นละอองที่ฟุ้งขึ้นในเดือนท้ายฤดูร้อนให้อันตรธานสงบไปโดยพลัน ฉะนั้น”^{๔๑}

เอวี่ ภาวิตา โข ราชูล อานาปานสติ เอวี่ พหุลีกตา มหปผลา โหติ มหานิสสา เอวี่ ภาวิตาย โข ราชูล อานาปานสติยา เอวี่ พหุลีกตาย เยปิ เต จริมกา อสสาสปสสาสา เตปิ วิทิตาว นิรุชฌนติ โน อวิทิตาติ.

“ดูก่อนราชูล เมื่อเจริญอานาปานสติแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ แม้แต่ลมหายใจเข้าออกซึ่งมีในครั้งสุดท้าย ก็ดับไปโดยรู้ มิใช่ดับโดยไม่รู้”^{๔๒} (รู้ตัวล่วงหน้าว่าจะดับเมื่อไหร่)

(๑.๖) เป็นอนุสสติกรรมฐาน ๑ ใน ๓ อย่าง ที่เป็นประโยชน์แก่การเจริญวิปัสสนา คือ อานาปานสติ มรณัสสติและกายคตาสติ^{๔๓}

จะเห็นได้ว่าจุดมุ่งหมายของการปฏิบัติอานาปานสติภาวนาทำให้รู้จักตนเองมากขึ้น เน้นปฏิบัติเพื่อช่วยให้บุคคลที่มีภาวะจิตที่ปักติอยู่แล้วได้พัฒนาจิตตนเองให้สูงขึ้นเรื่อย ๆ จากระดับปุถุชนไปสู่อริยชน จนถึงหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง เป็นพระอรหันต์ในที่สุด

แต่เนื่องจากในยุคปัจจุบันนี้ ผู้ที่ทำหน้าที่สอนปฏิบัติภาวนามีจำนวนมาก แต่ละท่านได้สอนวิธีปฏิบัติแตกต่างไปจากหลักการในคัมภีร์มากบ้างน้อยบ้าง โดยประยุกต์ใช้ภาษาและวิธีการต่าง ๆ มาผสมผสานกับหลักการที่มีมาในพระคัมภีร์ ตามความรู้ความสามารถส่วนตัวของแต่ละท่าน จึงทำให้มีสำนักปฏิบัติที่หลากหลายและมีลักษณะเฉพาะของแต่ละสำนักแตกต่างกันไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิธีปฏิบัติอานาปานสติ บางสำนักให้กำหนดลมหายใจอย่างเดียว บางสำนักให้กำหนดลมหายใจเข้าว่า “พุท” ลมหายใจออกว่า “โฮ” บางสำนักให้ท่อง “พุทโฮ” อย่างเดียวเลย การบริกรรมพุท-โฮอย่างเดียวโดยไม่รู้ความหมาย กล่าวคือไม่ได้รับลึกถึงความหมายของคำว่า “พุทโฮ” ซึ่งเป็นคุณของพระพุทเจ้า ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้แต่ละสำนักมีแนวการสอนที่แตกต่างหลากหลาย ทั้งในด้านจุดมุ่งหมายและวิธีการปฏิบัติ เมื่อมีความหลากหลายมากขึ้น ก็ย่อมมีบางแนวทางที่บิดเบือน หรือผิดเพี้ยนไปจากจุดมุ่งหมายและวิธีการปฏิบัติที่แท้จริงในพระพุทธศาสนา ซึ่งเกิดจากสาเหตุสำคัญคือการมองข้ามองค์ความรู้ที่แท้จริงจากพระคัมภีร์ มุ่งเพียงแค่ระดับวิธีการปฏิบัติเท่านั้น ดังนั้น หากสำนัก หรือกลุ่มปฏิบัติต่าง ๆ หันมาสนใจในเรื่ององค์ความรู้ในการปฏิบัติมากยิ่งขึ้น ไม่มุ่งเน้นแต่

^{๔๑} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๖/๔๖๕.

^{๔๒} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒๑/๙๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๑/๑๓๓.

^{๔๓} อง.ทุก.อ. (บาลี) ๑/๕๖๒/๔๒๐. อง.ทุก.อ. (ไทย) ๓๓/๑๘๑. (มกุฎา)

เฉพาะการปฏิบัติตาม ๆ กันเพียงอย่างเดียว ก็จะเป็นแนวทางให้การปฏิบัตินั้นก้าวหน้าในแนวทางที่ถูกต้องและเกิดการพัฒนาปัญญาอย่างแท้จริงตามแนวทางพุทธธรรม

๒) ความหมายของอานาปานสติ

อานาปานสติ ได้แก่ การตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก คือสติปรารภลมหายใจ “อาน” แปลว่า ลมหายใจออก^{๔๔} และ “อปาน” แปลว่า ลมหายใจเข้า^{๔๕} รวมกับคำว่า “สติ” แปลว่า ความระลึก^{๔๖} ดังนั้น “อานาปานสติ” จึงหมายถึง การกำหนดความระลึก^{๔๖}ไว้ที่ลมหายใจ^{๔๖}

(๒.๑) อานาปานสติ

ความปรากฏในอานาปานสติสูตร^{๔๗} ว่า

“อานาปานสติที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่าง^{๔๘} ก็นั่ง ชัดสมาธิ^{๔๙} ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า^{๕๐} มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก^{๕๑}

อานาปานสติ ๑๖ ขั้น

๑. เมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้ายาว’

^{๔๔} พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๙๑.

^{๔๕} พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๕๓.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธิม, ๒๕๕๕).

^{๔๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๘-๑๔๙/๑๘๗-๑๘๑.

^{๔๘} เรือนว่าง หมายถึงเสนาสนะ ๗ อย่าง เว้นป่าและโคนไม้ ได้แก่ (๑) ภูเขา (๒) ซอกเขา (๓) ถ้ำในภูเขา (๔) ป่าช้า (๕) ป่าละเมาะ (๖) ที่โล่งแจ้ง (๘) ลอมฟาง

^{๔๙} นั่งชัดสมาธิ หมายถึง นั่งพับขาเข้าหากันทั้ง ๒ ข้าง เรียกว่า นั่งชัดสมาธิ.

^{๕๐} ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า หมายถึง ตั้งสติกำหนดอารมณ์กรรมฐาน.

^{๕๑} ตามอรรถกถาพระสูตรนี้ อัสสาสะ หมายถึงหายใจเข้า ปัสสาสะ หมายถึง หายใจออก (อัสสาโสติ อนโตปวิสนนาสิกวาโต. ปัสสาโสติ พหิณิกขมนนาสิกวาโต ม.ม.อ. ๒/๓๐๕/๑๓๖) ส่วนอรรถกถาวินัย กลับกัน คือ อัสสาสะ หมายถึง หายใจออก ปัสสาสะ หมายถึง หายใจเข้า (อัสสาโสติ พหิณิกขมนวาโต ปัสสาโสติ อนโตปวิสนวาโต วิ.อ. ๑/๑๖๕/๔๔๖).

เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกยาว’

๒. เมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้าสั้น’

เมื่อหายใจออกสั้นก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกสั้น’

๓. สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก’

๔. สำเนียงว่า ‘เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราระงับกายสังขาร หายใจออก’

๕. สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้ปีติ หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้ปีติ หายใจออก’

๖. สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้สุข หายใจเข้า’ สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้สุข หายใจออก’

๗. สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้จิตตสังขาร หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้จิตตสังขาร หายใจออก’

๘. สำเนียงว่า ‘เรา :

สำเนียงว่า ‘เรา :

๙. สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้จิต หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้จิต หายใจออก’

๑๐. สำเนียงว่า ‘เราทำจิตให้บันเทิง หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราทำจิตให้บันเทิง หายใจออก’

๑๑. สำเนียงว่า ‘เราตั้งจิตมั่น หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราตั้งจิตมั่น หายใจออก’

๑๒. สำเนียงว่า ‘เราเปลื้องจิต หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราเปลื้องจิต หายใจออก’

๑๓. สำเนียงว่า ‘เราพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออก’

๑๔. สำเนียงว่า ‘เราพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจออก’

๑๕. สำเนียงว่า ‘เราพิจารณาเห็นความดับไป หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราพิจารณาเห็นความดับไป หายใจออก’

๑๖. สำเนียงว่า ‘เราพิจารณาเห็นความสละคืน หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราพิจารณาเห็นความสละคืน หายใจออก’

ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก

“อานาปานสติที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงทำให้สติปัฏฐาน ๔ บริบูรณ์ได้ คือ

๑. สมัยใด ภิกษุเมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้ายาว’

เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกยาว’

เมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้าสั้น’

เมื่อหายใจออกสั้นก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกสั้น’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก’

สำเนียงว่า ‘เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราระงับกายสังขาร หายใจออก’

สมัยนั้น ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เรากล่าวลมหายใจเข้า ลมหายใจออกนี้ว่า เป็นกายชนิดหนึ่งในบรรดากายทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น สมัยนั้น ภิกษุจึงชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่

๒. สมัยใดภิกษุสำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้ปิติ หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้ปิติ หายใจออก’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้สุข หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้สุข หายใจออก’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้จิตตสังขาร หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เรากำหนดรู้จิตตสังขาร หายใจออก’

สำเนียงว่า ‘เราระงับจิตตสังขาร หายใจเข้า’

สำเนียงว่า ‘เราระงับจิตตสังขาร หายใจออก’

สมัยนั้น ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มี สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เรากล่าวการใส่ใจลมหายใจเข้า ลมหายใจออกเป็นอยางดังนี้ว่า เป็นเวทนาชนิดหนึ่งในบรรดาเวทนาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น สมัยนั้น ภิกษุจึงชื่อว่า

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและ
โทมนัสในโลกอยู่

๓. สมัยใด ภิกษุสำเนียงกว่า ‘เรากำหนดรู้จิต หายใจเข้า’

สำเนียงกว่า ‘เรากำหนดรู้จิต หายใจออก’

สำเนียงกว่า ‘เราทำจิตให้บันเทิง หายใจเข้า’

สำเนียงกว่า ‘เราทำจิตให้บันเทิง หายใจออก’

สำเนียงกว่า ‘เราตั้งจิตมั่น หายใจเข้า’

สำเนียงกว่า ‘เราตั้งจิตมั่น หายใจออก’

สำเนียงกว่า ‘เราปล่อยจิต หายใจเข้า’

สำเนียงกว่า ‘เราปล่อยจิต หายใจออก’

สมัยนั้น ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและ
โทมนัสในโลกได้ เราไม่บอกอานาปานสติแก่ภิกษุผู้หลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ เพราะเหตุนั้น
สมัยนั้น ภิกษุจึงชื่อว่า พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา
และโทมนัสในโลกอยู่

๔. สมัยใด ภิกษุสำเนียงกว่า ‘เราพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจเข้า’

สำเนียงกว่า ‘เราพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออก’

สำเนียงกว่า ‘เราพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจเข้า’

สำเนียงกว่า ‘เราพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจออก’

สำเนียงกว่า ‘เราพิจารณาเห็นความดับไป หายใจเข้า’

สำเนียงกว่า ‘เราพิจารณาเห็นความดับไป หายใจออก’

สำเนียงกว่า ‘เราพิจารณาเห็นความสละคืน หายใจเข้า’

สำเนียงกว่า ‘เราพิจารณาเห็นความสละคืน หายใจออก’

สมัยนั้น ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มี สัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เธอเห็นการละอภิชฌาและโทมนัสด้วยปัญญาแล้ว ย่อม
เป็นผู้วางเฉยได้ดี เพราะเหตุนั้น สมัยนั้น ภิกษุจึงชื่อว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย
มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่

ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ จึงทำให้สติ
ปัญฐาน ๔ บริบูรณ์ได้

(๒.๒) หลักปฏิบัติอานาปานสติ ขั้นที่ ๑ - ๔

พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ.๘, พธ.ม. วิปัสสนาภavana)^{๕๒} รวบรวมและเรียบเรียง “การยกอารมณ์ฌานขึ้นสู่วิปัสสนา ตามแนว ... อานาปานสติภavana” ดังนี้

ก) ปฏิบัติอานาปานสติกำหนดกายเป็นอารมณ์

พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกอานาปานสติขั้นที่ ๑ - ๔ โดยความเป็นภยานุปัสสนาสติปัญฐานว่า “ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นกายในกายทั้งหลายมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ เรากล่าวว่าการใส่ใจลมหายใจเข้า ลมหายใจออกเป็นอย่างดีนี้ว่าเป็นกายชนิดหนึ่งในบรรดากายทั้งหลาย”^{๕๓} มีลำดับดังนี้

๑.๑ ลมหายใจเข้าออกยาว-สั้น (ขั้นที่ ๑-๒) พระผู้มีพระภาคตรัสสอนการกำหนดรู้กายคือลมหายใจเข้า-ลมหายใจออก ใน ๒ ขั้นแรกว่า

“ทีฆิ วา อสสสนโต ทีฆิ อสสสามิติ ปชานาติ. ทีฆิ วา ปสสสนโต ทีฆิ ปสสสามิติ ปชานาติ.” เมื่อหายใจเข้ายาว ย่อมรู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว ย่อมรู้ชัดว่าหายใจออกยาว

“รสสึ วา อสสสนโต รสสึ อสสสามิติ ปชานาติ. รสสึ วา ปสสสนโต รสสึ ปสสสามิติ ปชานาติ.” เมื่อหายใจเข้าสั้นย่อมรู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้นย่อมรู้ชัดว่าหายใจออกสั้น

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายลักษณะลมหายใจว่า ความยาวและสั้นของลมเป็นไปด้วยอำนาจระยะของสถานที่และระยะเวลาเหมือนกับน้ำ หรือทรายที่แผ่ไปตลอดสถานที่ยาว หรือสั้น เรียกกันว่า ลำน้ำยาว หาดทรายยาว ลำน้ำสั้น หาดทรายสั้น ฉะนั้นใด ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่แม้เป็นของละเอียดยิ่งนัก เมื่อเข้าไปยังระยะที่อันยาวในร่างกายข้างและในร่างกายงู คือทำลำตัวของมันให้เต็มช้า ๆ แล้วออกช้า ๆ เหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงเรียกลมหายใจข้างและงูว่า มีลมหายใจยาว

ลมสั้นเข้าไปตามทีระยะสั้น ๆ คือ ลำตัวของสัตว์ตัวเล็กและตัวสั้น มีสุนัขและกระต่ายเป็นต้น ให้เต็มโดยเร็วแล้วออกเร็วเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงเรียกลมหายใจของสัตว์เล็กว่า ลมสั้น

ส่วนลมหายใจมนุษย์ว่าโดยกาลเวลาแล้ว บางคนก็หายใจเข้า-ออกยาว เหมือนช้างและงูเป็นต้น บางคนก็หายใจเข้าและหายใจออกสั้น เหมือนสัตว์ตัวเล็กและตัวสั้น เช่น สุนัขและกระต่าย

^{๕๒} พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ.๘, พธ.ม.), การยกอารมณ์ฌานขึ้นสู่วิปัสสนา ตามแนว ... อานาปานสติภavana, หน้า ๓๑๑-๓๓๓.

^{๕๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๙/๑๙๐.

เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ลมหายใจของมนุษย์เข้าก็ดี ออกก็ดี กินระยะเวลานาน ก็พึงทราบว่า มีลมหายใจยาว เมื่อเข้าก็ต้ออกก็ดี กินระยะเวลานิดหน่อย ก็พึงทราบว่า มีลมหายใจสั้น

พุทธทาสภิกขุอธิบายแนวปฏิบัติไว้ว่า กำหนดลมหายใจยาว สังเกตที่ลมหายใจเป็นของยาว ลมหายใจยาวเมื่อร่างกายสบาย เมื่อร่างกายไม่สบาย เช่น อึดอัดเป็นต้น ลมหายใจก็สั้น ลมหายใจจะยาวเมื่อมีความสบาย ฉะนั้น ถ้าเราหายใจให้ยาวได้ก็หมายความว่า ทำให้ร่างกายสบายได้ด้วย^{๕๔}

ในเรื่องการหายใจเข้า-หายใจออกยาวหรือสั้นนั้น คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ภวธรรมอธิบายว่า เมื่อหายใจเข้าก็ดี หายใจออกก็ดี ยาว ก็รู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว หายใจออกยาวด้วยอาการ ๙ ประการ และเมื่อรู้อยู่อย่างนั้น ก็พึงทราบว่า กายานุปัสสนาสติปัญฐานย่อมสำเร็จ โดยอาการหนึ่งใน ๙ อาการนี้ คือ

- (๑) ภิกขุหายใจเข้ายาว ในกาลที่นับว่ายาว
- (๒) หายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว
- (๓) หายใจเข้า หายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว ฉันทะย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้หายใจเข้าหายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว
- (๔) หายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจแห่งฉันทะ ในกาลที่นับว่ายาว
- (๕) หายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วย ...
- (๖) หายใจเข้า หายใจออกยาว ที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจแห่งความปราโมทย์เกิดขึ้นแก่เธอผู้หายใจเข้า-ออก ที่ละเอียดกว่านั้น ด้วย ...
- (๗) หายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจแห่งปราโมทย์ ในกาลที่นับว่ายาว
- (๘) หายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วย ...
- (๙) หายใจเข้าหายใจออกยาว ที่ละเอียดกว่านั้น ด้วย ... จิตของเธอผู้หายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วย ... ย่อมหลีกออกจากการหายใจเข้าหายใจออกยาว อุเบกขาย่อมตั้งอยู่^{๕๕}

เมื่อกำหนดรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกตามอาการทั้ง ๙ นี้โดยระยะเวลาที่ยาว และโดยระยะเวลาที่สั้น ชื่อว่าเมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่าหายใจเข้ายาว หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ว่า

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัดการพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๘), หน้า ๗๒-๗๓.

^{๕๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๖/๒๕๗.

หายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ว่าหายใจเข้าสั้น หรือเมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ว่าหายใจออกสั้น เมื่อกำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ลม ๔ อย่าง คือลมหายใจเข้ายาว/สั้นและลมหายใจออกยาว/สั้น ย่อมรู้สึกได้ อยู่ที่ไม่ตายจมนั่นแล

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายสอดคล้องกันและได้เพิ่มเป็น ๑๐ ประการ เป็นบทสรุปว่า “กายนุปัสสนาสติปัฏฐานสมบูรณ์ตั้งแต่เริ่มต้นกำหนดลมหายใจอย่างเดียว” และได้แสดงอธิบายอาการของลมหายใจ ๓ ประการแรกอีกว่า ลมหายใจยาว หรือนาน ตามลักษณะปกติของลมหายใจนั้น ๆ ยาวออกไปอีก ด้วยอำนาจฉันทะที่เกิดขึ้นและยาวออกไปอีก เพราะอำนาจของความปรารถนาเกิดสืบต่อจากฉันทะ^{๕๖}

อานาปานสติขั้นที่ ๒ มีความหมายแตกต่างจากขั้นที่ ๑ เพียงทีกล่าวถึงลมหายใจที่สั้น กำหนดลมหายใจสั้น เมื่อจิตใจไม่ปกติลมหายใจจะสั้น เช่น เมื่อหงุดหงิด เมื่อโกรธ เมื่อมีราคะ กำหนดรู้ทั้งสองอย่างคือ ทั้งหายใจยาวและหายใจสั้นว่าเป็นอย่างไร มีสาเหตุมาจากอะไร ก็สามารถบังคับจิตให้เป็นปกติเมื่อลมหายใจสั้นก็ได้ ถ้าเรารู้เท่าทัน หรือว่าจะแก้ไขสิ่งเหล่านั้นให้หายไปได้โดยการหายใจยาว เป็นผู้รู้จักธรรมชาติของลมหายใจ เป็นผู้แตกฉานในเรื่องของการหายใจ ลมหายใจยาวนี้มันหายาบอยู่ เราก็กายยาวอย่างละเอียด ลมหายใจสั้นนี้มันหายาบอยู่ เราก็กายสั้นอย่างละเอียด จนสามารถบังคับได้ทุกอย่าง นี้เรียกว่า เป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับลมหายใจทั้งสองอย่าง^{๕๗}

พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า ภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยการกำหนดลมหายใจเข้า-ออกยาว สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติ ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยการกำหนดลมหายใจเข้า-ออกสั้น สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้าสติย่อมตั้งมั่น ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น^{๕๘}

คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยกล่าวเสริมอีกว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกยาวที่กำหนดรู้โดย ๙ อาการนี้จัดเป็นกาย สิ่งที่เขาไปกำหนดรู้ทำกายนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นตัวสติ ความตามกำหนดดูกายอย่างจดจ่อต่อเนื่อง ให้รู้ตามที่เป็นจริง เป็นตัวญาณกายคือลมหายใจเข้า-ออกยาว ด้วย

^{๕๖} พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า ๗๖.

^{๕๗} พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า ๗๗.

^{๕๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๕/๒๕๕๕.

อาการ ๙ อย่างนี้ ย่อมปรากฏความปรากฏเป็นสติ การที่กายปรากฏไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย^{๕๙}

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรเถระอธิบายวิธีเจริญวิปัสสนา มีเนื้อความเหมือนในภังคานุสสสนาญาณ^{๖๐} ว่า พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิ (ความยินดี) ได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ ภิกษุนั้นพิจารณาเห็นกายนั้นอย่างนี้

เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยการกำหนดลมหายใจเข้า-ออกยาว และด้วยการกำหนดลมหายใจเข้าหายใจออกสั้น เวทนา ... สัญญา ... วิตกจึงปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่และปรากฏถึงความดับไป^{๖๑}

ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาและสัญญา ย่อมปรากฏอย่างไร พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า “ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมปรากฏ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า ‘เพราะอวิชชาเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะตัณหาเกิดเวทนาจึงเกิด ... เพราะกรรมเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะผัสสะเกิดเวทนาจึงเกิด’ แม้เมื่อกำหนดเห็นลักษณะแห่งความเกิดขึ้น ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมปรากฏอย่างนี้”

ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งเวทนาและสัญญา ย่อมปรากฏอย่างไร พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า “เมื่อภิกษุใส่ใจกำหนดโดยความไม่เที่ยง ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความสิ้นไปย่อมปรากฏ เมื่อใส่ใจกำหนดโดยความเป็นทุกข์ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความเป็นภัยย่อมปรากฏ เมื่อใส่ใจกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความว่างย่อมปรากฏ ... ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งเวทนาย่อมปรากฏอย่างนี้”

^{๕๙} จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๖-๑๖๗/๒๕๗-๒๕๘.

^{๖๐} จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๒.

^{๖๑} จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๖/๑๘๘.

ความดับไปแห่งเวทนาและสัญญาปรากฏอย่างไร? พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า “ความดับไปแห่งเวทนาและสัญญาย่อมปรากฏโดยความดับไปแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาดับ เวทนาและสัญญาจึงดับ ... เพราะตัณหาดับ เวทนาและสัญญาจึงดับ ... เพราะกรรมดับ เวทนาและสัญญาจึงดับ ... เพราะผัสสะดับ เวทนาและสัญญาจึงดับ แม้เมื่อกำหนดเห็นลักษณะแห่งความแปรผัน ความดับไปแห่งเวทนาและสัญญาก็ย่อมปรากฏ ความดับไปแห่งเวทนาและสัญญาย่อมปรากฏอย่างนี้ เวทนาและสัญญาย่อมปรากฏถึงความเกิดขึ้น ปรากฏถึงความเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไปอย่างนี้”

วิตกย่อมปรากฏถึงความเกิดขึ้น ปรากฏถึงความเข้าไปตั้งอยู่ปรากฏถึงความดับไปอย่างไร พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า “ความเกิดขึ้นแห่งวิตกย่อมปรากฏอย่างนี้ คือ ความเกิดขึ้นแห่งวิตกย่อมปรากฏโดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาเกิดวิตกจึงเกิด ... เพราะตัณหาเกิดวิตกจึงเกิด ... เพราะกรรมเกิดวิตกจึงเกิด ความเกิดขึ้นแห่งวิตกย่อมปรากฏโดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะสัญญาเกิด วิตกจึงเกิด แม้เมื่อกำหนดเห็นลักษณะแห่งความเกิดขึ้น ความเกิดขึ้นแห่งวิตกก็ย่อมปรากฏ ความเกิดขึ้นแห่งวิตกย่อมปรากฏอย่างนี้ ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งวิตก ย่อมปรากฏอย่างนี้ คือ เมื่อใส่ใจกำหนดโดยความไม่เที่ยง ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความสิ้นไปย่อมปรากฏ เมื่อใส่ใจกำหนดโดยความเป็นทุกข์ ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความเป็นภัย ย่อมปรากฏ เมื่อใส่ใจกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความว่างย่อมปรากฏ ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งวิตกย่อมปรากฏอย่างนี้”

ความดับไปแห่งวิตกย่อมปรากฏอย่างนี้ คือ ความดับไปแห่งวิตกย่อมปรากฏโดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาดับ วิตกจึงดับ ... เพราะตัณหาดับ วิตกจึงดับ ... เพราะกรรมดับ วิตกจึงดับ ... เพราะสัญญาดับ วิตกจึงดับ แม้เมื่อกำหนดเห็นลักษณะความแปรผัน ความดับไปแห่งวิตกก็ย่อมปรากฏ ความดับไปแห่งวิตกย่อมปรากฏอย่างนี้ วิตกย่อมปรากฏถึงความเกิดขึ้น ปรากฏถึงความเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไปอย่างนี้”

“ภิกษุเมื่อรู้ว่า จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยการกำหนดลมหายใจเข้า-ออกยาว ด้วยการกำหนดลมหายใจเข้า-ออกสั้น ย่อมทำอินทริยทั้งหลายให้ประชุมลง รู้ชัดโคจร^{๖๒} และรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์ ย่อมทำพละทั้งหลายให้ประชุมลง ... ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งหลายให้ประชุมลง ... ย่อมทำมรรคให้ประชุมลง ... ย่อมทำธรรมทั้งหลายให้ประชุมลง รู้ชัดโคจรและรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์”^{๖๓}

^{๖๒} รู้ชัดโคจร คือ รู้จักอารมณ์แห่งบุคคลนั้นว่าเป็นโคจรแห่งบุคคลนั้น

^{๖๓} ดูรายละเอียดและคำอธิบายใน ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๘-๑๖๙/๒๖๑-๒๖๕.

ทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลงอย่างไร พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า “ภิกษุย่อมทำ สัทอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลงเพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ ให้วิริยอินทรีย์ประชุมลงเพราะมีสภาวะ ประคองจิตไว้ ให้สตินทรีย์ประชุมลงเพราะมีสภาวะตั้งมั่น ให้สมาอินทรีย์ประชุมลงเพราะมีสภาวะไม่ ฟุ้งซ่าน ให้ปัญญินทรีย์ประชุมลงเพราะมีสภาวะเห็น ให้อินทรีย์เหล่านี้ประชุมลงในอารมณ์อย่างนี้”

รู้ชัดโคจรและธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์ พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า “รู้ชัด โคจร คือรู้ชัดสิ่งที่เป็นอารมณ์ของบุคคลนั้นว่าเป็นโคจรแห่งธรรมนั้น รู้ชัดสิ่งที่เป็นโคจรของบุคคล นั้นว่า เป็นอารมณ์แห่งธรรมนั้น”

คำว่า สงบ คือ อารมณ์ปรากฏเป็นความสงบ จิตที่ไม่ฟุ้งซ่านเป็นความสงบ จิตตั้งมั่นเป็น ความสงบ จิตผ่องแผ้วเป็นความสงบ

คำว่า ประโยชน์ คือ สภาวะที่ไม่มีมีโทษเป็นประโยชน์ สภาวะที่ไม่มีมีกิเลสเป็นประโยชน์ สภาวะที่มีความผ่องแผ้วเป็นประโยชน์ สภาวะที่ประเสริฐเป็นประโยชน์

คำว่า รู้แจ้ง คือ รู้แจ้งสภาวะที่อารมณ์ปรากฏ รู้แจ้งสภาวะที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน รู้แจ้งสภาวะ ที่จิตตั้งมั่น รู้แจ้งสภาวะที่จิตผ่องแผ้ว

บทว่า ย่อมให้พละทั้งหลายประชุมลง พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า บุคคลย่อมทำสัทธา พละให้ประชุมลงด้วยการไม่หวั่นไหวไปในความไม่มีศรัทธา ทำวิริยพละให้ประชุมลงด้วยการไม่ หวั่นไหวไปในความประมาท ทำสมาธิพละให้ประชุมลงด้วยการไม่หวั่นไหวไปในอุทธัจจะ ทำปัญญา พละให้ประชุมลงด้วยการไม่หวั่นไหวในอวิชชา^{๖๔}

บทว่า ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งหลายให้ประชุมลง พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า บุคคลย่อมทำ สติสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยการเข้าไปตั้งไว้ ทำธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยการเลือก เฟ้น ทำวิริยสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยการประคองไว้ ทำปิตักขสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยการ ผ่องแผ้วไป ทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยการสงบ ทำสมาธิสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วย การไม่ฟุ้งซ่าน ทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยการวางเฉย.

คำว่า ย่อมทำมรรคให้ประชุมลง พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า บุคคลย่อมทำสัมมาทิฏฐิ ให้ประชุมลงด้วยการเข้าไปเห็น ทำสัมมาสังกัปปะให้ประชุมลงด้วยการยกขึ้นสู่อารมณ์ ทำ สัมมาวาจาให้ประชุมลงด้วยการกำหนด ทำสัมมากัมมันตะให้ประชุมลงด้วยการให้เกิดขึ้น ทำ สัมมาอาชีวะให้ประชุมลงด้วยการผ่องแผ้ว ทำสัมมาวายามะให้ประชุมลงด้วยการประคองไว้ ทำ สัมมาสติให้ประชุมลงด้วยการเข้าไปตั้งไว้ ทำสัมมาสมาธิให้ประชุมลงด้วยการไม่ฟุ้งซ่าน

^{๖๔} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๘/๒๖๑

คำว่า “ย่อมทำกรรมทั้งหลาย (โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ)”^{๖๕} ให้ประชุมลง” พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า บุคคลย่อมทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลงด้วยการเป็นใหญ่ ทำพละทั้งหลายให้ประชุมลงด้วยการไม่หวั่นไหว

ทำโพชฌงค์ทั้งหลายให้ประชุมลงด้วยการเป็นธรรมเครื่องนำออก ทำมรรคให้ประชุมลงด้วยการเป็นเหตุ ทำสติปัฏฐานให้ประชุมลงด้วยการเข้าไปตั้งไว้ ทำสัมมปปธานให้ประชุมลงด้วยการเริ่มตั้งความเพียร ทำอิทธิบาทให้ประชุมลงด้วยการให้สำเร็จ ทำสัจจะให้ประชุมลงด้วยการถ่องแท้ ทำสมณะให้ประชุมลงด้วยการไม่ฟุ้งซ่าน ทำวิปัสสนาให้ประชุมลงด้วยการพิจารณาเห็น ทำสมณะและวิปัสสนาให้ประชุมลงด้วยการมีกิจเป็นอันเดียวกัน ทำธรรมเป็นคู่กันให้ประชุมลงด้วยการไม่ล่วงเกินกัน

ทำศีลวิสุทธิให้ประชุมลงด้วยการสำรวม ทำจิตตวิสุทธิให้ประชุมลงด้วยการไม่ฟุ้งซ่าน ทำทัญญูวิสุทธิให้ประชุมลงด้วยการเห็นถูก ทำวิโมกข์ให้ประชุมลงด้วยความหลุดพ้น ทำวิชาให้ประชุมลงด้วยการแทงตลอด ทำวิมุตติให้ประชุมลงด้วยการสละรอบ ทำญาณในความสิ้นไปให้ประชุมลงด้วยการตัดขาด ทำญาณในความไม่เกิดขึ้นให้ประชุมลงด้วยการเห็นเฉพาะ ทำฉันทะให้ประชุมลงด้วยการเป็นมูลเหตุ ทำมนสิการให้ประชุมลงด้วยการเป็นสมุฏฐาน ทำผัสสะให้ประชุมลงด้วยการประสบ ทำเวทนาให้ประชุมลงด้วยการรู้สึก ทำสมาธิให้ประชุมลงด้วยการเป็นประธาน ทำสติให้ประชุมลงด้วยการเป็นใหญ่ ทำสติสัมปชัญญะให้ประชุมลงด้วยการเป็นธรรมที่ยิ่งกว่านั้น ทำวิมุตติให้ประชุมลงด้วยการเป็นสาระ ทำนิพพานอันหยั่งลงในอมตะให้ประชุมลงด้วยการเป็นที่สุด^{๖๖}

ข) รัชต์กายทั้งหมด (ขั้นที่ ๓)

พระผู้มีพระภาคตรัสสอนให้กำหนดรัชต์กายทั้งหมดว่า

“สพพกายปฏิสัเวที อสสสิสสามิตี ลิกขติ. สพพกายปฏิสัเวที ปสสสิสสามิตี ลิกขติ.”

เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้ชัฏกอลมทั้งปวง (ต้นลม กลางลมและที่สุดลม) ขณะหายใจเข้า เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้ชัฏกอลมทั้งปวง ขณะหายใจออก

พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า กาย มี ๒ อย่าง คือ

^{๖๕} โพธิปักขิยธรรม (ธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้) ๓๗ ประการ ได้แก่ (๑) สติปัฏฐาน ๔ (๒) สัมมปปธาน ๔ (๓) อิทธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕ (๕) พละ ๕ (๖) โพชฌงค์ ๗ (๗) มรรคมีองค์ ๘ ดูใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๐/๑๓๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๒/๓๙๒ อง.ทสก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๑๓-๑๑๖/๔๓๘.

^{๖๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๖.

๑. นามกาย คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ จัดเป็นนามด้วย เป็นนามกาย ด้วยและจิตตสังขาร ก็จัดเป็นนามกาย

๒. รูปกาย คือ มหาภูตรูป ๔^{๖๗} และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔^{๖๘} รวมถึงลมหายใจเข้า ลมหายใจออกและนิมิต อนึ่ง กายสังขารที่เนื่องกันก็จัดเป็นรูปกาย กายปรากฏอย่างนี้ คือเมื่อผู้ปฏิบัติรู้ ความเป็นจริงที่มีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยความพยายามใส่ใจกำหนดรู้ลมหายใจเข้า-ลมหายใจออกยาว และใส่ใจกำหนดรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกสั้น สติย่อมตั้งมั่น กายเหล่านั้น ย่อมปรากฏด้วย สตินั้น ด้วยญาณนั้น

เมื่อมีการคำนึงถึง-รับรู้-เห็น-พิจารณา-อธิษฐานจิต-น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา-ประกอบ ความเพียร-ตั้งสติไว้อย่างมั่นคง-รู้ชัดด้วยปัญญา-รู้แจ้งธรรมที่ควรรู้-กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้-ละ ธรรมที่ควรละ-เจริญธรรมที่ควรเจริญ-ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง กายจึงจะปรากฏ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายว่า

ผู้ปฏิบัติพึงใส่ใจว่า เราจักใส่ใจทำต้น-กลาง-ปลายแห่งลมหายใจทั้งหมดให้เป็นสิ่งที่เรารู้ ชัด ทำลมหายใจนั้นให้เป็นสิ่งที่เห็นชัดขณะหายใจเข้า-หายใจออก เมื่อกำหนดลมหายใจให้เป็นสิ่งที่ ตนรู้ คือกำหนดลมหายใจจนเห็นได้อย่างชัดเจน ทำอย่างนั้นได้ก็ชื่อว่า หายใจเข้าและหายใจออก ด้วยจิตอันประกอบด้วยญาณ^{๖๙} ผู้ปฏิบัติบางคนกำหนดรู้ต้นลมของลมหายใจเข้า หรือลมหายใจออก ที่กำลังแล่นเข้า-แล่นออกอยู่อย่างละเอียดนั้นได้อย่างชัดเจน แต่กำหนดรู้กลางลมและปลายลมได้ไม่ ชัด เขาก็สามารถกำหนดรู้เอาได้แต่ต้นลม แต่ย่อมลำบากในการกำหนดตอนกลางลมและปลายลม สำหรับบางคนกำหนดกลางลมได้ชัด แต่กำหนดต้นลมและปลายลมได้ไม่ชัดนัก เขาก็จะสามารถ กำหนดรู้เอาได้แต่กลางลม ย่อมยุ่งยากในการกำหนดตอนต้นลมและปลายลม สำหรับบางคนกำหนด ปลายลมได้ชัด แต่กำหนดต้นลมและกลางลมได้ไม่ชัดนัก เขาก็จะสามารถกำหนดเอาได้แต่ปลายลม ย่อมยุ่งยากในการกำหนดรู้ตอนต้นลมและกลางลม สำหรับบางคนกำหนดได้ชัดหมดทุกตอน เขาก็ สามารถกำหนดรู้เอากองลมได้ทั้งหมด ย่อมไม่ยุ่งยากในการกำหนดเลยสักตอน^{๗๐}

ความปรากฏของกาย คือ การกำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า-หายใจออกย่อมปรากฏ ความปรากฏเป็นสติ การพิจารณาเห็นเป็นญาณกายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัว

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖.

^{๖๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔-๕๘๕/๑๖๙-๒๕๕.

^{๖๙} วิสุทธิ.(บาลี) ๑/๒๙๘.

^{๗๐} วิสุทธิ.(บาลี) ๑/๒๙๘.

ระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น เรียกว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่”^{๗๑}

บทบาลีว่า สิกขติ พุทธทาสภิกษุได้แปลว่า ย่อมทำในบทศึกษา ... แตกต่างจากน้าสำนวนแปลพระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยซึ่งแปลว่า “ย่อมสำเหนียก” อธิบายว่า

หมายถึง การประพฤติปฏิบัติในบทที่ท่านวางไว้สำหรับการปฏิบัติที่เรียกว่า สิกขานั้นเองและมีการจำแนกไว้เป็น ๓ สิกขา คือ ศีลสิกขา สมาธิสิกขา หรือจิตตสิกขาและปัญญาสิกขา^{๗๒} และอธิบายแนวปฏิบัติไว้ว่า กำหนดลมหายใจทั้งปวง คือ กำหนดให้รู้ในกองลมทั้งปวงในเวลาหายใจออกและหายใจเข้า ให้รู้ว่าเบื้องต้นของลมหายใจออกนั้นอยู่เหนือสะดือ เบื้องกลางอยู่ที่หน้าอก เบื้องปลายอยู่ที่ช่องจมูกและเบื้องต้นของลมหายใจเข้านั้น อยู่ที่ช่องจมูก เบื้องกลางอยู่ที่อก เบื้องปลายอยู่ที่เหนือสะดือ จะรู้ได้ต่อเมื่อตั้งใจกำหนด ลมหายใจยาวเมื่อร่างกายสบาย เมื่อร่างกายไม่สบาย ลมหายใจจะสั้น ฉะนั้น ถ้าเราหายใจให้ยาวได้ ก็หมายความว่า ทำร่างกายให้สบายได้ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ในทางอนามัยด้วย คือทำให้ร่างกายสบาย ส่วนลมหายใจสั้นนั้น ตอนแรกจะต้องรู้ถึงข้อที่ว่า เมื่อจิตไม่ปกติลมหายใจสั้น เมื่อหงุดหงิดก็หายใจสั้น เมื่อโกรธก็หายใจสั้น ฉะนั้น จะต้องรู้จักความที่ลมหายใจสั้น เมื่อร่างกายไม่สบาย จิตก็ไม่ปกติ นี่จึงกำหนดรู้ทั้งอย่างยาวและอย่างสั้นว่า อย่างไรยาว? อย่างไรสั้น? ยาวเพราะเหตุใด? สั้นเพราะเหตุอะไร? และสามารถที่จะบังคับจิตใจให้ปกติเมื่อลมหายใจสั้นก็ได้ ถ้าเรารู้เท่าทันแล้ว หรือว่าจะแก้ไขสิ่งเหล่านั้นให้หายไปได้ โดยการที่หายใจให้ยาว เราจึงเป็นผู้ที่รู้จักธรรมชาติของลมหายใจดีทั้งอย่างยาวและอย่างสั้น เพื่อเป็นผู้แตกฉานในเรื่องของการหายใจ ลมหายใจที่ยาว หายบอญ่ก็ได้ เราก็กายาวอย่างละเอียด ลมหายใจสั้น หายบอญ่ก็ได้ ก็พยายามทำให้ละเอียด จนสามารถบังคับได้ นี่เรียกว่า เป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับลมหายใจ ทั้งยาวและสั้น^{๗๓} กำหนดข้อเท็จจริงที่ว่า ลมหายใจนี้เป็นเครื่องปรุงแต่งร่างกายอยู่ทุกครั้งที่หายใจเข้า-ออก ถ้าลมหายใจปกติร่างกายก็ปกติ ถ้าร่างกายปกติลมหายใจก็ปกติ ถ้าลมหายใจเป็นปกติคือยาว ก็หมายความว่า ร่างกายก็ระงับตามปกติ ลมหายใจสั้น ร่างกายก็กระวนกระวาย นี่เรียกว่า ความเนื่องกันระหว่างลมหายใจกับร่างกาย มองเห็นลมหายใจในลักษณะที่เป็นผู้ปรุงแต่งร่างกาย เรียกเป็นภาษาบาลีว่า กายสังขาร

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๖.

^{๗๒} พุทธทาสภิกษุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า ๘๑.

^{๗๓} พุทธทาสภิกษุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า ๑๒, ๖๖-๖๗.

กายสังขาร แปลว่า สิ่งปรุงแต่งร่างกาย ระบุที่ลมหายใจ ลมหายใจเองก็เรียกว่า กาย ได้เหมือนกัน เพราะมันเนื่องอยู่กับกาย ปรุงแต่งกาย ตัวลมหายใจก็เรียกว่า กาย ตัวร่างกายเองก็เรียกว่า กาย รู้จักกายทั้งปวง คือรู้จักข้อที่สัมพันธ์กันอยู่ในฐานะเป็นเครื่องปรุงแต่งซึ่งกันและกัน ร่างกายเป็นที่ตั้งแห่งการหายใจ การหายใจก็ช่วยปรุงสนับสนุนร่างกายอยู่”^{๗๔}

ความปรากฏขึ้นของวิสุทธิและไตรสิกขา พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า ชื่อว่า สีลวิสุทธิ เพราะมีความหมายว่า เป็นผู้รู้ชัดกองลมทั้งปวง สำหรับระวังลมหายใจเข้า-ออก ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ เพราะมีความหมายว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า ทิณฺณวิสุทธิ^{๗๕} เพราะมีความหมายว่า เห็น บรรดาธรรมเหล่านั้น ความสำรวมชื่อว่า อภิสัสสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านชื่อว่า อภิจิตตสิกขา ความเห็นที่ถูกต้องชื่อว่า อภิปญญาสิกขา

ภิกษุเมื่อคำนึงถึงสิกขา ๓ นี้ชื่อว่า ศึกษา เมื่อกำหนดรู้ชื่อว่า ศึกษา เมื่อน้อมใจเชื่อชื่อว่า ศึกษา เมื่อประกอบความเพียรชื่อว่า ศึกษา เมื่อตั้งสติไว้มั่นชื่อว่า ศึกษา เมื่อตั้งจิตไว้มั่นชื่อว่า ศึกษา เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาชื่อว่า ศึกษา เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่งชื่อว่า ศึกษา เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่า ศึกษา เมื่อละธรรมที่ควรละชื่อว่า ศึกษา เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญชื่อว่า ศึกษา เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่า ศึกษา เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจความเป็นผู้กำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า หายใจออก เวทนา ... สัญญา ... วิตกจึงปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่และปรากฏถึงความดับไป (ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนา)

วิธีปฏิบัติ ๓ ขั้นแรกนี้ ผู้ปฏิบัติพึงหายใจเข้า-ออกอย่างเดียวกันเท่านั้นและไม่พึงทำกิจอันใด ๆ อื่น ขึ้นต่อไป จะทำความเพียรเพื่อทำฌานสมาธิให้เกิดขึ้นเพียงอย่างเดียวก็ได้ หรือจะทำความเพียรให้เกิดญาณไปด้วยก็ได้”^{๗๖}

ค) ระบุลมหายใจเข้า-ออก (ขั้นที่ ๔)

พระผู้มีพระภาคตรัสสอนการกำหนดรู้ เพื่อระบุลมหายใจเข้า-ออกว่า “ปสฺสมภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสึสสามีติ ลิกฺขติ. ปสฺสมภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสึสสามีติ ลิกฺขติ.”^{๗๗}

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

^{๗๕} นามรูปานํ ยถาทสฺสนํ ทิณฺณวิสุทธิ นาม. ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรมทางกาย (รูป) และทางใจ(นาม) ออกจากกันได้ตามความเป็นจริงคือรูปมีสภาพเปลี่ยนแปลงชั่วคราวตฺถุโธรม นามมีสภาพน้อมไปสู่อารมณ์หรือรู้อารมณ์ชื่อว่า ทิณฺณวิสุทธิ (ความเห็นอันบริสุทธิ์) (วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๖๐).

^{๗๖} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๒๐/๒๔๘.

^{๗๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒๑/๙๕.

เธอย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร (ลมหายใจ)^{๗๘} ขณะหายใจเข้า เธอย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร (ลมหายใจ) ขณะหายใจออก

คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๗๙} อธิบายว่า ผู้ปฏิบัติพึงพยายามใส่ใจว่า จะตามกำหนดรู้จนลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่หยาบให้ค่อย ๆ ละเอียดลง ให้ระงับไป ให้สงบไปหายใจเข้า-หายใจออก

คำว่า หยาบ ละเอียดและระงับ หมายถึง ร่างกายและสภาพจิตของผู้ปฏิบัติ ก่อนที่ยังมิได้เจริญอานาปานสติ ยังเป็นกายและจิตที่หยาบ ยังมีความกระวนกระวาย เมื่อความหยาบแห่งกายและจิตยังไม่สงบระงับ แม้ลมหายใจก็เป็นลมหยาบ คือเข้า-ออกแรงจนหายใจทางจมูกไม่ทันต้องหายใจทางปาก ต่อเมื่อกายและจิต (รูป-นาม) ถูกกำหนดรู้ ถือเอาเป็นอารมณ์กรรมฐานแล้ว เมื่อนั้นลมหายใจเข้า-ออกก็จะค่อย ๆ ละเอียดลงไม่เข้าจนนิ่งสงบ เมื่อกายและจิตนั้นสงบแล้ว ลมหายใจเข้า-ออกก็จะละเอียดลงเรื่อย ๆ จนแทบรู้สึกไม่ได้ว่ามีอยู่หรือไม่มี เมื่อก่อนที่ยังมิได้กำหนดรู้ นั้น ผู้ปฏิบัติก็ยังไม่มีความคำนึงใส่ใจว่า เราจะระงับลมหายใจหยาบ ๆ ให้ละเอียดลงไม่นิ่งสงบ ต่อเมื่อตามกำหนดรู้กายและจิตนั้นแล้ว จึงมีความใส่ใจขึ้น เพราะเหตุนั้น ในขณะที่ได้กำหนดรู้อารมณ์กรรมฐานนั้นแล้ว ลมหายใจจึงละเอียดกว่า ลมหายใจในขณะที่ยังมิได้กำหนดถือเอากรรมฐาน ในขั้นกำหนดบริกรรมกายสังขาร ก็นับว่ายังหยาบ ในขั้นอุปจารแห่งปฐมฌานจึงละเอียดขึ้น ในขั้นอุปจารแห่งปฐมฌานนั้น ก็จัดว่ายังหยาบ ในขั้นตัวปฐมฌานเองจึงละเอียด ในขั้นปฐมฌานและชั้นอุปจารแห่งทุติยฌาน ก็นับว่ายังหยาบ ในขั้นตัวทุติยฌานจึงละเอียด ในขั้นทุติยฌานและอุปจารแห่งตติยฌาน ก็นับว่ายังหยาบ ในขั้นตัวตติยฌานจึงละเอียด ในขั้นตติยฌานและอุปจารแห่งจตุตถฌาน ก็นับว่ายังหยาบ ต่อชั้นจตุตถฌานจึงละเอียดยิ่ง^{๘๐}

พระสารีบุตรเถระอธิบายต่อว่า หากมีคำถามว่า “แม้เมื่อทำกายสังขารที่ละเอียดยิ่งให้ระงับเสียอีก อย่างนั้น การกำหนดรู้ลมหายใจให้เกิดต่อไป ก็ไม่มี การทำลมหายใจเข้าหายใจออกให้เป็นไปก็ไม่มี เพราะทั้งหยาบทั้งละเอียดระงับไปหมดแล้ว การเจริญอานาปานสติ ก็จะมีต่อไปไม่ได้ อีกอย่างไร? เพราะลมหายใจไม่มี การบำเพ็ญอานาปานสติสมาธิต่อไปก็ไม่มี เพราะไม่มีลมเป็นอารมณ์และผู้ปฏิบัติก็ไม่อาจเข้าสมาบัตินั้น ทั้งไม่ได้ออกจากสมาบัตินั้นด้วยละซี?

^{๗๘} กายสังขาร แปลว่า สภาพปรุงแต่งกาย ก็คือลมหายใจเข้า-ออก ดูใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒๘๘/๒๕๕, ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๘๘/๒๖๔.

^{๗๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๙๙, วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๔๕๐, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๗.

^{๘๐} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๑๘๐.(มหามกุฏ)

ฟังตอบว่า แม้กายสังขารจะดับไปอย่างนั้น การทำให้การกำหนดรู้ลมเกิดต่อไปก็ยังมิได้ การทำลมหายใจเข้าและลมหายใจออกให้เป็นไปก็มีได้ การเจริญอานาปานสติต่อไปก็มีได้ การบำเพ็ญอานาปานสติสมาธิต่อไปก็มีได้และปฏิบัติก็ทำเข้าสมาธินั้นก็ได้ ออกจากสมาธินั้นก็ได้ อยู่^{๔๑} มีอุปมาเหมือนเมื่อกังสดาลถูกเคาะแล้ว เสียงหยาดย่อมเป็นไปก่อนความรู้สึกของคนก็เป็นไปได้ เพราะถือเอานิมิตแห่งเสียงหยาดได้ง่าย เพราะทำนิมิตแห่งเสียงหยาดไว้ในใจได้ง่าย เพราะจดจำนิมิตแห่งเสียงหยาดได้ง่าย แม้เมื่อเสียงหยาดดับแล้ว จากนั้น เสียงละเอียดก็ทำลงในจิต จิตก็ยังดำเนินไปได้ เพราะถือเอานิมิตแห่งเสียงละเอียดได้ดีแล้ว เพราะยังทำนิมิตแห่งเสียงละเอียดไว้ในใจได้ดี เพราะจดจำนิมิตแห่งเสียงละเอียดได้ดี ครั้นเมื่อเสียงละเอียดดับแล้ว ต่อจากนั้นจิตก็ยังดำเนินไปได้ แม้เพราะมีนิมิตแห่งเสียงละเอียดเป็นอารมณ์ ก็เหมือนกับลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาดย่อมเป็นไปก่อน จิตก็ไม่ส่ายไปเพราะถือเอานิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาดได้ง่าย เพราะทำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาดไว้ในใจได้ง่าย เพราะสังเกตนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาดได้ง่าย แม้เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาดดับแล้ว หลังจากนั้น ลมหายใจเข้าหายใจออกที่ละเอียดก็ยังดำเนินไป จิตก็ไม่ส่ายไปได้ เพราะทำถือเอานิมิตแห่งลมละเอียดได้ดี ยังทำนิมิตแห่งลมละเอียดไว้ในใจได้ดี ทำสังเกตนิมิตแห่งลมละเอียดได้ดี

ครั้นเมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกที่ละเอียดดับไปแล้ว หลังจากนั้นจิตก็ไม่ส่ายไปได้ แม้เพราะยังมีนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่ละเอียดเป็นอารมณ์^{๔๒} เพราะเหตุนี้การทำให้การกำหนดรู้ลมเกิดต่อไปก็ยังมิได้ การทำลมหายใจเข้าหายใจออกให้เป็นไปก็มีได้ การเจริญอานาปานสติต่อไปก็มีได้ การบำเพ็ญอานาปานสติสมาธิต่อไปก็มีได้และปฏิบัติก็สามารถเข้าสมาธินั้นก็ได้ ออกจากสมาธินั้นก็ได้อยู่^{๔๓}

พุทธทาสภิกขุอธิบายแนวปฏิบัติไว้ว่า กำหนดลมหายใจเพื่อบังคับให้ลมหายใจนั้นละเอียด ให้ลมนั้นปรุงแต่งกายแต่ชนิดที่ละเอียด ระหว่างขั้นที่ ๓ กับขั้นที่ ๔ เนืองกันตรงข้อที่ว่า เราต้องรู้จักธรรมชาติแท้ของลมหายใจที่เนื่องกันอยู่กับร่างกาย ปรุงแต่งร่างกายนี้ให้ดีเสียก่อน เราจึงจะสามารถใช้วิธีการอันใดอันหนึ่ง ทำให้ระงับคือละเอียดลงไป นี่เราจึงมีการกระทำที่ทำการบีบบังคับหรือฝึก โดยวิธีที่ลมหายใจจะละเอียดลงไป จนแทบจะไม่มีรู้สึกว่าร่ายกาย เมื่อเป็นอย่างนี้ร่างกาย

^{๔๑} เพราะกายสังขารหยาด ๆ ระงับไป แต่ที่ละเอียด ๆ ยังมีอยู่ เมื่อละเอียดถึงที่สุดโดยลำดับแล้ว นิมิตเกิด ก็ถอนนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ ต่อไปได้.

^{๔๒} พุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๘.

^{๔๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๙๙, วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๔๕๐, พุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๗.

มันก็พลอยละเอียด คือสงบระงับและเย็นลงไป ๆ ด้วย ผลพลอยได้ก็คือจิตมันก็เย็นลงไปด้วย จิตก็สงบระงับด้วย แต่ในตอนนี้ เราจะยังไม่พูดถึงจิตโดยตรง เราพูดถึงแต่ความที่ร่างกายระงับ เราจึงเรียกว่า ทำกายสังขารให้ระงับในขั้นที่ ๔ นี้ ถ้าทำสำเร็จถึงที่สุด ก็มีความเป็นสมาธิถึงขนาดที่เรียกว่า ฌาน^{๘๔}

๑.๒.๕ วิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่อจากอานาปานสติ

๑) ประเภทของวิปัสสนา

วิปัสสนามี ๓ ประเภท คือ

๑. สงขารปริคคณหนกวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณที่มีการกำหนดรู้ในสังขารธรรม รูปนาม

๒. ผลสมาบัติวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณที่เป็นเหตุให้เข้าผลสมาบัติได้

๓. นิโรธสมาบัติวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณที่เป็นเหตุให้เข้านิโรธสมาบัติได้

วิปัสสนาอย่างแรก เป็นลักษณะของวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิกะ หรือสุกขวิปัสสโก ส่วนอย่างที่สองและสามเป็นวิปัสสนาลักษณะแบบสมถยานิกะ (บาลีเรียกว่า อุกโกฏกาคิมุตติ)

สามารถสรุปและวิเคราะห์ได้ว่า วิปัสสนานี้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท

ประเภทแรก เป็นวิปัสสนาที่มีการกำหนดรู้ในสังขารธรรม รูป นาม นี่เป็นวิปัสสนาที่เกิดจากการมองโดยนัยที่มองแบบอาศัยปรมัตถ์ไปโดยตรง ทั้งนี้ โดยไม่ต้องอาศัยการปฏิบัติสมถกรรมฐานจนเกิดอุปนาสมาธิ อาศัยเพียงขณิกสมาธิ หรืออุปปจารสมาธิก็เพียงพอ

ประเภทที่สอง เป็นวิปัสสนาที่เป็นเหตุให้เข้าผลสมาบัติได้ วิปัสสนาแบบนี้เป็นวิปัสสนาที่เกิดจาก ๒ นัย คือ นัยแรกเกิดจากการปฏิบัติสมถกรรมฐานก่อน โดยปฏิบัติรูปฌานเป็นหลัก เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาต่อก็อาศัยกำลังจากสมถกรรมฐานนั้นเข้าผลสมาบัติได้ นัยที่สองเกิดจากวาสนาบารมีเก่า ที่เคยปฏิบัติมาก่อน เมื่อสำเร็จเป็นโสดาบันบุคคล ก็สามารถที่จะเข้าผลสมาบัติได้ แต่ทั้งนี้ทั้ง ๒ นัยนั้น ผู้ที่จะเข้าผลสมาบัติได้ ต้องสำเร็จตั้งแต่โสดาบันบุคคลเป็นต้นไป

ประเภทที่สาม เป็นวิปัสสนาที่เป็นเหตุให้เข้านิโรธสมาบัติได้นั้น แบ่งได้เป็น ๒ นัย

นัยแรก เป็นวิปัสสนาที่ผู้ปฏิบัติต้องปฏิบัติสมถกรรมฐานและอุปฌายจนสำเร็จ รูปฌาน ๔ รูปฌาน ๔ เสียก่อนอย่างสมบูรณ์ แล้วเมื่อนั้นจึงปฏิบัติวิปัสสนาต่อไป ทั้งนี้เป็นวิปัสสนาที่อาศัยการมองแบบนัยที่มองด้วยอาการหลายอย่างหลายนัย คือ เมื่อตั้งมั่นในสมาธิระดับที่ไม่ลึกเกินไป ไม่

^{๘๔} พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า ๑๓-๑๔.

ละเอียดยกเว้นไป เช่นตั้งมั่นที่จตุตถฌานแล้ว มองอาการที่ปรากฏทางอายตนะทั้งภายใน ภายนอก ด้วยอินิจจอย่างเดียว ด้วยทุกขัง หรืออนัตตา อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือมองทั้งหมดโดยไตรลักษณ์ก็ได้ จนสามารถถอนอาสวะทั้งปวงได้

นัยที่สอง สำหรับผู้มีวาสนาบารมีเก่าที่เคยบำเพ็ญรูปฌาน ๔ รูปฌาน ๔ คือเคยได้มาก่อนในชาติอันไกล เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาไม่ว่าแบบใด จนได้ถึงอนาคามีบุคคล ผู้ปฏิบัตินั้นก็สมารถที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น ไม่ว่าปฏิบัติแบบใดก็ตาม ผู้ที่จะเข้านิโรธสมาบัตินี้ได้ ต้องได้โลกุตตรธรรมตั้งแต่อานาคามีบุคคลเป็นต้นไปและสามารถเข้าได้เต็มที่ไม่เกิน ๗ วัน

๒) ความหมายของวิปัสสนาแบบสมถยานิกะ

การจำแนกวิปัสสนาแบบทั้งวิปัสสนายานิกะ (สุกขวิปัสสโก หรือ สุทรวิปัสสนายานิกะ) นี้ กับสมถยานิกะนี้ มีในคัมภีร์ชั้นหลัง เช่น ปรมัตถโชติกา เป็นต้น ไม่ปรากฏในบาลีแห่งใด ประเภทแรกอาศัยเพียงอุปจารสมาธิ เจริญวิปัสสนาไปจนถึงที่สุด แต่เมื่อสำเร็จอรหัตตนั้น ก็เป็นผู้ได้ปฐมฌาน ส่วนประเภทหลังนั้น ปรากฏในพระบาลีเรียกว่า อุกโตภาควิมุตติ^{๔๕}

จากข้อความดังกล่าว จะเห็นได้ชัดเจนว่า สมถยานิกะ ก็คือที่ปรากฏในพระบาลีว่า อุกโตภาควิมุตตินั่นเอง ดังนั้น จึงประมวลความหมายของศัพท์ดังกล่าวได้ ดังนี้

อุกโตภาควิมุตติ หมายความว่า ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ ได้เจโตวิมุตติ ขึ้นอุปสมบาติก่อนแล้วได้ปัญญาวิมุตติ ซึ่งรวมทั้งผู้ที่ได้พระเตวิชชะกับพระฉฬภิญโญ อุกโตภาควิมุตตินี้ แบ่งได้ ๓ ประการหลัก ๆ ได้ดังนี้ คือ ประการแรกเป็นพวกที่ไม่ได้โลกียวิชชาและโลกียอภิญญา ก็มี ประการที่สองเป็นพวกที่ได้วิชชาสาม ประการที่สามเป็นพวกที่ได้อภิญญาหก ก็มี^{๔๖}

อรรถกถาและฎีกา อธิบายว่า อุกโตภาควิมุตติ หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอุปสมบาติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้นสองวาระ คือด้วยวิกขัมภนะ (ข่มกิเลสด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่งและด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าเด็ดขาดด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง พระอุกโตภาควิมุตตินี้ ถ้าได้วิชชา ๓ (วิชชา ๒ และอัสวักขยญาณ)

^{๔๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๙๒-๙๓.

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, หน้า ๙๓-๙๔.

เรียกว่า เติวิชะ ถ้าได้อภิญญา ๖ (คือ อภิญญา ๕ และอาสวัคชญาณ) เรียกว่า เป็นปฏิสัมภิทาญาณ ๔ เรียกว่าเป็น ปฏิสัมภีทปัตตะ^{๘๗}

สมถยานิกะ หมายความว่า การเพ่งอารมณ์ในสมถภูมิ สมถภูมิมี ๗ หมวด ๔๐ องค์คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปปมัญญา ๔ อาหาร ๑ วัตถุ ๑ อารูป ๔ รวมเป็น ๔๐ องค์ อย่างเป็นอันหนึ่งให้ถึงอุปปจารสมาธิ คือ สมาธิเกิดอยู่ในขณะที่จวนจะได้ฌานทั้ง ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น หรืออัปปนาสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดอยู่ในระหว่างได้ฌาน ที่เรียกว่า ฌานทั้ง ๔ มี ปฐมฌานเป็นต้นนั่นเอง แล้วต่อไปจึงพิจารณารูป นาม โดยความเป็น อนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้ อนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ไปจนกระทั่งถึง มรรค ผล นิพพาน^{๘๘}

สมถยานิกะ หมายความว่า การปฏิบัติสมถกรรมฐาน โดยมีบัญญัติเป็นอารมณ์ เช่น เพ่ง กสิณ เจริญอนุสสติ เป็นต้น ตามอารมณ์กรรมฐาน ๔๐ ประการที่ท่านกล่าวไว้คัมภีร์วิสุทธิมรรค จนเกิดสมาธิและได้ฌานสมาบัติก่อน แล้วจึงเอาฌานสมาบัตินั้นเป็นบาทกำหนดพิจารณารูปและนาม โดยพระไตรลักษณ์^{๘๙}

สมถยานิกะ หมายความว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน คือ ท่านผู้เจริญสมถะจนได้ฌานสมาบัติ แล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อจนได้สำเร็จอรหัต ซึ่งในประเภทที่สองนี้ บาลีเรียกว่า อุกโตภาควิมุตติ^{๙๐}

สมถยานิกะ หมายความว่า เอาสมถกรรมฐานเป็นยานพาหนะนำไปสู่วิปัสสนา แล้วเอาวิปัสสนา เป็นทางนำไปสู่มรรค ผล นิพพานต่อไป หมายความว่า ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานจนได้ฌานแล้ว เอาฌานเป็นบาทเจริญวิปัสสนาต่อ สามารถจะได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน แต่ถ้าไม่เจริญวิปัสสนาต่อ ก็จะไม่มีโอกาสบรรลุมรรค ผล นิพพานได้เป็นแน่นอนและได้กล่าวถึงวิธีการเจริญสมถกรรมฐานโดยพิสดาร เช่น กสิณ ๑๐ มีปฏิวิกสิณ โดยเพ่งดวงกลมดิน ซึ่งทำด้วยดินสีแดงล้วน (สี

^{๘๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๒๙๓.

^{๘๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปฐกวิสาขนาโชติกะ หลักสูตรอภิธรรมมิกถะ ภาค ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วัฒนาพานิชย์, ๒๕๓๙), หน้า ๔๑-๔๒.

^{๘๙} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนาญาณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๕๓.

^{๙๐} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๙๓.

อรุณ) นิमितติดตาในข้อนี้ ได้แก่ การปรากฏเห็นหมู่หนอนเป็นเหมือนข้าวสาลีทั้งเกลื่อนอยู่ๆ นอกนี้เหมือนข้าวเป็นต้น^{๔๑}

จากความหมายหลายนัยดังกล่าว สามารถวิเคราะห์และสรุปความหมายของ สมถยานิกะ ได้ดังนี้

๑. สมถยานิกะ เป็นชื่อที่บัญญัติกันในคัมภีร์ชั้นหลัง เช่น คัมภีร์อิทธิธรรมปรมัตถโชติกา มีปรากฏในพระบาลีว่า คือ อุภโตภาควิมุตติ

๒. เป็นวิปัสสนาที่ใช้สมถภูมิ ๗ หมวด ๔๐ องค์ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง เพื่อให้เกิดสมาธิในระดับที่สามารถอาศัยเป็นบาทฐาน เป็นอารมณ์ ผ่านอายตนะภายใน อายตนะภายนอกแล้วพิจารณารูป นามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนบรรลุมรรค ผล นิพพาน เปรียบเสมือน ผู้ปฏิบัติสร้างยานพาหนะขึ้นมาก่อน เมื่อสร้างยานพาหนะตามความสามารถของตนเองจนพอที่จะนั่งและขับเคลื่อนโดยปลอดภัยได้แล้ว ก็ใช้ยานพาหนะที่ตนสร้างนี้ไปสู่จุดหมาย

๓) ผลของการบรรลุอรหัตตผลจากการฝึกแบบ “สมถยานิกะ”

การบรรลุอรหัตตผลจากการฝึกแบบ สมถยานิกะ นี้มี ๔ ประการคือ

๑. พระปัญญาวิมุต
๒. ปฏิสัมภิหิปปัตตะ
๓. พระอุภโตภาควิมุต
๔. พระฉฬภิญโญ

ซึ่งแสดงรายละเอียดของแต่ละประการได้ดังนี้

๑. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้มาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่ให้บรรลุอรหัตตผล ดังที่พระอุทายีถามพระอานนทดังนี้

“ท่านพระอุทายีถามว่า “ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกบุคคลว่า ‘ปัญญาวิมุต ปัญญาวิมุต’ ผู้มีอายุ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ปัญญาวิมุต”

ท่านพระอานนทตอบว่า “ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สังัดจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ และย่อมรู้ชัดปฐมฌานนั้นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ‘ปัญญาวิมุต’ โดยปริยายแล้ว

^{๔๑} พระมหาสุภาพ เขมรสี, “เอกสารประกอบการบรรยาย วิชาธรรมภาคปฏิบัติ ๕”, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), (เอกสารอัดสำเนา).

ฯลฯ

ภิกษุล่วงแนวสัญญาหาสัญญาตนตามโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิตนิโรธอยู่
อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญาและเธอย่อมรู้ชัดสัญญาเวทิต
นิโรธนั้นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ‘ปัญญาวิมุต’
โดยนิปปริยายแล้ว”^{๙๒}

๒. ปฏิสัมภิปปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ^{๙๓}

๒.๑ อตฺถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย

๒.๒ ธัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ้งเจนในหลัก

๒.๓ นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ หรือปริชาแจ้งเจนในภาษา

๒.๔ ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือปริชาแจ้งเจนในความคิด

ทันการ

๓. พระอุกโตภาควิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วย
อรุปสมาบัติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ ด้วยวิกขัมภนะ
(ข่มกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ดังนี้^{๙๔}

๓.๑ พระอุกโตภาควิมุต คือพระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุปมานอย่างน้อยอย่างหนึ่ง
ขึ้น แต่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญญา

๓.๒ พระเทวิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือพระอุกโตภาควิมุตนั้น ผู้ได้วิชา ๓
ด้วยคือ

๑) บุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ ซึ่งชั้นที่ที่เคยอยู่อาศัยมาก่อน
แปลกันง่าย ๆ ว่า ระลึกชาติได้

๒) จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตาม
กรรม ถือกันว่า ตรงกับทิพพจักขุ หรือทิพยจักขุ

๓) อาวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หรือความรู้ที่
ทำให้สิ้นอาสวะ

^{๙๒} อ.นวก. (ไทย) ๒๓/๔๔/๕๓๗.

^{๙๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๖/๑๒๗-๑๓๑.

^{๙๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้**, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ., ๒๕๕๕), หน้า ๑๖๕-๑๖๘.

๔. พระฉัพพัญญะ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ คือ พระอุกโกฏฐาโกวิมุตตานัน ผู้ได้อภิญญา ๖ ด้วยคือ

- ๔.๑ อิทธิวิธี หรืออิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ
- ๔.๒ ทิพพโสธ ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
- ๔.๓ เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทายใจเขาได้
- ๔.๔ ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
- ๔.๕ ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
- ๔.๖ อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค แสดงวิธีปฏิบัติวิปัสสนาด้วยอานาปานสติภาวนา ด้วยนัยที่เหลือจากนัยที่กล่าวแล้วในการเจริญสมณะ อีก ๔ นัย คือ (ต่อจากสมณะ)

๕. สลัลักษณ์านัย แปลว่า กำหนดได้ชัด คือ กำหนดรู้ชั้น ๕ ได้ชัดเท่าทันปัจจุบัน อารมณ์ เห็นรูป-นาม เห็นพระไตรลักษณ์ได้ชัดเจนแจ่มแจ้งดี การกำหนดพิจารณารูป-นาม ตามทางของวิปัสสนาเพื่อความเห็นแจ้งลักษณะแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาโดยเฉพาะ

๖. วิวิฏฐานนัย วิธีปฏิบัติ ทำโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการให้เข้ารวมกัน เป็นอาการตัดกิเลสของมรรค นับตั้งแต่วิราคะเป็นต้นไป จนกระทั่งถึงขณะแห่งมรรค ได้แก่ มรรค ๔ มีโสตาปัตติมรรค เป็นต้น ย่อมมีในอานาปานสติจิตทุกกะที่ ๔ (ชั้น ๑๓-๑๖) ขึ้นใดชั้นหนึ่ง

๗. ปาริสุทธินัย การบรรลุผลของการตัดกิเลส ที่เรียกว่าวิมุตติ ในชั้นที่เป็นสมุจเฉทวิมุตติ ซึ่งเป็นสภาวะต่อจากมรรค ได้แก่ ผล ๔ มีโสตาปัตติผลเป็นต้น วิธีปฏิบัติหลังจากผลเกิดแล้ว ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณ ๑๙^{๕๕} (เป็นผลแห่งการเจริญอานาปานสติในขั้นสุดท้ายที่กำหนดอยู่ทุกกลมหายใจเข้า-ออก).

๘. เตสัง ปฏิปัสสนานัย ญาณเป็นเครื่องพิจารณาในความสิ้นไปแห่งกิเลสและผลแห่งความสิ้นไปแห่งกิเลส ที่เกิดขึ้นแล้วทุกกลมหายใจเข้า-ออก^{๕๖}

๑.๒.๖ อารมณ์หลักในการเจริญวิปัสสนา

การเจริญวิปัสสนาของสมณยานิก มีอารมณ์หลักในการตามรู้ ๒ ประการคือ

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๕๑๒, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๖๒/๑๐๘.

^{๕๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๐๓, วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๔๕๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๘.

๑. การตามรู้รูปเป็นหลัก คือ การกำหนดรู้ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกที่ปรากฏชัดเจน ตามคณนายนัยและอนุพันธนายนัย

๒. การตามรู้นามเป็นหลัก คือ การกำหนดเวทนา หรือการกำหนดจิต ตามรูปนายนัย หลังจากทีโยคีบรรลุปจารสมาธิแล้ว ดังพระพุทธวจนะที่ว่า “ภิกษุย่อมสำเนียงกว่า เราจรรู้ชัดปิติ ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจรรู้ชัดปิติ ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจรรู้ชัดสุข ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจรรู้ชัดสุข ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจรรู้ชัดจิต ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจรรู้ชัดจิต ขณะหายใจออก”^{๙๗}

การเจริญวิปัสสนาภาวนาของสมณยานิกนั้น ... มีรูปธรรมเป็นอารมณ์คือ เพ่งลมหายใจเข้า-ออกเป็นอารมณ์ ... มีนามธรรมเป็นอารมณ์ คือ กำหนดรู้องค์ฌาน (ปิติ สุข) เป็นอารมณ์

ส่วนโยคีที่ต้องการเจริญวิปัสสนาโดยตรง เมื่อสร้างสมาธิได้ด้วยการตามรู้ลมหายใจตามคณนายนัยแล้ว ก็ไม่พึงปฏิบัติตามอนุพันธนายนัย แต่พึงเจริญนัยหมวดที่ ๔ ได้เลย คือ ตามรู้ความไม่เที่ยงของลมหายใจได้เลยและในเวลานั้นกรรมฐานทุกครั้ง โยคีควรสร้างสมาธิด้วยการตามรู้ลมหายใจเข้า-ออกตามสมณนัยก่อน เพื่อให้จิตสงบไม่ฟุ้งซ่าน ต่อจากนั้นจึงเจริญภาวนาตามแนววิปัสสนาญาณกระทั่งบรรลุมรรคผล

คัมภีร์ฎีกาอธิบายการกำหนดอารมณ์ที่แตกต่างกันของสมณยานิกบุคคลและวิปัสสนาญาณิกบุคคลว่า

สมณยานิกกำหนดรู้องค์ฌานเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นนามธรรมที่ปรากฏชัดเมื่อออกจากฌาน คือกำหนดรู้ฌานจิตตูปบาทในขณะปัจจุบันมีหทัยรูปเป็นที่ตั้ง^{๙๘} ส่วนวิปัสสนาญาณิกกำหนดรู้รูป-นาม (ชั้น ๕) ที่ปรากฏชัดในขณะปัจจุบัน สติรู้เท่าทันสภาวะจิตเจตสิกและอายตนะภายนอกเป็นที่ตั้ง การหยั่งรู้ไม่อาจกำหนดรู้สังขารธรรมในอรรถภาพของตนโดยสิ้นเชิงได้^{๙๙}

จึงกำหนดเฉพาะอารมณ์ที่จิตรู้ชัด ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า
“ยถาปากฎ วิปัสสนาภินิเวโส พึงเจริญวิปัสสนาตามอารมณ์ที่ปรากฏชัด”^{๑๐๐}

^{๙๗} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๔๘/๑๓๓.

^{๙๘} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๗๖.

^{๙๙} ม.อุ.ฎีกา (บาลี) ๓/๓๒๖.

^{๑๐๐} วิสุทธิ.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๓๒.

๑.๓ สรุป

สติปัฏฐาน เป็นเป้าหมายแรกของนักปฏิบัติธรรมทั้งปวงที่พึงปรารถนาที่จะปฏิบัติ ด้วย
เนื่องจากพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสว่า เป็นทางสายเอกที่จะนำไปสู่มรรค ผลและนิพพาน
และเป็นทางสายเดียวเท่านั้น อีกประการหนึ่ง การพิจารณาสมหทัยใจเข้า-ออกอันเนื่องแต่กายนั้น ก็
ใช้วิสตุที่ไม่ต้องพึ่งพิงอาศัยสิ่งที่อยู่ภายนอกกายและเป็นการง่ายต่อการใช้สอยอุปกรณ์ จึงเป็นหลัก
สำคัญอีกประการที่ปรากฏหลักคำสอนในมหาสติปัฏฐานสูตร

วิปัสสนาเป็นวิธีการ หรือกระบวนการหนึ่งเพื่อพัฒนาจิตให้เห็นตรงตามความเป็น
จริงที่ปรากฏของสภาวะธรรม โดยวิธีการมองใน ๒ นัยคือ มองด้วยการหลาอย่างหลา
ประการหนึ่ง โดยผ่านการปฏิบัติสมถกรรมฐานมาก่อน อีกประการหนึ่ง คือ มองแบบพิเศษคือ มอง
แบบปรมัตถ์ โดยอาศัยรูป นาม ทั้งนี้โดยเห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ จน
สามารถพัฒนาจิตสู่ระดับสูงสุดคือ หลุดพ้นจากกิเลส ตัณหาทั้งปวงคือ หลุดพ้นทั้งกามาสวะ ภวา
สวะ ทิณฐาสวะและอวิชชาสวะในที่สุด

สมถยานิกะ หมายความว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน นำกรรมฐานไปสู่วิปัสสนา การปฏิบัติสมถ
กรรมฐานโดยมีบัญญัติเป็นอารมณ์ เช่น เพ่งกสิณ เจริญอนุสสติเป็นต้นตามอารมณ์แห่งกรรมฐาน
๔๐ ประการ แล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อ^{๑๐๑}

วิปัสสนายานิกะ หมายความว่า ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน คือผู้เจริญวิปัสสนาโดยยังมิได้ฌาน
สมาบัติมาก่อน (สุกขวิปัสสโก หรือสุทธวิปัสสนายานิกะ) เป็นกลุ่มที่ไม่ได้โลกียวิชาและโลกีย
อภิญญา^{๑๐๒}

^{๑๐๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๕๑.

^{๑๐๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,
หน้า ๒๓๒.

บทที่ ๒

สิกขา ๓

๒.๑ บทนำ

ความสำคัญใน ในวัชชีปุตตสูตร^๑ ว่า

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคาสลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ครั้นนั้น ภิกษุวัชชีบุตร (เป็นบุตรของวัชชีราชสกุล) รูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สิกขาบท ๑๕๐ ถ้วน^๒ นี้มาถึงวาระที่จะยกขึ้นแสดงเป็นข้อ ๆ ตามลำดับทุกกึ่งเดือน ข้าพระองค์ไม่สามารถศึกษาในสิกขาบทนี้ได้”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ภิกษุ ก็เธอจักสามารถศึกษาในสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขาหรือ”

ภิกษุวัชชีบุตรนั้นกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์สามารถศึกษาในสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขาได้”

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ถ้าเช่นนั้น เธอจงศึกษาในสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา

เมื่อใด เธอศึกษาอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา เมื่อนั้น เธอผู้ศึกษา อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขาอยู่ ก็จักละราคะ โทสะและโมหะได้ เพราะละราคะ โทสะและโมหะได้ เธอจักไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศล จักไม่ประพฤตสิ่งที่เลวทรามอีก

ครั้งต่อมา ภิกษุนั้นศึกษาอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา เมื่อเธอผู้ศึกษา อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขาอยู่ ก็ละราคะ โทสะ และโมหะได้ เพราะละราคะ โทสะ และโมหะได้แล้ว เธอจึงไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศล ไม่ประพฤตสิ่งที่เลวทรามอีก”

ความปรากฏในคุหฺฏฐกสูตรตนิทเทส^๓ ว่า

^๑ อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๐-๓๑๑.

^๒ สมัยที่พระวัชชีบุตรกราบทูลพระผู้มีพระภาคนั้น สิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้มีเพียง ๑๕๐ ข้อ.

^๓ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘-๔๙. (ว่าด้วยสิกขา ๓)

“... อธิสัสสิกขา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มึนศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์^๔ สมบูรณ์ด้วยอาจาระ^๕ และโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาใน สิกขาบททั้งหลายอยู่ คือ สัสขันธเล็ก^๖ สัสขันธใหญ่^๗ ศีลเป็นที่พึ่ง เป็นเบื้องต้น เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธานเพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศล นี้ชื่อว่าอธิสัสสิกขา

อธิจิตตสิกขา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์ สงบระงับไปแล้ว บรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มี วิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขที่เกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปิติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัส ดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่ นี้ชื่อว่าอธิจิตตสิกขา

อธิปัญญาสิกขา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มึนปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐ หยั่งถึงความเกิดและความดับ เพิกถอนกิเลส ให้บรรลุถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิด ทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา

^๔ **สังวรในปาติโมกข์** มีอธิบายแต่ละคำ ดังนี้ คือ **สังวร** หมายถึง การไม่ล่วงละเมิดทางกาย วาจา **ปาติโมกข์** หมายถึง ศีลสิกขาบท ที่เป็นเหตุให้ผู้รักษาลดพ้นจากทุกข์ (ปาติ = รักษา + โมกขะ = ความหลุดพ้น) (วิสุทธิ. ๑/๑๔/๑๗)

^๕ **อาจาระ** หมายถึง การไม่ล่วงละเมิดทางกาย การไม่ล่วงละเมิดทางวาจา การไม่ล่วงละเมิดทางกาย และวาจา หรือการสำรวมศีลทั้งหมด คือการไม่เลี้ยวซิปด้วยอาชีวะที่ผิดที่พระพุทธรเจ้ารังเกียจ เช่น ไม่เลี้ยวซิปด้วยการให้ไม้ไผ่ ให้ใบไม้ ดอกไม้ ผลไม้ เครื่องสนาน ไม่สัฟน ไม่เลี้ยวซิปด้วยการทำตนต่ำกว่า คฤหัสถ์ ด้วยการพูดเล่นเป็นแก่งั่ว (จริงบ้างไม่จริงบ้าง) ไม่เลี้ยวซิปด้วยการเลี้ยวเด็กและการรับส่งข่าว (วิสุทธิ. ๑/๑๔/๑๘)

^๖ **สัสขันธเล็ก** หมายถึงอาบัติที่แก้ไขได้ คืออาบัติตั้งแต่สังฆาติเสสลงมา

^๗ **สัสขันธใหญ่** หมายถึงอาบัติที่แก้ไขไม่ได้ คือ อาบัติปาราชิกอย่างเดียว

(ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “เหล่านี้อาสวะ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวสมุทัย” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวนิโรธ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา” นี้ชื่อว่าอริปัญญาลิกษา

สิกขา ๓ เหล่านี้ เมื่อสัตว์เกิดนึกถึง ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อทราบ ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อเห็น ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อพิจารณา ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่ออธิษฐานจิต ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อน้อมใจเชื่อ ด้วยศรัทธา ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อประกอบความเพียร ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อตั้งสติ ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อตั้งใจมั่น ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อรู้ชัดธรรมที่ควรรู้ชัด ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อละธรรมที่ควรละ ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ ชื่อว่าฟังศึกษา เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าฟังศึกษา คือ ฟังประพฤติเอื้อเพื่อ ประพฤติเอื้อเพื่อโดยชอบ สมาทานประพฤติ

๒.๒ ความหมายของไตรสิกขา

สิกขา หมายถึง ปฏิปทาที่ตั้งไว้เพื่อศึกษา เป็นเครื่องมือในการฝึกหัดกาย วาจา ใจ ให้เรียบร้อยดังาม มี ๓ อย่าง คือ

๑. อริสัลลสิกขา สิกขาคือศีลยิ่ง หมายถึง การรักษามารยาททางกาย วาจา ให้เรียบร้อยปราศจากโทษ

๒. อริจิตตสิกขา สิกขาคือจิตยิ่ง หมายถึง การรักษากจิตให้อยู่ในอำนาจ

๓. อริปัญญาลิกขา สิกขาคือปัญญายิ่ง หมายถึง การใช้ปัญญาพิจารณาให้รอบรู้ในสภาวธรรม

ไตรสิกขา หรือสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นทั้งแนวทางและเป็นทั้งกระบวนการปฏิบัติ หรือกระบวนการพัฒนา ๓ ด้าน คือ

ศีล เป็นหลักการพัฒนาระดับความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม ศีล หรือ สัลลสิกขา หมายถึง การประพฤติที่ดงามตามระเบียบ วินัย ข้อบังคับ กฎ กติกาของสังคม ไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน ไม่ทำให้ตนเองเดือดร้อนทั้งกายและใจ ในทางศาสนาเรียกว่า ศีล ๕ ศีล ๘ เป็นต้น ส่วนในทางบ้านเมืองเรียกว่า กฎหมาย บุคคลผู้มีศีลเป็นเบื้องต้น ย่อมมีอาการเป็นปกติทางกายพร้อมที่จะพัฒนาจิตไปสู่ขั้นต่อไปคือ สมาธิ

สมาธิ เป็นหลักการพัฒนาจิตใจให้มีสมรรถภาพและประสิทธิภาพในการคิดพิจารณา ตัดสินใจ กระทำ หรือไม่กระทำการใด ๆ จิตตสิกขา เป็นอาการขั้นต่อไปของจิตที่ต่อเนื่องจากศีลสิก

ชา เพราะเมื่อกายอยู่ในอาการสงบ จิตก็สงบ พร้อมทั้งจะพิจารณาสืบค้นหาเหตุผลของสรรพสิ่งว่า สิ่งที่กำลังอุบัติขึ้น เป็นเหตุให้มีอุปาทานเข้าไปยึดมั่นถือมั่น ให้เกิดทุกข์หรือไม่

ปัญญา เป็นหลักการพัฒนาความรู้ ความเข้าใจ รู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นและสามารถแยกแยะ วิเคราะห์ สืบหาสาเหตุของสิ่งทั้งหลายได้ชัดเจน

ไตรสิกขาจึงเป็นแนวทาง หรือกระบวนการพัฒนาแบบบูรณาการ ปัญญาสิกขา เป็นอาการที่ต่อเนื่องจากศีลสิกขาและจิตตสิกขา โดยเมื่อกายใจอยู่ในอาการสงบ ก็จะสามารถใช้ปัญญาพิจารณาด้วยเหตุและผล เข้าใจสรรพสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ว่าเป็นไปด้วยอำนาจของอุปาทานและไม่หลงเข้าไปยึดติดจนเกิดความทุกข์

พระไตรปิฎกได้แสดงความหมายของไตรสิกขาไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิกขามีอยู่ ๓ ประการ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา”^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ให้ความหมายว่า ไตรสิกขา คือ สิกขาสาม หรือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เรียกกันง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา^๕ คำว่า ไตรสิกขา แปลว่า สิกขา ๓ คำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเหนียก การฝึก ฝึกปรี้อ ฝึกอบรม ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรม กาย วาจา จิตใจและปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้น หรือนิพพาน สิกขามีความหมายคร่าว ๆ ดังนี้

๑) อธิศีลสิกขา การฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกาย วาจาและอาชีวะ (Training in Higher Morality)

๒) อธิจิตตสิกขา การฝึกอบรมทางจิต การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิตและรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิ (Training in Higher Mentality หรือ Mental Discipline)

๓) อธิปัญญาสิกขา การฝึกอบรมทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ (Training in Higher Wisdom) นี้

เหล่านี้เป็นความหมายอย่างคร่าว ๆ ถ้าจะให้สมบูรณ์ ก็ต้องให้ความหมายเชื่อมโยงถึงความมุ่งหมายด้วยโดยเต็มข้อความแสดงลักษณะที่สัมพันธ์กับจุดมุ่งหมายต่อท้ายสิกขาทุกข้อ ได้ความตามลำดับว่าไตรสิกขา คือ การฝึกปรี้อความประพฤติ การฝึกปรี้อจิตและการฝึกปรี้อปัญญาชนิดที่ทำให้แก้ปัญหาของมนุษย์ได้ เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ นำไปสู่ความสุขและความเป็นอิสระ

^๔ อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๓๑๙. (ทุติยสิกขัตตยสูตร).

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๐.

แท้จริง เมื่อความหมายแสดงความมุ่งหมายได้ชัดเจนแล้ว ก็จะทำให้มองเห็นสาระของไตรสิกขาในแต่ละข้อได้ชัดเจนตามไปด้วย^{๑๐}

๒.๓ ประเภทของหลักไตรสิกขา

การจัดประเภทนั้นมีจุดประสงค์เพื่อให้เห็นถึงชนิดของหลักไตรสิกขาในลักษณะต่าง ๆ ประเภทของหลักไตรสิกขาจัดได้ดังนี้

๑. จัดประเภทตามหลักสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา จัดได้ ๓ ดังพุทธพจน์ที่แสดงไว้ต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สิกขา ๓ ประการนี้

สิกขา ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. อธิศีลสิกขา

๒. อธิจิตตสิกขา

๓. อธิปัญญาสิกขา

อธิศีลสิกขา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีศีล ฯลฯ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย นี้เรียกว่า อธิศีลสิกขา

อธิจิตตสิกขา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้สัจจจากามทั้งหลาย ฯ บรรลุดุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า อธิจิตตสิกขา

อธิปัญญาสิกขา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ ฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” นี้เรียกว่า อธิปัญญาสิกขา^{๑๑}

๒. จัดประเภทโดยนำเนื้อหาหมวดมรรคมีองค์ ๘ มาสังเคราะห์ หลักของไตรสิกขาที่ได้นำเสนอมาแล้วทำให้เห็นเพียงความหมายและประเภทของหลักไตรสิกขาเป็นภาพรวม ๆ คือ เป็นการกล่าวถึงเฉพาะ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ที่เป็นหลักใหญ่ ๆ เท่านั้น แต่ยังมีได้จัดจำแนกให้เห็นเกี่ยวกับหัวข้อธรรมอันเป็นตัวเนื้อหาที่มีอยู่ในหลักไตรสิกขาแต่ละข้อนั้น ๆ หากได้

^{๑๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๖. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๖๐๓-๖๐๔.

^{๑๑} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๙๐/๓๑๘-๓๑๙. (ปฐมสิกขัตตยสูตร)

นำเอาข้อธรรมในมรรคมืองค์ ๘ ประการ มาสังเคราะห์เข้ากับหลักของไตรสิกขา ก็จะทำให้เห็น หัวข้อธรรมอันเป็นตัวเนื้อหาที่จะนำมาใช้อธิบายหลักของ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา ได้โดยละเอียด ดังนั้นหากได้นำเอาข้อธรรมในมรรคมืองค์ ๘ ประการ มาจัดสังเคราะห์เข้ากับหลักของไตรสิกขา ก็สามารถทำได้ดังต่อไปนี้ คือ (๑) สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดเข้าในอธิศีลสิกขา (๒) สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดเข้าในอธิจิตตสิกขา (๓) สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดเข้าในอธิปัญญาสิกขา

๓. จัดประเภทตามหลักชั้น หรือธรรมชั้น ๓ เป็นการจัดหมวดหมู่ตามสถานะที่เป็น ธรรมประเภทเดียวกัน ซึ่งจะช่วยให้ผู้ศึกษาในเรื่องนี้ทำความเข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น การจัดแบบนี้เป็นการ นำเนื้อหา มรรคมืองค์ ๘ มาสังเคราะห์เข้าในหลักของไตรสิกขา ความในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีไว้ว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงจัดชั้น ๓ ประการ เข้าในอริยมรรคมืองค์ ๘ แต่ทรงจัดอริยมรรคมืองค์ ๘ เข้าในชั้น ๓ ประการ คือ (๑) สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ทรงจัดเข้าในศีลชั้น (๒) สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ธรรมทรงจัดเข้าในสมาธิชั้น (๓) สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ทรงจัดเข้าในปัญญาชั้น^{๑๒}

สรุปความหมายและประเภทของไตรสิกขา ได้ดังนี้ ๑) ความหมายของไตรสิกขา มี ๒ ความหมาย คือ (๑.๑) ความหมายตามคัมภีร์พระไตรปิฎก หมายถึง ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เรียกกันง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา (๑.๒) ความหมายที่เชื่อมโยงกับจุดมุ่งหมาย หมายถึง การฝึกปรือความประพฤติ การฝึกปรือจิตและการ ฝึกปรือปัญญา ชนิดที่ทำให้แก้ปัญหาของมนุษย์ได้ เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ นำไปสู่ความสุขและ ความเป็นอิสระแท้จริง ๒) ประเภทของไตรสิกขา ที่ได้นำเสนอในหัวข้อนี้ มีการจัดอยู่ ๓ ประเภท คือ (๒.๑) จัดประเภทตามหลักสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา (๒.๒) จัดประเภทโดยนำเนื้อหา มรรคมืองค์ ๘ มาสังเคราะห์ และ (๓) จัดประเภทตามหลักชั้น หรือธรรมชั้น ๓

๒.๔ ความสำคัญของไตรสิกขา

ความสำคัญของหลักไตรสิกขา หมายถึง ข้อกำหนดที่เป็นลักษณะเด่นพิเศษของหลัก ไตรสิกขา พุทธพจน์ต่อไปนี้เป็นสิ่งยืนยันให้เห็นถึงความสำคัญอันเป็นข้อกำหนดที่เป็นลักษณะเด่น พิเศษของหลักไตรสิกขาได้เป็นอย่างดี ความปรากฏดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สิกขา ๓ ประการนี้แล

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๒-๕๐๓.

ภิกษุผู้มีความเพียร มีความเข้มแข็ง

มีปัญญาเพ่งพินิจ มีสติ

คุ้มครองอินทรีย์ ครอบงำทุกทิศด้วยอัปปมาณสมาธิ^{๑๓}

ประพุดอิทิลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา

เมื่อก่อนฉันใด ภายหลังก็ฉันนั้น

ภายหลังฉันใด เมื่อก่อนก็ฉันนั้น

เบื่องต่ำฉันใด เบื่องบนก็ฉันนั้น

เบื่องบนฉันใด เบื่องต่ำก็ฉันนั้น

กลางวันฉันใด กลางคืนก็ฉันนั้น

กลางคืนฉันใด กลางวันก็ฉันนั้น

ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิตกล่าวว่า เป็นนักศึกษา

เป็นนักปฏิบัติและมีความประพุดิบริสุทธ์

ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิตกล่าวว่า เป็นผู้ตรัสรู้ชอบ^{๑๔}

เป็นนักปราชญ์ เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติในโลก

ท่านผู้ประกอบด้วยวิมุตติอันเป็นที่สันตติหา

ย่อมมีจิตหลุดพ้นจากสังขารธรรมเพราะวิญญานดับสนิท

เหมือนความดับแห่งประทีปฉะนั้น^{๑๕}

ความปรากฏนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของไตรสิกขาเป็นอย่างมาก สำหรับข้อกำหนดที่เป็นลักษณะเด่นพิเศษของหลักไตรสิกขา

๒.๔.๑ หลักไตรสิกขาเป็นที่หลอมรวมสิกขาบทในพระปาติโมกข์

พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำให้ภิกษุศึกษาในหลักไตรสิกขาแทนการฟัง หรือการสวด ปาติโมกข์ในที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือนได้ ดังข้อความปรากฏในพระไตรปิฎกว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า สามารถที่จะหลอมรวมสิกขาสามเข้ากับการปฏิบัติควบคู่กันไป โดยผ่านการดำเนินการ ทบทวนในการทรงจำหลักคำสอนด้านศีล ดังนั้น พระองค์จึงทรงตรัสว่า “... ถ้าเช่นนั้น เธอจงศึกษา ในสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขาเถิด เมื่อใด เธอศึกษาอธิศีลสิกขา อธิ

^{๑๓} อัปปมาณสมาธิ หมายถึง สมาธิที่สัมปยุตด้วยอรหัตตมรรค

^{๑๔} ตรัสรู้ชอบ ในที่นี้หมายถึง ตรัสรู้อริยสัจ ๔

^{๑๕} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๓๒๐.

จิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา เมื่อนั้นเธอ ก็จักละราคะ โทสะและโมหะได้ เพราะละราคะ โทสะ และโมหะได้ เธอจักไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศล จักไม่ประพฤตีสั่งที่เลวทราม ...”

๑) หลักไตรสิกขาเป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์

ภิกษุที่ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาบริบูรณ์ แม้จะละเมตสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง แต่ถ้าได้สมาทานศึกษาในสิกขาบทที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์อย่างมั่นคง ก็สามารถบรรลุ นิพพานได้คือ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการที่ภิกษุที่มีศีล สมาธิ ปัญญาบริบูรณ์ แม้จะละเมตสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง แต่สมาทานศึกษาในสิกขาบทที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์อย่างมั่นคง ทำเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติให้แจ้ง สิ้นอาสวะกิเลสด้วยปัญญาจึงเข้าถึง (ปรินิพพาน) ในปัจจุบัน^{๑๖}

๒) หลักไตรสิกขา เป็นที่หลอมรวมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดใน

พระพุทธศาสนา

หลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนาเข้าร่วมอยู่ในหลักไตรสิกขานี้ทั้งสิ้น พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ทัศนะว่า “ไตรสิกขานั้นถือกันว่า เป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์ มีขอบเขตครอบคลุมมรรคทั้งหมดและเป็นการนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้อย่างหมดสิ้นสมบูรณ์ จึงเป็นหมวดธรรมมาตรฐานสำหรับแสดงการปฏิบัติธรรมและมักใช้เป็นแม่บทในการบรรยายวิธีการปฏิบัติธรรม”^{๑๗}

กล่าวแล้ว ความสำคัญของหลักไตรสิกขาได้ดังนี้ คือ หลักไตรสิกขาเป็นที่หลอมรวมสิกขาบทในพระปาติโมกข์ เป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ มีอิทธิพลต่อคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นที่หลอมรวมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา

๒.๔.๒ สารสำคัญของหลักไตรสิกขา

สารสำคัญของไตรสิกขา หมายถึง ส่วนสำคัญที่เป็นหลัก หรือข้อใหญ่ใจความที่เป็นเนื้อหาสำคัญของหลักไตรสิกขา ซึ่งนั้นควรจะหมายถึงส่วนที่เป็นข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง ได้แก่ ๑) อธิศีลสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของศีล ๒) อธิจิตตสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของจิตใจ หรือสมาธิ และ ๓) อธิปัญญาสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของปัญญา มักเรียกกันง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับสารสำคัญของหลักไตรสิกขาแต่ละข้อ นำมาศึกษาตามลำดับดังนี้

^{๑๖} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๓๑๙-๓๒๐.

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๖๐๑.

๑) สาระสำคัญของอริสัสสิกขา

สำหรับสาระสำคัญของอริสัสสิกขา ปรากฏความในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต สมณวรรค สรุไปได้ดังนี้ คือ ใน สมณสูตร เป็นสูตรที่ว่าด้วยกิจของสมณะมี ๓ ประการ หนึ่งในสามที่เป็นกิจของสมณะนั้นก็คือ การสมาทานอริสัสสิกขา^{๑๘} ใน ปฐมสิกขัตตยสูตร และทุติยสิกขัตตยสูตร ซึ่งเป็นสูตรที่ว่าด้วยไตรสิกขาสูตรที่หนึ่งและสูตรที่สอง ได้ขยายความให้เห็นความหมายต่อไปอีกว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีศีลสมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เรียกว่า อริสัสสิกขา^{๑๙} สำหรับสาระของอริสัสที่เชื่อมโยงถึงความมุ่งหมายหลักไตรสิกขาในระดับที่กว้างขึ้น พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความเห็นว่า คือ การดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูลท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วยสร้างสรรค์รักษาให้อื้ออำนวยแก่ชีวิตที่ดำรงร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและเจริญปัญญา^{๒๐}

๒) สาระสำคัญของอริจิตตสิกขา

ความปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต สมณวรรค ได้บันทึกเกี่ยวกับสาระสำคัญของสมาธิสรูปได้ดังนี้ คือ ใน สมณสูตร เป็นสูตรที่ว่าด้วยกิจของสมณะมี ๓ ประการ หนึ่งในสามที่เป็นกิจของสมณะนั้นก็คือ การสมาทานอริจิตตสิกขาใน ปฐมสิกขัตตยสูตร และทุติยสิกขัตตยสูตร ซึ่งเป็นสูตรที่ว่าด้วยไตรสิกขาสูตรที่หนึ่งและสูตรที่สอง ได้ขยายความให้เห็นความหมายต่อไปอีกว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกามทั้งหลาย บรรลุดุตตถณานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ เรียกว่า อริจิตตสิกขา^{๒๑} สำหรับสาระของอริจิตตที่เชื่อมโยงถึงความมุ่งหมายหลักไตรสิกขาในระดับที่กว้างขึ้น พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความเห็นว่า คือ การพัฒนาคุณภาพจิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงามและพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด^{๒๒}

๓) สาระสำคัญของอริปัญญาสิกขา

ความในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต สมณวรรค ได้บันทึกเกี่ยวกับสาระสำคัญของปัญญาสรูปได้ดังนี้ คือ ใน สมณสูตร เป็นสูตรที่ว่าด้วยกิจของสมณะมี ๓

^{๑๘} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๘-๓๐๙.

^{๑๙} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗-๘๘/๓๑๒-๓๑๕

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๖๐๔.

^{๒๑} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗-๘๘/๓๑๒-๓๑๕

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๖๐๔.

ประการ หนึ่งในสามที่เป็นกิจของสมณะนั้นก็คือ การสมาทานอธิปณฺณาสิกขา ใน ปณฺณสิกขัตตยสูตร และทุติยสิกขัตตยสูตร ซึ่งเป็นสูตรที่ว่าด้วยไตรสิกขาสูตรที่หนึ่งและสูตรที่สอง ได้ขยายความให้เห็นความหมายต่อไปอีกว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ ... นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เรียกว่า อธิปณฺณาสิกขา^{๒๓} สำหรับสาระของอธิปณฺณาสิกขาที่เชื่อมโยงถึงความมุ่งหมายหลักไตรสิกขาในระดับที่กว้างขึ้น พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความเห็นว่า คือ การมองดูรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมดาของสังขารธรรมทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญาคือ รู้จักวางท่าทีและปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข มิจิตใจผ่องใส ไร้ทุกข์เป็นอิสระและสดชื่นเบิกบาน

สรุปสาระสำคัญของหลักไตรสิกขา คือ หลักปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง ได้แก่ ๑) อธิศีลสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของศีล ๒) อธิจิตตสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของ จิตใจหรือสมาธิ และ ๓) อธิปณฺณาสิกขา คือ ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของปัญญา มักเรียกกันง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา

๒.๔.๓ หลักไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

หลักไตรสิกขาได้มีการกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จัดเป็นคัมภีร์อรรถกถา ชั้น ปกรณ์วิเสสและเป็นคัมภีร์สำคัญของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ในวงการนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาถือว่า เป็นคัมภีร์หลักเช่นเดียวกับคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์นี้มีได้เพิ่มอะไรให้แก่ตัวคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่มุ่งหมายในการจัดสารบัญของพระไตรปิฎกในอีกรูปแบบหนึ่งเท่านั้น

คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์ที่แสดงการประมวลความรู้ ความเข้าใจในพุทธธรรมของฝ่ายเถรวาทอย่างสมบูรณ์ ทั้งการอุปมาอุปไมยและตัวอย่างประกอบมากมาย สามารถรวบรวมเนื้อหาสาระเกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญาและหมวดธรรมต่าง ๆ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมาอธิบายความไว้อย่างเป็นระบบ ให้รายละเอียดในแง่มุมต่าง ๆ ซึ่ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกันของธรรมชาติที่พึงทราบเหล่านั้น कैาโครงสร้างไปของการปฏิบัติ ถูตามหลักการของไตรสิกขาลแล้วขยายออกตามแนววิสุทธิ ๗ นอกจากแสดงลำดับขั้นตอนและแบบแผนการฝึกด้านกิจกรรมภายนอกแล้ว

^{๒๓} อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๙๐-๙๑/๑๓๘-๑๓๙.

เช่น ศีล สมาธิ ยังแสดงลำดับขั้นของความเจริญก้าวหน้าภายใน คือ การที่ปัญญาแก่กล้าขึ้นเป็นระดับ ๆ จนถึงการตรัสรู้^{๒๔}

ไตรสิกขา หรือศีล สมาธิ ปัญญานั้น แต่ละส่วนมีหลักเกณฑ์เฉพาะของตนเอง นอกจากนี้ วิธีการตลอดจนผลที่เกิดขึ้นก็ไม่เหมือนกัน แต่ในความแตกต่างเหล่านั้น ไม่อาจแยกออกจากกันได้อย่างเป็นเอกเทศ การเจริญไตรสิกขาไปสู่ความวิสุทธินั้น หมายถึงเอาศีล สมาธิ ปัญญาที่กำลังเกิดขึ้นพร้อมในอารมณ์เดียวกันขณะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้น คนทุกคนสามารถสร้างนิสัยในการเจริญวิปัสสนาได้และเป็นสิ่งที่ควรสั่งสมอบรม แต่มีใช้ว่าทุกคนจะเข้าถึงเหตุผลและญาณปัญญา ทั้งนี้มีเงื่อนไขบางอย่างของญาณปัญญา โดยเฉพาะ คือ ต้องเป็นผู้ที่เกิดมาพร้อมด้วยไตรเหตุ (อโลภะเหตุ โสกะเหตุและอโมหะเหตุ)

นอกจากนี้ ยังต้องเป็นผู้ฉลาดรอบคอบในการนำกิจของพระกรรมฐานทุกอย่าง เริ่มต้นด้วยการเรียน การถามและการเจริญ เป็นต้น เงื่อนไขเหล่านี้ เป็นเหตุของวิปัสสนาญาณในระดับต่าง ๆ เท่าที่ตนเคยสั่งสมไว้ วิปัสสนาญาณแต่ละระดับ ก็มีความสามารถปหานกิเลสชนิดต่าง ๆ ได้ไม่เท่ากัน จึงทำให้เกิดวิสุทธิได้ไม่เท่ากันด้วย กฎเกณฑ์และเงื่อนไขที่กล่าวมา เป็นการยืนยันถึงหลักอนัตตาอย่างหนึ่งว่า ญาณเป็นปัญญาและวิสุทธิที่มีอยู่หลายระดับนั้นอยู่นอกเหนืออำนาจการจัดสรรของผู้ใดทั้งสิ้น เป็นสิ่งที่บังคับให้เกิดกับใครโดยไม่สร้างเหตุที่ถูกต้องก็ได้ ความบริสุทธิ์มิได้เกิดขึ้นเพียงเพราะความเชื่อ หรือการอ้อนวอน แต่เกิดขึ้นจากการพิสูจน์ หรือจากการปฏิบัติที่ถูกต้องด้วยตนเองเท่านั้น

จากพระคาถาพยากรณ์ที่เป็นบทตั้งของคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงศีล ดังนี้

นรชนผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
 เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิตและปัญญา
 ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถาง รกชัฏอันนี้เสียได้
 ประชาสัตว์ รกชัฏทั้งภายในรกชัฏทั้งภายนอก รุ่งรังไป
 ด้วยรกชัฏ ข้าแต่พระโคตม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์
 จึงขอกราบทูลถามพระพุทธองค์ ใครจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้^{๒๕}

^{๒๔} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลี อินเดียและลังกา, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๙๒.

ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ด้วยศีล ด้วยสมาธิ (หรือจิต) ด้วยปัญญา ๓ ลักษณะ (ไตรเหตุปฏิสนธิ, วิปัสสนาปัญญาและปาริหาริกปัญญา) และด้วยความเพียรเพากิเลสนี้ เมื่อ ยืนอยู่บนแผ่นดินคือ ศีลแล้วยกศีลตรา คือ วิปัสสนาปัญญา ที่ลบล้างกิเลสคือ สมาธิ อยู่ในมือคือ ปา ริหาริกปัญญา ที่มีกำลังวิริยะ พึงถาง ตัดทำลาย ซึ่งชัฏ คือ ตัณหา อันตกอยู่ในสันดานของตน ทั้งหมดได้ เปรียบเหมือนบุรุษยืนบนแผ่นดิน ยากที่ศีลตราลบล้างใหญ่ฉะนั้นแล้ว” ถางกอไผ่ “ก็ ในขณะที่แห่งมรรค ภิกษุนี้ชื่อว่า กำลังถางชัฏนั้นอยู่ในขณะแห่งผลชื่อว่า ถางชัฏเสร็จแล้ว ย่อมเป็น อัครทักษิณของ (มนุษย์) โลก กับทั้งเทวดาโลกทั้งหลาย”

การเจริญไตรสิกขาในที่นี้ทรงหมายเอา ศีล สมาธิและวิปัสสนาปัญญา ที่กำลังเกิดพร้อม ในอารมณ์อันเดียวกันเท่านั้น มิใช่เจริญไปคนละขณะ เพราะศีล สมาธิ ปัญญา ที่เกิดในอารมณ์ ต่างกัน จะไม่สามารถเป็นบาทฐานแก่กันได้เลย ศีลมีลักษณะเหมือนกับพื้น ที่สมาธิเหมือนกับผู้คอย ประคองให้มีความมั่นคง ส่วนปัญญามีหน้าที่พิสูจน์ดูความจริง ถ้าจะมีแต่เฉพาะศีล โดยที่ไม่ต้องมี สมาธิและปัญญาร่วมด้วย ก็อาจมิได้ เช่น พระภิกษุที่บวชกันอยู่ทุกวันนี้ ถ้าท่านไม่ได้ทำสมาธิ หรือ วิปัสสนาแต่อย่างใด ก็จะมีเฉพาะศีลเท่านั้น ไม่มีสติปัญญาเกิดร่วมด้วย บางครั้งมีศีลและสมาธิ แต่ไม่ มีปัญญา ในขณะนั้นก็อาจมิได้เช่นกัน เช่น ภิกษุที่กำลังทำสมาธิเพ่งกสิณต่าง ๆ เป็นต้น ขณะนั้นมีศีล มีความตั้งมั่นเป็นสมาธิ แต่ไม่มีปัญญาร่วม เพราะไม่ได้มีการพิจารณาความเปลี่ยนแปลงของรูป นาม เป็นเพียงการข่มจิตให้นิ่งด้วยอารมณ์ภายนอกอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น แต่ถ้าผู้ใดกำลังเจริญ วิปัสสนาปัญญาอย่างถูกต้องแล้ว จะต้องมีศีลและสมาธิอยู่ในที่นั้นด้วยเสมอ การทำลายกิเลสในส่วน ลึกให้หมดไป จำเป็นต้องมีพร้อมทั้งศีล สมาธิ ปัญญา โดยศีลมีหน้าที่ทำลายกิเลสอย่างหยาบที่ แสดงออกทางกาย วาจา เป็นต้น สมาธิมีหน้าที่ทำลายกิเลสอย่างกลาง ได้แก่ ความคิดฟุ้งซ่านต่าง ๆ ส่วนปัญญามีหน้าที่ทำลายกิเลสอย่างละเอียด เช่น อนุสัยต่าง ๆ แม้ในอนุสัย ๒ อย่าง (อรัมมณานุสัยและสันตทานุสัย) นั้นวิปัสสนาปัญญาจะละได้ก็เพียงอรัมมณานุสัยเท่านั้น อำนาจวิปัสสนา ปัญญาสามารถละความรัก ความชัง ที่เกิดจากการเห็นได้ยิน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่ดีและไม่ได้ได้ ส่วนสันตทานุสัย เป็นอนุสัยที่ลึกและมั่นคงกว่า ต้องอาศัยมรรคจิตที่เป็นอรหัตตมรรคเท่านั้น จึงจะ ละสันตทานุสัย ได้เด็ดขาด

^{๒๕} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล และเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑, (ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๖-๒๗. (ชฎาสูตร),

พระพุทธโฆษาจารย์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ไตรสิกขาเป็นทั้งหลักการและวิธีปฏิบัติเพื่อให้สามารถล่วงพ้นจากอบาย กามธาตุและภพทั้งปวง โดยมีเป้าหมายที่การบรรลุพระนิพพานอันบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ไตรสิกขาเป็นแนวปฏิบัติในทางสายกลางที่มีใช้การปรนเปรอตนด้วยกามสุขและการทรมานตน มีศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่แสดงออกทางกาย วาจา สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่ลุ่มจมจิตและปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัยที่แอบแนบอยู่ในจิตสามารถพัฒนาบุคคลให้เป็นพระอริยะผู้มีความบริบูรณ์ด้วยศีล ได้แก่ พระโสดาบันและพระสกทาคามี บริบูรณ์ด้วยสมาธิ ได้แก่ พระอนาคามี และบริบูรณ์ด้วยปัญญา ได้แก่ พระอรหันต์ นอกจากนี้ องค์ธรรมทั้ง ๓ ยังเป็นเครื่องอุดหนุนให้บรรลุคุณวิเศษอันหายากในบุคคลทั่วไป ดังมีวิชา ๓ เป็นต้น^{๒๖}

๒.๔.๔ การใช้หลักไตรสิกขาในสมัยพุทธกาล

ที่มาของการศึกษาตามหลักไตรสิกขาได้ปรากฏในวัชชีปุตตสูตร ทุติยสิกขัตตยสูตรและตติยสิกขาสูตร จากข้อมูลในคัมภีร์ที่ได้นำเสนอมาแล้วข้างต้น ทำให้เห็นได้ว่า ไตรสิกขาเป็นหลักธรรมสำหรับการศึกษาในพระพุทธศาสนาที่มีความหมายกว้างขวาง ครอบคลุมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นข้อปฏิบัติสำหรับศึกษา คือ ผีกหัดอบรม กาย วาจา จิตและปัญญา ให้มีความเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปตามลำดับ จนบรรลุถึงพระนิพพาน อันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้ จากข้อความในวัชชีปุตตสูตร เห็นได้ว่า ภิกษุวัชชีบุตรรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ทูลให้พระองค์ทรงทราบว่า ในพระพุทธศาสนามีข้อที่จะต้องศึกษาปฏิบัติมากมายเกินไป สำหรับบุคคลทั่วไปซึ่งมีใช่อัจฉริยะ หรือผู้ที่มึนระดับปัญญาไม่มาก เรียนรู้ได้ช้า คงไม่สามารถนำมาศึกษาและปฏิบัติได้ทั้งหมด พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแนะนำภิกษุวัชชีบุตรว่า ถึงแม้ในพระพุทธศาสนาจะมีข้อที่ต้องศึกษาปฏิบัติอยู่เป็นจำนวนมากมากก็ตาม แต่หากเมื่อสรุปรวมให้เป็นข้อใหญ่ ๆ แล้วก็มีไม่มาก กล่าวคือ สิกขาบท หรือข้อปฏิบัติธรรมทั้งหมดได้รวมอยู่ในเรื่องของสิกขา หากได้ศึกษาตามหลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา ให้บริบูรณ์แล้วก็จะทำให้ละราคะ โทสะ โมหะได้ ทำให้แจ้งแจ้งโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ทำให้บรรลุนิพพานในปัจจุบันได้^{๒๗}

^{๒๖} นายวิชิต สงวนไกรพงษ์, “พัฒนาการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๖.

^{๒๗} ทวีศักดิ์ ทองทิพย์, “การวิเคราะห์การศึกษาตามหลักไตรสิกขา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๒๗-๒๘.

ข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่งก็คือ จากการศึกษาวัชชีปุตตสูตร พุติยสิกขัตตยสูตรและตติยสิกขาสสูตร เห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเพื่อเน้นย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษาตามหลักสิกขาว่า การที่ภิกษุเป็นผู้มี ศีล สมาธิ ปัญญา บริบูรณ์ แม้จะละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง แต่ถ้ายังเป็นผู้สมารถศึกษาในสิกขาบทที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ คือ ไตรสิกขาอย่างมั่นคง ก็จะสามารถทำเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ให้แจ้งได้เข้าถึงนิพพานในปัจจุบันได้ พระสูตรดังกล่าวบุคคลผู้ศึกษาอย่างไรและพระพุทธศาสนากำหนดขอบเขตของการศึกษาไว้อย่างไร ซึ่งจะได้ทำการวิเคราะห์ให้เห็นในรายละเอียดต่อไป ดังนี้

๑) กลุ่มบุคคลผู้ศึกษาในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล

ในวัชชีปุตตสูตรที่ได้นำเสนอไว้แล้วนั้น พบว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัส ไตรสิกขาแก่ภิกษุวัชชีบุตรรูปหนึ่งที่เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับและทรงแนะนำให้ภิกษุวัชชีบุตรรูปนั้นศึกษาในหลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา เพราะไตรสิกขาเป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าไตรสิกขา พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงแก่ภิกษุ แต่ก็มิได้หมายความว่า จะนำไปใช้ในกลุ่มของคฤหัสถ์ไม่ได้ หลักปฏิบัติธรรมในคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมด ได้รวมอยู่ในหลักไตรสิกขานี้ทั้งสิ้น จากการศึกษาประวัติพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล ยังได้พบว่า มีคฤหัสถ์เข้ามาศึกษาปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา จนได้เป็นพระอริยบุคคลอยู่หลายคน เช่น มหาอุบาสกอนาถบิณฑิกเศรษฐีและมหาอุบาสิกาวิสาขา เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนามีการแบ่งจัดกลุ่มบุคคลผู้ศึกษาออกเป็น ๒ กลุ่ม ดังนี้

(๑.๑) กลุ่มบรรพชิต หรือนักบวช ได้แก่ กลุ่มภิกษุ สามเณร ภิกษุณี สิกขมานา และสามเณรี กลุ่มนี้เริ่มจากคนในวรรณะพราหมณ์ คือ ปัญจวัคคีย์ที่มีโกณฑัญญะ เป็นผู้นำ ถือได้ว่าเป็นคนกลุ่มแรกที่ได้อุปสมบทเข้ามาเพื่อเป็นผู้ศึกษาเรียนรู้ในพระพุทธศาสนา ต่อจากนั้นในกลุ่มของบรรพชิตนี้ก็ได้ขยายออกไปเป็นสามเณร ภิกษุณี สิกขมานาและสามเณรี เหล่านี้ล้วนเป็นกลุ่มของนักบวชที่เข้ามาเพื่อศึกษาเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น ถ้านักบวชเป็นสามเณร หรือสามเณรี เรียกว่า “บรรพชา” คำว่า บรรพชา มีความหมายว่า การออกจากเรือนไปสู่ความไม่มีเรือน ถ้านักบวชเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี เรียกว่า “อุปสมบท” คำว่า อุปสมบท มีความหมายว่า ขั้นตอนการเข้าสู่สังคมใหม่ สังคมใหม่ในที่นี้คือ “สังฆะ” ซึ่งหมายถึง สังคมแห่งการเรียนรู้ร่วมกัน เพราะคำว่า “อุปสมบท” มาจากคำว่า “อุปสัมปทา” แปลว่า การเข้าไป คือ การเข้าไปอยู่ร่วมกันอย่างใกล้ชิด สังฆะ จึงกลายเป็นสังคมใหม่ ซึ่งเป็นสังคมแห่งการศึกษาเรียนรู้ร่วมกันที่ถูกกำหนดขึ้นโดยพระพุทธเจ้า ต่อมาสังฆะนี้ได้ขยายกว้างออกไปถึงกลุ่มนักบวชในพระพุทธศาสนาอื่น ๆ อีก ได้แก่ สามเณร ภิกษุณี สิกขมานาและสามเณรี ด้วย กลุ่มบรรพชิต หรือนักบวชเหล่านี้ได้สละเรือนออกบวช เพื่อศึกษาเล่า

เรียนกับพระพุทธศาสนาและการอุปสมบทระยะเริ่มแรกนั้น ก็ไม่มีพิธีการอะไรมากนัก เพียงแต่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทาที่สุตทุกข์โดยชอบเถิด”^{๒๘} ตรัสแค่นี้ก็เป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้วและในการบรรพชาอุปสมบทต่อจากนั้น ก็ใช้วิธีการแบบที่เรียกว่า “ไตรสรณคมน์” ด้วยการเปล่งวาจาอ้างถึงพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นที่พึ่ง เป็นที่ระลึก หลังจากที่ได้กล่าวเสร็จสิ้น ๓ จบ ก็ถือว่า ได้เป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้วและการอุปสมบทต่อมามีอีกหลายแบบ ก็มีวิธีการที่คล้ายกัน กล่าวคือ การอุปสมบทนั้น ได้สิ้นสุดลงที่บุคคลผู้ทำหน้าที่ให้การอุปสมบทเพียงผู้เดียวเท่านั้น จนกระทั่งพระพุทธเจ้ามีพุทธานุญาตให้ใช้วิธีการอุปสมบทด้วย “ญัตติจตุตถกรรม”^{๒๙} การบรรพชา หรือการอุปสมบทก็ได้กลายมาเป็นระบบที่มีระเบียบมากขึ้น โดยวิธีการอุปสมบทแบบนี้ได้ใช้กันมาจนถึงสมัยปัจจุบัน^{๓๐}

(๑.๒) กลุ่มคฤหัสถ์ หรือกลุ่มผู้ครองเรือน ได้แก่ อุบาสกและอุบาสิกา กลุ่มนี้เริ่มจากคนในวรรณะแพศย์ คือ ตปุสสะและภัลลิกะ สองพี่น้องที่มีอาชีพเป็นพ่อค้า เดินทางค้าขายมาจากอุกกกลชนบท ผ่านมาพบพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นไม้ราชายตนะ ภายหลังตรัสรู้ใหม่ ๆ ตปุสสะและภัลลิกะ ได้ถวายเสบียงเดินทาง คือ ข้าวสัตตุง ข้าวสัตตูก้อน แล้วแสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ นับเป็นปฐมอุบาสกผู้ถึงสรณะ ๒ ก่อนผู้อื่นในโลก ต่อมาก็ได้มีเศรษฐี ครอบครัวของพระยสกุบุตร ตลอดถึงพระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นกษัตริย์แห่งแคว้นมคธ กษัตริย์แคว้นอื่น ๆ และประชาชนทั่วไปอีกจำนวนมากเข้ามาร่วมเป็นชุมชนชาวพุทธ คนกลุ่มนี้ถ้าเป็นเพศชายเรียกว่า “อุบาสก” ซึ่งมีความหมายว่า ชายผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย ถ้าเป็นเพศหญิงเรียกว่า “อุบาสิกา” ซึ่งมีความหมายว่า หญิงผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย เป็นต้น

เมื่อบุคคลทั้งสองกลุ่ม คือ บรรพชิตและคฤหัสถ์ ได้เข้ามาอยู่ร่วมกันเป็นสังคมเดียวกัน กลายเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ที่ใหญ่โตขึ้น จึงมีอีกศัพท์หนึ่งที่ใช้เรียกสังคมใหม่นี้ว่า “บริษัท” คำว่าบริษัท ภาษาบาลีใช้ว่า “ปริสา” ภาษาสันสกฤตใช้ว่า “ปรีษทุ” ซึ่งมีความหมายตรงกับคำว่า “หมู่” หรือ “กลุ่ม” โดยแบ่งกลุ่มคนออกเป็น ๔ กลุ่ม คือ ภิกษุ ภิกษุณี (สามเณร สิกขมานา สามเณรี ก็จัดเข้าในกลุ่มนี้ด้วย) อุบาสกและอุบาสิกา สำหรับกลุ่มภิกษุและภิกษุณี มีคำที่ใช้เติมหลังได้ทั้งบริษัท

^{๒๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๙-๗๐, ๔๗-๔๙.

^{๓๐} ทวีศักดิ์ ทองทิพย์, “การวิเคราะห์การศึกษาตามหลักไตรสิกขา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, หน้า ๖๑-๖๒.

และสังฆะ คือ ภิกษุบริษัท เป็นภิกษุณีบริษัท เป็นภิกษุณีสังฆะ หรือภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ ส่วนกลุ่มอุบาสกและอุบาสิกา นั้น ไม่ปรากฏมีคำว่า “สังฆะ” ต่อท้าย คงมีเฉพาะคำว่า “บริษัท” เท่านั้น ต่อท้าย คือ อุบาสกบริษัท บริษัทหรือปาริสา กับ สังฆะ มีความหมายใกล้เคียงกันมาก โดยความหมายของสังฆะ มุ่งใช้กับนักบวช ส่วนบริษัทนั้น มีความหมายกว้างกว่าคำว่า สังฆะ เพราะนอกจากจะใช้กับกลุ่มนักบวชแล้ว ยังใช้กับกลุ่มอุบาสก อุบาสิกาได้ด้วย ดังนั้น สังคมแบบสังฆะ คือ สังคมแห่งการเรียนรู้ร่วมกันของชาวพุทธ จึงมีศัพท์เรียกชื่อเฉพาะว่า “บริษัท” บางครั้งเรียกว่า “พุทธบริษัท” ซึ่งได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกา

๒) คุณสมบัติผู้ศึกษาในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล

พระพุทธศาสนาแบ่งบุคคลที่ศึกษาออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มของนักบวช กับกลุ่มผู้ครองเรือนและผู้ศึกษาในพระพุทธศาสนา ทั้งสองกลุ่มนี้มีหลักของการปฏิบัติในการดำเนินชีวิตที่ต่างกันอยู่อย่างมาก ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีการกำหนดคุณสมบัติของบุคคลที่จะเข้ามาศึกษาในพระพุทธศาสนาแตกต่างกัน ดังนี้

(๒.๑) กลุ่มบรรพชิต หรือนักบวช ในช่วงเริ่มแรกของพุทธกาลนั้น ยังมิได้มีการกำหนดคุณสมบัติของผู้เข้ามาบรรพชา หรืออุปสมบทไว้ แต่ต่อมาเมื่อสังคมสงฆ์ได้ขยายเติบโตใหญ่ขึ้น การอุปสมบทก็ได้กลายมาเป็นระบบที่มีระเบียบมากขึ้น จนกระทั่งมีการกำหนดคุณสมบัติผู้เข้ามาบรรพชา หรืออุปสมบท เพื่อศึกษาเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาไว้ด้วย เช่น การบรรพชาเป็นสามเณร หรือสามเณร เบื้องต้นผู้ที่จะบรรพชาต้องเติบโตพอที่จะได้ใช้ภาษาพูดสื่อสารกันรู้เรื่อง เมื่อบรรพชาแล้วต้องถือสิกขาบท ๑๐ ข้อและกิจวัตรบางอย่างตามปกติ ถ้าอุปสมบทเป็นภิกษุ เบื้องต้นต้องมีอายุครบ ๒๐ ปีเป็นผู้ปลอดจากอันตรายิภกรรม ได้แก่ เหตุขัดขวางการอุปสมบท ๘ อย่าง มีการเป็นโรคเรื้อน เป็นต้นและต้องมีอุปัชฌาย์ผู้ให้การอุปสมบท เมื่ออุปสมบทแล้วต้องถือสิกขาบท ๒๒๗ ข้อ ซึ่งเป็นสิกขาบทในฝ่ายอาทิ พรหมจริยสิกขา คือ หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายบัพญญติหรือข้อศึกษาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สำหรับป้องกันความประพฤติเสียหายและให้ถือสิกขาฝ่ายอภิสมาจาริกสิกขา หมายถึง หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายขนบธรรมเนียมที่จะชักนำความประพฤติ ความเป็นอยู่ให้ดียิ่งขึ้น เป็นต้น หากอุปสมบทเป็นภิกษุณี มีคุณสมบัติเบื้องต้นคล้ายกันกับภิกษุ ถ้าเป็นสามเณรีผู้ที่มีอายุถึง ๑๘ ปีแล้ว อีก ๒ ปี จะครบอุปสมบทเป็นภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์ให้สิกขาสมมติ คือ ตกลงให้สมาทานสิกขาบท ๖ ประการ ตั้งแต่ข้อปาณาติปาตา เวรมณี จนถึงข้อ วิกาลโภชนา เวรมณี ให้รักษาอย่างเคร่งครัด ไม่ขาดแคลนเลยตลอดเวลา ๒ ปีเต็ม ถ้าล่วงข้อใดข้อหนึ่งต้องสมาทานตั้งแต่ต้นไปใหม่อีก ๒ ปี เมื่อครบ ๒ ปีแล้ว ภิกษุณีสงฆ์จึงทำพิธีอุปสมบทให้และจะต้องอุปสมบทในสงฆ์ ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ เมื่ออุปสมบทแล้วต้องถือสิกขาบท

๓๑๑ ข้อ กรณีถ้าหากผู้ที่เข้ามามีอุปสมบทเพื่อศึกษากับพระพุทธศาสนา ได้เคยเป็นอัญญเดียรธีย์ ประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทในธรรมวินัยนี้ จะต้องอยู่ปริวาส ๔ เดือน หลังจาก ๔ เดือนล่วงไปแล้ว เมื่อภิกษุพอใจก็จะให้บรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุ จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนามีการกำหนดคุณสมบัติบุคคลผู้ศึกษา กลุ่มบรรพชา หรือนักบวชไว้อย่างเข้มงวด เหตุที่ต้องทำอย่างนี้ ก็เพื่อให้ชีวิตของผู้ออกจากเรือน มาใช้ชีวิตเป็นนักบวชมีเวลาให้กับการศึกษาและการปฏิบัติเพื่อฝึกฝนตนเองได้อย่างเต็มที่มากขึ้นนั่นเอง

(๒.๒) กลุ่มคฤหัสถ์ หรือกลุ่มผู้ครองเรือน สำหรับคุณสมบัติของบุคคลผู้ศึกษาที่เป็นกลุ่มคฤหัสถ์ หรือกลุ่มผู้ครองเรือน มิได้มีกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดเหมือนกับผู้ที่ศึกษาที่เป็นกลุ่มบรรพชิต หรือนักบวช เนื่องจากชนกลุ่มนี้มีการดำเนินชีวิตที่แตกต่างไปจากกลุ่มนักบวชมาก อย่างไรก็ตาม คุณสมบัติเบื้องต้นที่ผู้ศึกษาในกลุ่มนี้ต้องมีก็คือ เป็นผู้มั่งคิล ๕ หรือศีล ๘ เป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต มีความศรัทธาเลื่อมใสและเคารพในพระรัตนตรัยเป็นต้น คุณสมบัติเบื้องต้นเหล่านี้ จะทำให้กลุ่มคฤหัสถ์ หรือกลุ่มผู้ครองเรือนที่เข้ามาศึกษากับพระพุทธศาสนา ดำเนินชีวิตอย่างเกื้อกูลกับกลุ่มของนักบวช กล่าวคือ ชนกลุ่มนี้จะเป็นผู้ให้การสนับสนุนด้านปัจจัย ๔ ให้กับกลุ่มของนักบวช เพื่อให้การศึกษาและการปฏิบัติธรรมดำเนินไปสู่เป้าหมายได้อย่างสะดวกสบายขึ้น เมื่อกลุ่มนักบวชได้รับการสนับสนุนปัจจัย ๔ ที่สะดวกสบาย ก็มีเวลาศึกษาและปฏิบัติธรรมมากขึ้น ผลที่ได้รับจากการศึกษาปฏิบัติธรรม ก็นำกลับมาสอนและเผยแผ่ต่อกันไปและเป็นอยู่อย่างนี้ หลักการศึกษาเรียนรู้ อย่างนี้เรียกว่า “หลักบุญกุศล” คือ มีหลักการเรียนรู้ในลักษณะนี้ได้มีการปฏิบัติสืบทอดกันมาในพระพุทธศาสนาเป็นเวลายาวนาน จนมาถึงสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนรัชกาลที่ ๕ การศึกษาเรียนรู้พระพุทธศาสนาในลักษณะอย่างนี้ ก็ยังคงปรากฏร่องรอยให้เห็นได้อย่างชัดเจน เป็นรูปธรรม

ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมจากภายนอกเข้าไปหาภายใน จากส่วนที่หยาบเข้าไปหาส่วนที่ละเอียดและจากส่วนที่ง่ายกว่าเข้าไปหาส่วนที่ยากและลึกซึ้งกว่า เมื่อแรกเริ่ม การฝึกอาศัยความเห็นชอบ หรือความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เรียกว่า สัมมาทิฐิเป็นเชื้อ หรือเป็นเคำให้เพียงเล็กน้อย พอให้รู้ว่าตนจะไปไหน ทางอยู่ที่ไหน จะตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น การเข้าใจปัญหาและการมองโลกและชีวิตตามความเป็นจริงนั้นแหละ คือจุดเริ่มต้นที่ถูกต้องและคือความหมายพื้นฐานของสัมมาทิฐิ ส่วนในระหว่างการฝึก การฝึกส่วนหยาบภายนอกในขั้นศีล ช่วยเป็นฐานให้แก่การฝึกส่วนละเอียดภายใน ทำให้พร้อมและสะดวกที่จะฝึกในขั้นจิตและปัญญาให้ได้ผลดียิ่งขึ้น เมื่อฝึกขั้นละเอียดภายในคือ ขั้นจิตและปัญญา ผลก็ส่งกลับออกมาช่วยการดำเนินชีวิตด้านนอก เช่น มีความประพฤติสุจริตมั่นคง มีศีลที่เป็นไปโดยปกติธรรมดาของตนเอง ไม่ต้องฝืนใจ หรือตั้งใจคอยควบคุม

รักษา คิดแก้ปัญหาและทำกิจต่าง ๆ ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้ว เมื่อฝึกตลอดระบบของสิกขาแล้ว ระบบการดำเนินชีวิตทั้งหมด ก็กลายเป็นระบบของมรรค สอดคล้องกันหมดทั้งภายนอกและภายใน

๒.๕ อธิศีลสิกขา

อธิศีลสิกขา คือ เรื่องอธิศีลอันจะต้องศึกษา การศึกษาในอธิศีล ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง ที่จะให้ตั้งอยู่ในวินัย รู้จักใช้อินทรีย์ (อวัยวะต่าง ๆ) และมีพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ ในการสัมพันธ์ที่จะอยู่ร่วมสังคมกับผู้อื่นและอยู่ในสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ด้วยดี ให้เป็นประโยชน์เกื้อกูล ไม่เบียดเบียน ไม่ทำลายและให้เป็นพื้นฐานแห่งการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจในอธิจิตตสิกขา

การศึกษาในเรื่องศีลอันยิ่ง คือ ความสำรวมอินทรีย์ในทวารทั้ง ๖ ในขณะที่สติปัญญานหรือวิปัสสนาญาณเกิดเป็นความรู้สึกตัวและสังวรอันยิ่งก่อนที่อกุศลจิตจะมีกำลังจนทำให้กำเริบออกมาทางกาย หรือทางวาจาและขณะนั้นไม่ได้มีความยึดถือว่า ศีลของเรา หรือเป็นเราที่มีศีล ขณะที่สติปัญญานเกิดขึ้นขณะนั้นเป็นอินทรีย์สังวรศีล เป็นอธิศีลเพราะเป็นการสำรวมระวังอย่างยิ่ง โดยมีรูปธรรม หรือนามธรรมเป็นอารมณ์ เมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขานี้แล้ว จะเกิดความบริสุทธิ์แห่งศีลขึ้นเรียกว่า สีลวิสุทธิ^{๓๑} ดังนี้

สีลวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งศีล^{๓๒} อันสามารถให้ถึงความหมดจดชำระมลทิน ความเป็นผู้ทุศีล คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล ๔ ประการ เรียกว่า จตุปาริสุทธิศีล ศีลแต่ละอย่างจะบริสุทธิ์หมดจดได้ ก็ด้วยการประพฤติปฏิบัติได้ถูกต้องตามหลักของศีลนั้น ๆ กล่าวคือ ด้วยการแสดงคืน ด้วยการสำรวมระวัง ด้วยการแสวงหาโดยชอบธรรมและด้วยการพิจารณาโดยแยบคาย บุคคลที่สมบูรณ์ด้วยจตุปาริสุทธิศีล ชื่อว่ามีความถึงพร้อมแห่งศีล^{๓๓} ได้แก่

๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล คือ การสำรวมระวังกาย วาจา ตามพระปาติโมกข์ ด้วยการแสดงคืนอาบัติที่ล่วงละเมิด สมาทานศีลใหม่ แล้วตั้งอยู่ในวิริติความงดเว้น

^{๓๑} พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), รวบรวมและเรียบเรียง **วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๓๖.

^{๓๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๔๑๙.

^{๓๓} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๔๙/๖๓๒.

๒) อินทริยสังวรศีล คือ การสำรวมระวังอินทริย์ทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้เกิดความยินดียินร้ายในอารมณ์ที่มากระทบ เป็นการปิดกั้นป้องกันบาปอกุศลไม่ให้เกิดขึ้น

๓) อาชีวกปาริสุทธิศีล คือ การแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพโดยชอบธรรม ด้วยการละเว้นจากมิฉณาอาชีวะทั้งหลายและไม่แสวงหาอันไม่สมควร^{๓๔} ความเป็นอยู่โดยชอบด้วยความบริสุทธิ์ทั้งกายและวาจา

๔) ปัจจัยสันนิสสิตศีล คือ การพิจารณาโดยแยบคายก่อน และหลังบริโภคปัจจัย ๔ ได้แก่ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร เสนาสนะที่อยู่ และยารักษาโรค เป็นการละเว้นจากการบริโภคด้วยตัณหา

อนึ่ง อธิสัสสิกขา คือ การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจาและอาชีวะ ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การดำรงตนด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่และความรับผิดชอบทางสังคมให้ถูกต้อง มีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีงาม เกื้อกูล เป็นประโยชน์ ช่วยรักษาและส่งเสริมสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะในทางสังคม ให้อยู่ในภาวะเอื้ออำนวยแก่การที่ทุก ๆ คนจะสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงามหรือปฏิบัติตามมรรคกันได้ด้วยดี

ศีลเป็นสิกขาขั้นต้นที่สุด จึงมีขอบเขตกว้างขวางมาก แบ่งได้เป็นหลายระดับ ครอบคลุมถึงการแสดงออกและการบังคับควบคุมตนด้านภายนอกทั้งหมด ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทั้งทางสังคมและธรรมชาติ เกณฑ์ขั้นต่ำที่สุดของศีล คือ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น เช่นเดียวกับไม่เบียดเบียนตนเองด้วย ไม่ทำลายสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เกื้อกูลแก่ชีวิตที่ดีงาม หรือเกื้อกูลแก่มรรคนั้น ต่อจากนั้นได้แก่ การฝึกฝนทางวินัยเพื่อความดีงามยิ่งขึ้นไป ถ้าสามารถว่านั้นก็ก้าวไปถึงการทำการต่าง ๆ ที่เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ช่วยสร้างเสริมจัดสรรสภาพแวดล้อม ซึ่งปิดกั้นโอกาสแห่งความชั่วร้ายไม่ให้เกิดขึ้น เพิ่มพูนโอกาสแห่งการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติกิจเพื่อความดีงาม หรือคุณค่าที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

อธิสัสสิกขา คือ ศีลอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง การศึกษาด้านศีล หรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะเจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางความประพฤติ วินัยและความสัมพันธ์ทางสังคมถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแก่การสร้างเสริมคุณภาพจิตได้ดี

ศีลสิกขา เป็นไปเพื่อให้จิตอยู่ในสภาพเป็นปกติ ไม่ถูกกิเลสชั่วหยาบครอบงำ พร้อมทั้งจะเรียนรู้จิตในขั้นต่อไป วัตถุประสงค์การศึกษาเรื่องศีล เพื่อให้กาย วาจาสงบเรียบร้อย เป็นพื้นฐานให้

^{๓๔} อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๘/๔๓.

จิตเกิดสัมมาสมาธิ ชนิดของศีล ศีลมีหลายระดับ จำแนกง่าย ๆ แบ่งได้ ๓ กลุ่ม คือ ๑) ศีลในระดับจริยธรรม ๒) ศีลเพื่อการปฏิบัติธรรม ๓) ศีลของพระอริยบุคคล

๑. ศีลในระดับจริยธรรม ได้แก่การงดเว้นการทำให้กายวาจาอกุศลทางกายและวาจา เช่น ศีล ๕ ศีล ๑๐ และศีล ๒๒๗ เป็นต้น ศีลชนิดนี้เกิดจากเจตนาที่งดเว้นการทำความชั่วหยาบทางกายและวาจา ผู้มีศีลสามารถอยู่ร่วมในสังคมได้อย่างปกติสุข ตัดเครื่องรบกวนจิตใจให้ฟังชานได้ ศีลระดับนี้ จำเป็นมากสำหรับนักปฏิบัติ อย่างน้อยที่สุดผู้ปฏิบัติจะต้องตั้งใจงดเว้นการทำให้กายวาจาอกุศล ๕ ประการ คือ การฆ่าและทำร้ายคนและสัตว์ทั้งหลาย การเบียดเบียนประทุษร้ายทรัพย์สินของผู้อื่น การเบียดเบียนประทุษร้ายของรักของหวงเช่น บุตร ภรรยาของผู้อื่น การกล่าวเท็จ กล่าวส่อเสียด กล่าวคำหยาบ กล่าวเพ้อเจ้อและการเสพสิ่งเสพติด อันเป็นเครื่องส่งเสริมความประมาทขาดสติ

๒. ศีลเพื่อการปฏิบัติธรรม ได้แก่ อินทริยสังวรศีล เป็นศีลที่พัฒนาไปจากศีลในเชิงจริยธรรมอีกชั้นหนึ่ง เกิดจากการมีสติคุ้มครองรักษาจิตไม่ให้ถูกกิเลสครอบงำ เมื่อมีการกระทบอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ เช่นเมื่อถูกคนด่าว่า จิตเกิดความโกรธ ก็มีสติรู้ทันความโกรธที่เกิดขึ้น ความโกรธนั้นจะครอบงำจิตไม่ได้ จิตจะเกิดความสงบ ตั้งมั่นเป็นปกติอยู่ ไม่มีเรื่องต้องทะเลาะวิวาท หรือทำร้ายกัน เป็นต้น อินทริยสังวร เป็นเครื่องมือฝึกสติได้เป็นอย่างดี นอกจากจะเป็นศีลแล้ว ยังเกื้อกูลต่อการเจริญวิปัสสนาด้วยการดูจิตในชีวิตประจำวันด้วย จึงเป็นสิ่งที่เพื่อนักปฏิบัติควรฝึกให้มีขึ้นในชีวิตประจำวันให้ได้

๓. ศีลของพระอริยบุคคล เป็นศีลที่พัฒนาไปจากอินทริยสังวรศีลอีกชั้นหนึ่ง เป็นศีลอัตโนมัติที่ไม่ต้องจงใจรักษา เพราะพระอริยบุคคลตั้งแต่ระดับพระโสดาบันขึ้นไปถึงพระอนาคามีจะไม่กังวลสนใจคอยนับศีลเป็นข้อ ๆ แต่จะมีธรรมคือ สติ สัมมาสมาธิและปัญญาเป็นเครื่องรักษาจิตให้เป็นปกติ ไม่ถูกกิเลสหยาบ ๆ ครอบงำจนถึงขั้นการทำผิดศีลในเชิงจริยธรรมได้ ส่วนพระอรหันต์นั้นจิตปราศจากอาสวะกิเลสห่อหุ้ม จึงไม่มีทางที่จะเกิดกิเลสย่อมจิตได้อีก ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องมีธรรมใดเป็นเครื่องรักษาจิตจากกิเลสอีกต่อไป

วิธีมีศีล คนทั่วไปรักษาศีลด้วยการข่มใจไม่ให้ทำชั่ว แต่นักปฏิบัติควรรักษาศีลด้วยสติปัญญา คือเมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายกระทบสัมผัส หรือใจรู้ธรรมารมณ์ต่าง ๆ หากจิตเกิดความยินดีพอใจก็รู้ทัน หากจิตเกิดความยินร้ายไม่พอใจก็รู้ทันและหากจิตเฉยอยู่ก็รู้ทัน การรู้ทันนี้เป็นงานของสติ

การที่จะรักษาศีลให้บริสุทธิ์ ต้องเริ่มที่ความพอใจศรัทธาในศีล ปัญญาพิจารณาเห็นคุณค่าของศีล รักษาศีลจนกลายเป็นผู้มีศีล พิจารณาเห็นประโยชน์ที่ตนพึงได้จากการรักษาความดีงามของศีลในระดับต่าง ๆ พิจารณาเห็นความจริง ศีลเป็นเหตุให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้รักษาตรา

เท่าแก่ขรา ศิลเป็นกำลังอย่างยอดเยี่ยม ศิลเป็นอาวุธที่ใช้ต่อสู้กับความชั่วได้อย่างดียิ่ง ศิลเป็นเครื่องประดับอย่างประเสริฐ ศิลเป็นเกราะอย่างอัศจรรย์ บุคคลจะได้โชคสมบัติก็เพราะศิลป บุคคลจะมีความสุขจนถึงบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ก็เพราะศิลป แม้การที่บุคคลจะสามารถสงบระงับดับเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ได้ก็เพราะศิลป

การรักษาในตอนแรก ๆ ไม่อาจทำให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ อย่าท้อถอย ต้องมีความอุตสาหะ พยายามในการสำรวจระวังรักษาศิลและให้มีความขะมักเขม้นในการรักษาศิล ศิลเน้นที่การควบคุมอาการทางกายกับวาจาเป็นหลัก ความเป็นผู้มีศิลปสามารถรู้ได้ด้วยการอยู่ร่วมกันนาน ๆ การสังเกตและการพิจารณา การมองของบุคคลอื่นในกรณีของตนเอง สามารถมองเห็นความเปลี่ยนแปลงทางใจคือ เห็นความเดือดร้อนใจ ความสับสนวุ่นวายใจลดลง แสดงว่า การรักษาศิลปของตนดีขึ้น บางครั้งมองไม่เห็นความเปลี่ยนแปลง ความก้าวหน้าในการประพฤติปฏิบัติรักษาศิล ก็ไม่ควรซ้ำเติมตนเองด้วยการเลิกรักษาศิลเสีย

ในชั้นศิลปประณีตยิ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคทรงสอนว่า ให้บุคคลรักษาศิลที่พระโลกนาถทรงบัญญัติเหมือนจามรีรักษามนุษย์ นกต้อยติวิตรักษาฟองไข่ อธิบายว่า จามรีเป็นสัตว์มีขนหางสวยงามมาก จะรักษาขนนุ่มนวลยิ่งกว่าชีวิต แม้บางครั้งมีอันตรายจากสัตว์อื่น เช่น เสือ สิงโต เป็นต้น ในขณะที่มีอันตราย ขนหางไปเกี่ยวกับหนาม เป็นต้น จามรีหยุดแกะขนหางออกก่อนแม้จะตายก็ยอม แต่ไม่ให้ขนหางของตนขาด จามรีรักษามนุษย์ยิ่งกว่าชีวิต เป็นตัวอย่างเพื่อเตือนจิตคนที่รักษาศิล ให้ทนต่อความเจ็บปวด อันตราย แม้จะตายก็ไม่ยอมทำลายศิลปของตน การกระทำเช่นนี้จะต้องเป็นคนที่มีความศรัทธาเชื่อมั่นในศิลปอย่างมั่นคง มีความพยายาม ไม่ท้อถอย พบความบริสุทธิ์ของศิลปและความสงบอันเกิดจากผลและอานิสงส์ของศิลปตามสมควรแก่เหตุ

ดังนั้น บุคคลที่จะรักษาศิลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ก็ต้องอาศัยสติสัมปชัญญะของตน ระลึกถึงผลที่จะเกิดขึ้น สติสัมปชัญญะต้องมีมากพอต่อการตัดสินใจ เมื่อเห็นว่าสิ่งนั้นเป็นโทษ พยายามงดเว้นไม่กระทำ เพราะความจริงไม่ว่า ความดี ความชั่ว ความรู้ ความเขลา จุดเริ่มต้นต้องมาจากการสะสมเรื่องของความดี ความรู้ก็เช่นกันต้องสั่งสม การรักษาศิลปของตนให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ ต้องอาศัยคุณธรรม ตระหนักถึงความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ ระลึกไว้ในปาริสุทธิศิลปว่า เราจะทำปาริสุทธิศิลป คือความหมดจดบริสุทธิ์แห่งศิลปอันยังไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ ใช้ปัญญาประทับประคองศิลปให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ต้องแสดงเจตนารมณ์ที่แน่วแน่ พยายามบากบั่น มุ่งมั่นเพื่อให้ตนสามารถสัมผัสผลอันบริสุทธิ์ของศิลปในชั้นของศิลป

การเจริญสมาธิและการพัฒนาปัญญา เหมือนกับการว่ายน้ำทวนกระแสน้ำเชี่ยว แม้มีคลื่นลงว่ายน้ำกันเป็นจำนวนมาก แต่คนที่จะไปถึงจุดหมายปลายทางได้นั้น มีอยู่จำนวนไม่มากนัก ผู้มี

ปัญญาไม่ควรทอดทิ้ง พยายามอดทนเรื่อยไปในการรักษาศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ เพราะศีลที่บุคคลรักษาดีแล้ว มันคงแล้ว ย่อมได้รับอานิสงส์ ๕ ประการ คือ ๑) เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ ๒) มีชื่อเสียง ๓) งามจากล้าหาญในสมาคมต่าง ๆ ๔) ไม่หลงตาย คือตายอย่างมีสติกำกับจิต ๕) ตายไปแล้วจะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ พระผู้มีพระภาคทรงยกย่องศีลไว้ว่า “ศีลเป็นกำลังอันหาที่เปรียบมิได้ ศีลเป็นอาวุธอันยอดเยี่ยม ศีลเป็นอารมณ์อันประเสริฐ ศีลเป็นเกราะอันอัศจรรย์”

๒.๖ อธิจิตตสิกขา

อธิจิตตสิกขา คือ เรื่องอธิจิตต์อันจะต้องศึกษา การศึกษาในอธิจิตต์ ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาจิตใจอย่างสูงเพื่อให้เกิดสมาธิ ความเข้มแข็งมั่นคงพร้อมทั้งคุณธรรมและคุณสมบัติที่เกื้อกูลทั้งหลาย เช่น สติ ขันติ เมตตา กรุณา สดชื่น เบิกบาน เป็นสุข ผ่องใส อันจะทำให้จิตใจมีสภาพที่เหมาะสมแก่การใช้งาน เฉพาะอย่างยิ่ง ให้เป็นฐานแห่งการเจริญปัญญา

อนึ่ง อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติและสัมมาสมาธิเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ปราศจากสิ่งรบกวน หรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะสมแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้งและตรงตามความเป็นจริง

จิต คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ หลักอภิธรรมจำแนกจิตเป็น ๘๘ (หรือพิสดารเป็น ๑๓๑)^{๓๕} และยังมีคำอธิบายถึงเรื่องจิตไว้อีกว่า “จิตตะ มคธ (ผู้รู้อารมณ์) ในชั้น ๕ คือ วิญญานชั้นยังเรียกได้ว่า จิต มนะ มานสะ หทยะ ปันทระ มนายตนะ มนินทริยะ วิญญานณะ มโน มโนวิญญานธาตุ มโนวิญญานชั้น แต่ในปรัชญาเถรวาทจำแนกออกได้ถึง ๑๓๑ ดวง อันประกอบไปด้วยจิตที่เป็นฝ่ายกุศลและจิตที่จัดอยู่ในฝ่ายอกุศลอีกด้วย^{๓๖}

^{๓๕} พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๔๓.

^{๓๖} พระสังฆมณฑล ธรรมจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑, ๓, ๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร: ยูนิฟิเคชั่น, ๒๕๓๖), หน้า ๑๘-๓๓.

จิตในพระไตรปิฎกได้ให้ความหมายของจิตคือ จิต มโน หทัย มานัส ปันธุระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญาน ธาตุ^{๓๗} คัมภีร์อัฐฐาสาลินีอรรถกถา กล่าวขยายอธิบาย คำว่า จิต ในพระไตรปิฎก ไว้ดังนี้

๑. ธรรมชาติโดยย่อมคิต ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “จิต”
๒. ธรรมชาติโดยย่อน้อมไปหาอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “มโน”
๓. ธรรมชาติที่รวบรวมอารมณ์ไว้ภายใน นั้นแหละชื่อว่า “หทัย”
๔. ธรรมชาติฉันทะ คือ ความพอใจที่มีอยู่ในใจ นั้นชื่อว่า “มานัส”
๕. จิตเป็นธรรมชาติผ่องใส จึงเรียกว่า “ปันธุระ”
๖. มนะที่เป็นอายตนะภายใน จึงชื่อว่า “มนายตนะ”
๗. มนะที่เป็นอินทริย เรียกว่า “มนินทริย”
๘. ธรรมชาติที่รู้แจ้งซึ่งอารมณ์ ชื่อว่า “วิญญาน”
๙. ขันธ คือ กองแห่งวิญญานมีวิญญานที่เป็นอดีต เป็นต้น ชื่อว่า “วิญญานขันธ”
๑๐. มนะที่เป็นธาตุรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ ชื่อว่า “มโนวิญญานธาตุ”

ตามนัยแห่งพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านแสดงความหมาย (วจนัตถะ) ของจิตไว้หลายนัยคือ

๑. ธรรมชาติโดยย่อมคิตอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต
๒. รู้อารมณ์เพราะอาศัยธรรมชาติใด ธรรมชาติที่เป็นมูลแห่งการรู้อารมณ์ของสัมปยุตธรรม เหล่านี้ชื่อว่า จิต
๓. ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์นั้นแหละ ชื่อว่า จิต ธรรมชาติใดทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตร ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต^{๓๘}

อธิจิตตสิกขา คือ การศึกษาด้านจิต หรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาวายามะ สัมมาสติและสัมมาสมาธิเจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางคุณธรรม มีคุณภาพจิต สมรรถภาพจิตและสุขภาพจิต พัฒนาถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแก่การพัฒนาปัญญาได้ดี ซึ่งถือว่าเป็นการศึกษา หรือกระบวนการเรียนรู้ต่อมาจากอภิสีลสิกขา นั่นเอง

^{๓๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖/๒๘.

^{๓๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑,๓,๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน,

สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา” หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จิตแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่าน หรือส่ายไป

จิตตสิกขา เป็นไปเพื่อให้จิตพร้อมที่จะเจริญปัญญาในชั้นการเรียนรู้อริยสัจ จิตเป็นมหากุศล ประกอบด้วยความสามารถที่ยังรู้ความจริงของสภาวะธรรมและเกิดขึ้นเอง เพราะจิตรู้จักจดจำสภาวะธรรม (รูป นาม - กาย ใจ) ได้แม่นยำ จิตชนิดนี้ปราศจากนิวรณ์อันเป็นกิเลสชั้นกลาง มีความตั้งมั่น อ่อนเบา คล่องแคล่วและชัดเจนในการรู้อารมณ์ตามความเป็นจริง วัตถุประสงค์ของการศึกษาเรื่องจิต เพื่อให้เกิดความตั้งมั่นเป็นมหากุศลจิต ประกอบด้วยปัญญา พร้อมทั้งจะเรียนรู้ความเป็นจริงของรูป นามต่อไป เรื่องที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับจิต มี ๒ เรื่อง คือ จิตชนิดใดเป็นกุศล จิตชนิดใดเป็นอกุศลและเรื่องจิตชนิดใด ควรแก่การเจริญสมถกรรมฐาน จิตชนิดใดควรแก่การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

ลักษณะของจิตที่เป็นกุศล จิตที่เป็นกุศลประกอบด้วยสิ่งดีงาม หรือโสภณเจตสิก เมื่อประกอบแล้ว ย่อมทำให้จิตผ่องใสและตั้งอยู่ในความดีงาม โสภณเจตสิกมี ๒๕ จำแนกเป็น ๔ ประเภท คือ

- ๑) สิ่งดีงามที่เกิดร่วมกับจิตที่เป็นกุศลทุกดวง
- ๒) สิ่งดีงามที่เป็นเครื่องงดเว้นการทำความบาปทางกาย
- ๓) สิ่งดีงามที่แผ่ไปถึงสัตว์ทั้งหลายอย่างไม่มีประมาณ
- ๔) ความเข้าใจความเป็นจริงในอริยสัจ ๔

การศึกษา หรือการเจริญสมาธิ เป็นเรื่องของการฝึกในด้านจิต หรือระดับจิตใจ ได้แก่ การพัฒนาคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ในด้านคุณธรรม เช่น ความเมตตา กรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ในด้านความสามารถของจิต เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความรับผิดชอบ ความแน่วแน่มั่นคง ความมีสติ สมาธิและในด้านความสุข เช่น ความอิ่มใจ ความร่าเริงเบิกบานใจ ความสดชื่นผ่องใส ความรู้สึกพอใจ พุดสั้น ๆ ว่า พัฒนาคุณภาพ สมรรถภาพและสุขภาพของจิต

๒.๗ อธิปัญญาสิกขา

อธิปัญญาสิกขา คือ เรื่องอธิปัญญาอันจะต้องศึกษา การศึกษาในอธิปัญญา ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาปัญญาอย่างสูง เพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง อันจะทำให้จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ปราศจากกิเลสและความทุกข์

อนึ่ง อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกปรือปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จิตถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่วรรณมรรคข้อสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ สองอย่างแรกเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกอบรมให้เกิดปัญญาบริสุทธิ์ที่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาพความเป็นจริง ไม่เป็นความรู้ ความคิด ความเข้าใจที่ถูกปิดเป็นอเนกอุปสรรค ย่อมสืบทอด หรือพร่ำเพียรเป็นต้น เพราะอิทธิพลของกิเลส มีวิชาและตัณหา เป็นผู้นำทำหน้าที่ครอบงำจิตอยู่ การฝึกปัญญาเช่นนี้ ต้องอาศัยการฝึกจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นพื้นฐาน แต่ในเวลาเดียวกัน เมื่อปัญญาที่บริสุทธิ์รู้เห็นตามเป็นจริงนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็กลับช่วยให้จิตนั้นสงบ มั่นคง บริสุทธิ์ ผ่องใสอย่างแนบเนียนยิ่งขึ้นและส่งผลออกไปในการดำเนินชีวิตคือ ทำให้วางใจวางท่าที มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องและใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์ ไม่เอนเอียง ไม่มีกิเลสแอบแฝงนั้น คิดพิจารณาแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ทำกิจทั้งหลายในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างแท้จริง

ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว ปรินิพพานยังรู้เหตุและผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดี ชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้นและความรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขาร มองเห็นตามความเป็นจริง^{๓๙}

ปัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า เครื่องกำจัด คือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความครุ่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดีปัญญา เหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐินี้ชื่อว่า ปัญญา^{๔๐} นอกจากนี้ยังมีคำที่ใช้เรียกแทนปัญญาและความหมายในลักษณะเดียวกันกับความหมายข้างต้น ปัญญาตรัสเรียกว่า ธี ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าใจกำหนดเฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาดุจแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ...^{๔๑} โมนะปัญญาที่ทำให้เกิดความเป็นมุนี คือ ไม่เข้าไปติดใน

^{๓๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๔.

^{๔๐} จุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๑/๙๒.

^{๔๑} จุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔.

ความยึดถือทั้งหลายเป็นผู้ที่สงบ คลายความตระหนี่ สงบในราคะ โทสะ โมหะ มันทา หมายถึง ความไม่ยึดติด^{๔๒} เช่นเดียวกัน

อธิปัญญาสิกขา คือ การศึกษาด้าน หรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ เจริญองกามขึ้นจนบุคคลมีความพร้อมทางปัญญาถึงมาตรฐานของอารยชน สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา มีจิตใจผ่องใส เบิกบาน ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นต่าง ๆ เป็นอิสระด้วยปัญญาอย่างแท้จริง ซึ่งปัญญาสิกขานี้ เป็นไปเพื่อให้จิตเกิดความรู้แจ้งในอริยสัจ เป็นเครื่องละกิเลสชั้นละเอียด คือ สังโยชน์รวมทั้งอวิชชา จิตจะรู้แจ้งอริยสัจได้ด้วยการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นกระบวนการเรียนรู้ความเป็นจริงของทุกข์ หรือรูป นาม/กาย ใจ จนจิตทำลายความยึดถือรูป นามลงได้แล้ว จิตจึงเข้าถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงได้อย่างถาวร อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

ซึ่งการเจริญปัญญานี้ เป็นการเรียนรู้จิตเพื่อการเจริญปัญญา เป็นการเรียนรู้เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงและหลุดพ้นจากกองทุกข์กองกิเลส เป็นเครื่องยับยั้ง ช่มและประหารกิเลสอย่างหายาบ กลางและละเอียด กระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน แต่หัวใจของการเรียนเป็นสิ่งเดียวกันคือ ให้มีสติอยู่เนื่อง ๆ เพราะปัญญาในทางพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของการฝึกหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อ ความเห็น ความรู้ ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การรู้จักวินิจฉัย ไตร่ตรอง ตรวจสอบ คิดการต่าง ๆ สร้างสรรค์ เฉพาะอย่างยิ่ง เน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริง หรือรู้เห็นตามที่มันเป็น ตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง จนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมดาของโลกและชีวิตที่ทำให้จิตเป็นอิสระ ปลอดปัญหา ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสรภาพโดยสมบูรณ์

หลักไตรสิกขาทั้ง ๓ ประการที่กล่าวมานี้ เป็นส่วนประกอบของชีวิตที่งดงาม เราก็กฝักคนให้เจริญองกามในองค์ประกอบเหล่านี้และให้องค์ประกอบเหล่านี้ นำสู่การเข้าถึงอิสรภาพและสันติสุขที่แท้จริง

๒.๘ สรุป

ไตรสิกขาความปรากฏในวัชชีปุตตสูตร ทุติยสิกขัตตยสูตรและตติยสิกขาสสูตร ว่าไตรสิกขาเป็นหลักธรรมสำหรับการศึกษาในพระพุทธศาสนาที่มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ความปรากฏในวัชชีปุตตสูตร แสดงให้เห็นถึงหลักไตรสิกขา คือ ๑) อธิศีลสิกขา คือ ศีลอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝักอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง

^{๔๒} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๑/๖๕.

๒) อธิจิตตสิกขา คือ จิตอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรม เช่น สมาธิอย่างสูง ๓) อธิปัญญาสิกขา คือ ปัญญาอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง ให้บริบูรณ์แล้ว ก็จะทำให้ละระคะ โทสะ โมหะได้ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ทำให้บรรลุนิพพานในปัจจุบันได้

ไตรสิกขาปรากฏบทบาทสำคัญมากในฐานะที่เป็นกระบวนการเกิดวิปัสสนาญาณ เป็นการศึกษาและพัฒนาบุคคล ๓ ด้าน คือ ศีลสิกขา ในด้านของศีลสิกขา คือ ต้องศึกษาในเรื่องศีล คือ เจตนาที่จะงดเว้นไม่ละเมิดข้อห้ามด้านกาย ด้านวาจา ให้ความสำคัญความเป็นปกติของความเป็นมนุษย์ผู้ซึ่งมีใจสูง หรือ อาจกล่าวได้ว่า ในด้านนี้ เป็นการพัฒนาในเรื่องของพฤติกรรม โดยมีส่วนสำคัญที่ควรเน้น คือ การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือโลกแห่งวัตถุ หรืออาจกล่าวว่า เป็นการรู้จักใช้อินทรีย์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้โดยไม่เกิดผลเสีย หรือเกิดโทษ แต่ให้เกิดผลดี ส่งเสริมคุณภาพชีวิตและการฝึกอินทรีย์ให้มีประสิทธิภาพในการใช้งาน ให้ตาหูเป็น ให้หูฟังเป็น เป็นต้น อยู่ในหลักของอินทรีย์สังวร นั่นเอง

การใช้หลักธรรมไตรสิกขาตามหลักพระพุทธศาสนา จะเป็นแนวทางสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ได้มากและไม่หลงไปตามอำนาจของกิเลส การศึกษาไตรสิกขาในทางพระพุทธศาสนา จึงเน้นความสำคัญที่มนุษย์จะพึงมีด้วยศีล สมาธิและปัญญา ที่จะเป็นศาสตร์สำคัญในการพัฒนาชีวิตของมนุษย์อย่างแท้จริง เพราะหลักไตรสิกขาเกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของมนุษย์ทุกคนและจะทำให้ผู้ศึกษาเป็นคนดี มีความสุข ซึ่งจะทำให้คนเก่งในสังคมช่วยสร้างสรรค์สังคมให้เกิดประโยชน์สุขและเกิดความมั่นคงแก่ประเทศชาติ

บทที่ ๓

วิชา ๓

๓.๑ บทนำ

ญาณ หมายถึง ความรู้ ความปรีชาหยั่งรู้ ความปรีชากำหนดรู้ ความรู้ ความเข้าใจอันชัดเจนแจ่มชัด ความรู้ความเข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุและผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์เป็นต้นและรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขาร มองเห็นตามความเป็นจริงของสภาวะธรรม ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ญาณในพระพุทธศาสนาที่แท้ จริ่งหมายเอาความหยั่งรู้ทางธรรมเท่านั้นและนับตั้งแต่ปรีชาหยั่งรู้ในทฤษฎีวิสุทธิ คือสภาวะที่สามารถแยกนามและแยกรูปได้ กล่าวคือ นามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้นขึ้นไป อันนับว่าเป็นอริยปัญญา คือ สภาวะญาณ^๑

ในตอนท้ายของ “สุกสสูตร”^๒ พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงลำดับเรื่องราวที่เกิดขึ้นในคืนแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า อันเป็นการยืนยันผลแห่งการปฏิบัติธรรมของพระองค์ตามลำดับความโดยสรุปว่า พระผู้มีพระภาคทรงดำรงสติตั้งมั่น จิตจึงเข้าสู่ปฐมฌาน เมื่อมีวิตก (วิตกที่ไม่ดี) ก็ทรงใช้วิจารณ์ (คือวิตกที่ดี มาแก้วิตกที่ไม่ดี เป็นวิจารณ์) ทำการแก้วิตก จนเมื่อสังตจากวิตกด้วยวิจารณ์แล้ว จิตจึงเข้าสู่ทุติยฌาน จิตอยู่ในปิติและสุข จนเมื่อนามกายระงับ ปิตีก็จางหายไป จิตจึงอยู่ในความสุขเข้าสู่ตติยฌาน จนในที่สุดเมื่อจิตละทิ้งสุขและทุกขเสียได้แล้ว จิตจึงเข้าสู่จตุตถฌาน เป็นจิตที่มีสติบริสุทธิ์เป็นอุเบกขา ไม่มีอคติต่ออารมณ์ทั้งปวง เป็นจิตที่ควรแก่การงานเพื่อการวิปัสสนาเห็นความจริงของชีวิตในธรรมชาติ

จากนั้นพระองค์ทรงได้บุพเพนิวาสานุสสติญาณในปฐมยามแห่งราตรี เมื่อกำจัดอวิชชาได้แล้ว มีความเพียรกำจัดกิเลสได้แล้ว จึงกำจัดความมืดแห่งจิตได้แล้ว แสงสว่างก็เกิดขึ้นและได้น้อมจิตเพื่อจตุปปาตญาณในมัชฌิมยาม เมื่อกำจัดอวิชชาได้แล้ว มีความเพียรกำจัดกิเลสได้แล้ว จึงกำจัดความมืดแห่งจิตได้แล้ว แสงสว่างก็เกิดขึ้นและในปัจฉิมยาม ทรงพิจารณากระแสปฏิจาสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิโลม กำจัดอาสวะทั้งหลาย จึงถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ มีความเพียรกำจัดกิเลสได้แล้ว จึงกำจัดความมืดแห่งจิตได้แล้ว แสงสว่างก็เกิดขึ้น จึงเกิดเป็นปัญญา เป็นอัสวักขยญาณ จึงรู้ว่า จิตพ้นแล้วจากอาสวะทั้งสาม คือ กามาสวะ ภวาสวะและอวิชชาสวะ เป็นผู้ที่ทำกิจทั้งหลายเสร็จสิ้นแล้ว ด้วยการพิจารณาในอริยสัจสี่ เห็นแจ้งแทงตลอดเป็นอาการสืบสองได้สำเร็จ

^๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๗/๔๘๔.

^๒ ตูรายละเอียดยใน ที.สี. (ไทย) ๙/๔๖๗/๒๐๓-๒๑๒.

แล้ว จึงทรงปฏิญาณว่า ได้สำเร็จบรรลุปะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลกและได้สรุปแนวทางการดำรงชีวิตอันถูกต้องแก่มหาชนทั้งหลายนี้ว่า มรรคมีองค์แปด

๓.๒ ประเภทของญาณ

ญาณ คือ อริยญาณ (อริยปัญญา) เป็นปัญญาในระดับสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นญาณที่รู้เห็นปรมัตถธรรมตามที่เป็นจริง คือนามและรูปปรมัตถ์ตามความเป็นจริง โดยกระบวนการของญาณ ย่อมเข้าประกอบสนับสนุนกับบทธรรณต่าง ๆ ทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมมา) และบทธรรณที่เป็นฝ่ายอัปายากฤต (อพายากตา ธมมา) ยกเว้นบทธรรณฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมมา) กล่าวคือ กระบวนการของญาณจักไม่เข้าประกอบสนับสนุนบทธรรณฝ่ายอกุศลทั้งสิ้นโดยเด็ดขาด อีกทั้งองค์ฌานทุกองค์ ย่อมมีกระบวนการของญาณเข้าประกอบสนับสนุนทั้งสิ้น มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ มีการกำจัดความหลง ทำให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผลปรากฏ มีสมาธิเป็นเหตุใกล้เป็นต้น จึงมีปัญหาคำที่ต้องศึกษาให้รู้ถึงความสำคัญของญาณและกระบวนการของญาณในพระพุทธศาสนา เพื่อรู้ถึงญาณแท้และญาณเทียม ตลอดจนหนทางที่ทำให้เกิดญาณ อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่ความตรัสรู้ เกื้อหนุนแก่อริยมรรค ฯลฯ อันปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เพื่อความชัดเจนและสะดวก จึงจัดประเภทของญาณให้เข้าเป็นระบบ ๆ กันดังนี้

๓.๒.๑ การจัดญาณตามความสัมพันธ์

๑) สุตมยญาณ คือ ญาณในการทรงจำธรรมซึ่งได้สดับมา คือจากการเสวนา ปุจฉา กล่าวคือ ญาณอันเกิดขึ้นจากการที่ได้ฟัง จากการศึกษาเล่าเรียน การไต่ถาม การสนทนา การเสวนาปุจฉา จากการวิจัย การค้นคว้า สืบค้นในการงานทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในกิจทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในวิชาทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลเมื่อได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัสสกตาทาญาณ หรือได้สั่งงานุโลมิกญาณว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพึงพอใจ ความกระจ่างแจ้ง ความเพ่งพินิจพิจารณาและได้ปัญญาที่สามารถในการไตร่ตรองพิเคราะห์สภาวะธรรมอันเหมาะสม

๒) จินตามยญาณ คือ ญาณในการคิดพินิจ พิจารณา วิเคราะห์ ไคร่ครวญ ธรรมที่ได้สดับมา คือ โยนิโสมนสิการ กล่าวคือ ญาณที่เกิดขึ้นมาจากการใช้ความคิด ไคร่ครวญ พินิจ พิจารณาหาเหตุหาผล กล่าวคือ การโยนิโสมนสิการในการงานทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งปวงซึ่งต้องจัดการด้วยปัญญา หรือในวิชาทั้งหลายที่ต้องให้จัดการด้วยปัญญา บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัสสกตาทาญาณ กล่าวคือ ญาณที่รู้ว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน คือทำดีได้ดี ทำ

ชั่วได้ชั่ว หรือได้สัจจานุโลมิกญาณ คือวิปัสสนาญาณ ที่ท่านเรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ ก็เพราะอนุโลมตามสัจจะ ๔ ประการ มีรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เวทนาก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สัญญาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วิญญาณก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้บ้าง ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพึงพอใจ ความกระจ่างแจ้ง ความเพ่งพินิจพิจารณาและได้ปัญญาซึ่งสามารถพิจารณาไตร่ตรองซึ่งสภาวะธรรมอันเหมาะสม

๓) ภาวนามยญาณ คือ ญาณในการสำรวจจิตให้ตั้งมั่นเจริญสติภาวนา คือ วิมิงสา กล่าวคือ ญาณอันเกิดขึ้นมาจากประสบการณ์ที่ได้ ด้วยความบากบั่น พากเพียร พยายามในการปฏิบัติ ลงมือกระทำเอง ทดลองทดสอบ ค้นคว้ามาเอง กระทั่งญาณของท่านผู้เข้าสมาบัติ แม้ทั้งหมด เป็นต้นก็ชื่อว่า ภาวนามยญาณด้วย

๓.๒.๒ การจัดญาณตามระดับชั้น

๑) ญาณระดับต้น เป็นปัญญาทั่ว ๆ ไป ได้แก่ ปัญญาในการดำเนินชีวิตประจำวัน ปัญญาในการเข้าสังคม ดำรงตนให้อยู่ในสังคมได้เป็นปกติสุขตามสมควรแก่ฐานะ กล่าวคือ ปัญญาในการครองตน ตลอดจนปัญญาในดำเนินกิจการงานอาชีพ หรือในหน้าที่การงานให้เป็นปกติสุขตามสมควร ปัญญาในการบริหารครอบครัวให้อบอุ่น ปัญญาในการประกอบสัมมาชีพ เป็นต้น

๒) ญาณระดับกลาง ได้แก่ ปัญญาในการศึกษาหาความรู้วิชาการและศาสตร์สาขาต่าง ๆ ปัญญาในการศึกษาเล่าเรียนวิชาการวิชาชีพแขนงต่าง ๆ คือ ปัญญาในการแสวงหาความรู้ วิทยาการให้ทันกับยุคสมัยต่าง ๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงไป ปัญญาในการวิจัย ค้นคว้า เทคโนโลยีและศาสตร์ชั้นสูงต่าง ๆ ตลอดจนปัญญาในการคิดค้นสร้างสรรค์ความเจริญแก่โลก เป็นต้น

๓) ญาณระดับสูง เป็นปัญญาในระดับญาณ คือ เป็นอริยปัญญา ญาณในระดับนี้เป็นญาณแท้ เป็นอริยญาณ มีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ได้แก่ ปัญญาที่เห็นแจ้ง สภาวะธรรมนามและรูปตามความเป็นจริงโดยประจักษ์ชัด เริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณขึ้นไป จนถึงปัจจเวกขณญาณและวิปัสสนาญาณ ความเป็นไปบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณทัสสนะ

ญาณในระดับที่ ๓ คือญาณในระดับสูงสุดเท่านั้น จึงเป็นญาณที่แท้จริง กล่าวคือเป็นอริยญาณ หรืออริยปัญญา อริยญาณนี้มีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ส่วนที่เหลือข้างต้น ๒ ญาณนั้นสามารถมีได้ทั่ว ๆ ไปทั้งหมด

๓.๒.๓ การจัดญาณตามการบรรลุ

๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ระลึกชาติได้ กล่าวคือ ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งปวงที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งธรรมที่มีสถานะต่าง ๆ และสถานะเดียว

๒) จุตูปปาตญาณ ญาณเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์ที่บริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดจนถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า หมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วชิทุจริต มโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิดและชักชวนผู้อื่นทำกรรมตามความที่เห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วก็จะไปบังเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ผู้ที่ประกอบกายสุจริต วชิสุจริตและมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้ว ย่อมจะไปบังเกิดในสุคติ โลกสวรรค์ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้ที่กำลังจุติ กำลังเกิด หรือทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือตามนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้ที่เป็นไปตามกรรมอย่างนี้

๓) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป คือญาณที่มีความชำนาญในอินทริย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔

๓.๒.๔ การจัดญาณตามวิชา ๘

๑) วิปัสสนาญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิมีความบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน (องค์คนกิเลสเพียงดั่งเนิน มีรากะเป็นต้น เพราะยังให้จิตลาดต่ำ โน้มเอียงลงไปสู่ที่ต่ำ เช่น ต้องย้อนกลับคืนไปสู่จุดสุดยอดอีกเป็นต้น) ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะควรแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ (คือความรู้และความเห็นที่ตรงตามความเป็นจริง รวมทั้งมคฺคญาณ ผลญาณ สัพพัญญุตญาณ ปัจจเวกขณญาณ วิปัสสนาญาณ) รู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘กายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นมาจากมหาภูตรูป ๔ เกิดมาจากบิดามารดา เจริญวัย เพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันจะแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้”

เปรียบเสมือนแก้วไพฑูรย์อันสวยสดงดงามตามธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่ได้เจียรไนดีแล้ว มีความสุกใสเป็นประกาย ได้สัดส่วน มีด้ายสีเขียว เหลือง แดง ขาว หรือสีนวลร้อยอยู่ข้างใน คนที่ตาถึงหยิบแก้วไพฑูรย์นั้นเอวาวังไว้ในมือแล้วพิจารณา รู้ว่า ‘แก้วไพฑูรย์อันสวยสดงดงามตามธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่ได้เจียรไนดีแล้ว สุกใสเป็นประกาย ได้สัดส่วน มีด้ายสีเขียว เหลือง แดง ขาว หรือสีนวลร้อยอยู่ข้างใน’ ฉันทใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน

ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตังมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ ย่อมรู้ชัดได้ดังนี้ว่า ‘กายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นมาจากมหาภูตรูป ๔ เกิดมาจากปิตามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ต้องอบต้องนวดเฟ้น มีอันจะแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้’ ฉะนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์ในข้อก่อน ๆ^๓

๒) มโนมยิทธิญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตังมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่อจะเนรมิตกายที่เกิดแต่ใจ คือ เนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปที่เกิดมาแต่ใจ มีอวัยวะที่ครบถ้วน มีอินทรีย์อันไม่บกพร่อง

เปรียบเสมือนคนชักไส้ออกมาจากญำปล้อง เขาเห็นว่า ‘นี่คือญำปล้อง นี่คือไส้ ญำปล้องนั้นเป็นอย่างหนึ่ง ไส้ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ได้ถูกชักออกมาจากตัวญำปล้องนั่นเอง’ เปรียบเหมือนคนที่ชักดาบออกจากฝัก เขาเห็นว่า ‘นี่คือดาบ นี่คือฝัก ดาบก็เป็นอย่างหนึ่ง ฝักก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ดาบนั้นถูกชักออกมาจากฝักนั่นเอง’ หรือเปรียบเหมือนคนดึงเอางูออกจากคราบ เขาเห็นว่า ‘นี่คืองู นี่คือคราบ งูก็เป็นอย่างหนึ่ง คราบก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่งูถูกดึงเอาออกจากคราบนั่นเอง’ ฉะนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตังมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่อเนรมิตกายที่เกิดมาแต่ใจ คือ เนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปที่เกิดมาแต่ใจ มีอวัยวะอันครบถ้วน มีอินทรีย์อันไม่บกพร่อง ฉะนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ในข้อก่อน ๆ^๔

๓) อิทธิวิริยญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตังมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิริยญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลาย ๆ อย่าง คือ คนเดียวแสดงให้เป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงให้เป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือจะให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพงและภูเขาไปได้ ไม่ติดขัด เหมือนไป

^๓ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๓๕/๗๗.

^๔ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๖-๒๓๗/๗๘-๗๙.

อยู่ในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดิ่งลงไปบนแผ่นดินเหมือนการไปในน้ำก็ได้ เดินอยู่บนน้ำโดยที่น้ำไม่แตกแยกเหมือนว่าเดินอยู่บนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนอย่างนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มาก มีอำนาจมากก็ได้ใช้อำนาจทางกายให้ไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

เปรียบเหมือนช่างหม้อหรือลูกมือของช่างหม้อผู้ชำนาญ เมื่อนวดดินเหนียวได้ดีแล้ว พึงทำภาชนะที่ต้องการให้สำเร็จได้ เปรียบเหมือนช่างงาหรือลูกมือของช่างงาผู้ชำนาญ เมื่อแต่งงาให้ดีแล้ว พึงทำเครื่องงาชนิดใดที่ต้องการให้สำเร็จได้ เปรียบเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทองผู้ชำนาญ เมื่อหลอมทองได้ดีแล้ว พึงทำทองรูปพรรณชนิดใด ๆ ที่ต้องการให้สำเร็จได้ ฉะนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลาย ๆ อย่าง คือ คนเดียวแสดงให้เป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงให้เป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือจะให้หายไปได้ทะลุฝา กำแพงและภูเขาเข้าไปได้ ไม่ติดขัด เหมือนไปอยู่ในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดิ่งลงไปบนแผ่นดิน เหมือนการไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แตกแยกเหมือนเดินไปอยู่บนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนอย่างนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มากมีอำนาจมากก็ได้ใช้อำนาจทางกายให้ไปจนถึงพรหมโลกก็ได้ ฉะนั้น ข้อนี้ก็จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์ในข้อก่อน ๆ^๕

๔) ทิพพโสตราตุญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่อทิพพโสตราตุญาณได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยหุทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์

เปรียบเหมือนคนเดินทางไกล มีประสบการณ์มามาก ได้ยินเสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบันฑะวะ เสียงเปิงมาง ก็เข้าใจได้ว่า นั่นเสียงกลอง นั่นเสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบันฑะวะ เสียงเปิงมาง ฉะนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่อทิพพโสตราตุญาณ ได้ยินเสียง ๒ ชนิดคือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยหุทิพย์

^๕ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๘-๒๓๙/๗๙-๘๐.

อันบริสุทธิ์ผ่องใสเหนือมนุษย์ ฉะนั้น ข้อนี้ก็จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชัด ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชัดในข้อก่อน ๆ^๖

๕) เจโตปริยญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใสดี ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้มนั่น ไม่หวั่นไหวอยู่อย่างนี้ ภิกษุย่อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้วาระจิตของสัตว์และของคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่ามีราคะ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่าปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่ามีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่าปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่ามีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่าปราศจากโมหะ จิตหลุดรู้หลุดรู้ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่า เป็นมหัคคตะ (มหัคคตะ หมายความว่า การถึงความ เป็นใหญ่ มหัคคตจิตหมายความว่า จิตที่ถึงความ เป็นฌานสมาบัติ) หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่าไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า มีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า เป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้น

เปรียบเสมือนชายหนุ่มหญิงสาวที่ขอรับการแต่งงาน เมื่อส่องดูเงาหน้าของตนที่ในกระจกใสสะอาดหรือในภาชนะน้ำใส หน้ามีไผ่ฝาก็รู้ว่า มีไผ่ฝ่า หรือหน้าไม่มีไผ่ฝาก็รู้ว่าไม่มีไผ่ฝ่า ฉะนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้มนั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุย่อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้วาระจิตของสัตว์และของคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่ามีราคะ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่าปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่ามีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่าปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่ามีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่าปราศจากโมหะ จิตหลุดรู้หลุดรู้ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่า เป็นมหัคคตะ หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่าไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า มีจิตอื่นยิ่งกว่าหรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า เป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้น ฉะนั้น ข้อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้งข้อก่อน ๆ^๗

^๖ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๐-๒๔๑/๘๐.

^๗ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๒-๒๔๓/๘๐-๘๑.

๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณระลึกชาติก่อนได้จำนวนหลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดทั้งสังวัฏฏกับเป็นอันมากบ้าง ตลอดทั้งวัฏฏกับเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกับทั้งวัฏฏกับเป็นอันมากบ้าง ว่า ‘ในภพโน้นเราได้มีชื่ออย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร ได้เสวยสุขทุกข์และมีอายุเป็นอย่างนั้น ๆ จุตติมาจากภพนั้นก็ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพโน้น เราก็มียุชื่อว่าอย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร ได้เสวยสุขทุกข์และมีอายุเช่นอย่างนั้น ๆ จุตติจากภพนั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้’ เธอระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้

เปรียบเหมือนคนที่จากบ้านของตนไปสู่อื่นแล้วจากบ้านนั้นไปยังบ้านอื่นอีก เขาจากบ้านนั้นแล้วกลับมายังบ้านเดิมของตน ระลึกได้อย่างนี้ว่า ‘เราได้จากบ้านของตนไปยังบ้านโน้น ในบ้านนั้นเราได้ยิน นั่ง ได้พูด นิ่งเฉยอย่างนั้น ๆ เราได้ไปจากแม่บ้านนั้นไปยังบ้านโน้น แม้ในบ้านนั้นเราก็ดูแล ได้นั่ง พูด นิ่งเฉยอย่างนั้น ๆ แล้วก็กลับมาจากบ้านนั้นมายังบ้านเดิมของตน’ ฉะนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ฯลฯ ตลอดทั้งสังวัฏฏกับทั้งวัฏฏกับเป็นอันมากบ้างว่า ‘ในภพโน้น เราได้มีชื่ออย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ ได้มีอาหาร ได้เสวยสุขทุกข์และมีอายุเป็นอย่างนั้น ๆ จุตติมาจากภพนั้นก็ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็มียุชื่อว่าอย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ ได้มีอาหารเสวยสุขทุกข์และมีอายุเป็นอย่างนั้น ๆ จุตติจากภพนั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้’ เธอระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปทั้งชีวประวัติเป็นอย่างนี้ ฉะนั้น ข้อนี้ก็จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์ในข้อก่อนๆ^๔

๗) ทิพพจักขุญาณ (จุตูปปาตญาณ)

เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อ

^๔ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔-๒๔๕/๘๑-๘๒.

จุตูปปาตญาณ เห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบกายทุจริต วาจทุจริตและมโนทุจริต กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นผิดและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิดนั้น พวกเขาหลังจากตายแล้วจะต้องไปบังเกิดอยู่ในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบกายสุจริต วาสุจริตและมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบนั้น พวกเขาหลังจากที่ตายแล้วจะได้ไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ เธอเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้

เปรียบเหมือนปราสาทอันตั้งอยู่ที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวง คนตาดี เมื่อยืนบนปราสาทนั้นย่อมเห็นหมู่ชนกำลังเข้าไปสู่เรือนบ้าง ออกไปจากเรือนบ้าง สัญจรอยู่ตามถนนหนทางบ้างนั่งอยู่ในที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวงบ้าง ก็รู้ว่า ‘คนเหล่านี้เข้าได้ไปสู่เรือน คนเหล่านี้มาออกจากเรือน คนเหล่านี้สัญจรอยู่ตามถนนหนทาง คนเหล่านี้นั่งอยู่ในที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวง’ ฉะนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อจุตูปปาตญาณ ย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบกายทุจริต วาจทุจริตและมโนทุจริต กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นผิดและชักชวนผู้อื่นให้กระทำการกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายไปแล้วจะต้องไปบังเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบด้วยกายสุจริต วาสุจริตและมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้กระทำการกรรมตามความเห็นชอบนั้น พวกเขาหลังจากที่ตายแล้วจะได้ไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ เธอเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้ที่เป็นไปตามกรรมอย่างนี้ ฉะนั้น ข้อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้งช้อยก่อน ฯ^๕

^๕ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๖-๒๔๗/๘๒-๘๓.

๘) อาสวัภยญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น อันไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่ออาสวัภยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา’ นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ ๆ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะและอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นอย่างนี้แล้ว ก็รู้ชัดว่า ‘หลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว (กิจที่ควรทำ หมายถึง กิจในอริยสัจ ๔ คือ การกำหนดรู้ทุกข์, การละซึ่งเหตุเกิดแห่งทุกข์, การทำให้แจ้งในความดับทุกข์ การอบรมมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ) ไม่มีกิจอย่างอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้ต่อไปอีก’ คือไม่มีหน้าที่ในการจะบำเพ็ญมคคญาณเพื่อความให้หมดสิ้นไปแห่งกิเลสอีกต่อไป

เปรียบเสมือนสระน้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัวบนยอดภูเขา คนตาดียืนอยู่ที่ขอบสระนั้น ย่อมเห็นหยอโข่งและหยอยกาบ ทั้งก้อนกรวดและก้อนหิน กระทั่งฝูงปลาที่กำลังแหวกว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้างในสระนั้น ก็คิดอย่างนี้ว่า ‘สระน้ำนี้ใสสะอาดดีไม่ขุ่นมัว หยอโข่งและหยอยกาบ ก้อนกรวดและก้อนหินทั้งฝูงปลาเหล่านี้ที่กำลังแหวกว่ายอยู่ก็มี ที่หยุดอยู่ก็มี ในสระนั้น’ ฉะนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากซึ่งความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่ออาสวัภยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา’ นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอได้รู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะและอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า ‘หลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป’ ฉะนั้น ข้อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นซึ่งสมณะที่เห็นประจักษ์ชั่ก่อน ๆ

มหาบพิตร ไม่มีผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์อย่างอื่น จักยอดเยี่ยมกว่าหรือประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์นี้เลย^{๑๐}

๓.๓ บ่อเกิดแห่งญาณ หรือหนทางให้เกิดญาณ

ทางอันเป็นที่มาแห่งญาณ หรือที่เกิดแห่งญาณนั้น คือเกิดจากการกระทำด้วยความ پاکเพียรอย่างเด็ดเดี่ยว ด้วยกำลังของบุรุษ ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยน้ำพักน้ำแรงของบุรุษ

^{๑๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘-๒๔๙/๘๔.

ประกอบทั้งสติและปัญญาในการพิจารณาใคร่ครวญอย่างรอบคอบด้วยเหตุและผล ทั้งหลักวิชาอย่างแหลมคม มิใช่ความบังเอิญ มิใช่โชคช่วย หรือใครบันดาล ดังความว่า

“... ภิกษุทั้งหลาย ชื่อนั้นแม้เราก็ไม่เคยได้เห็น ไม่เคยได้ยินมาเลยนะว่า ‘สมณะหรือพรหมณ์ประกอบความสุขในการเอนการนอน ความสุขในการเอกเขนก ความสุขในการหลับอยู่ตามความประสงค์ ไม่ค้ำครองทวารในอินทรีทั้งหลาย ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ไม่หมั่นประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ ไม่เห็นแจ้งกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่หมั่นประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งราตรี ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน’

เพราะเหตุนั้นแล เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า ‘เราทั้งหลายจักค้ำครองทวารในอินทรีทั้งหลาย จักเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค จักเป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ จักเป็นผู้เห็นแจ้งกุศลธรรมทั้งหลาย จักเป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งราตรีอยู่’

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล”^{๑๑}

บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนานี้ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน บรรลุฌาน ๔ แล้วได้วิชา ๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ความรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้) จุตูปปาตญาณ (ความรู้จุติ ตายและอุบัติ เกิดของสัตว์) อาสวักขยญาณ (ความรู้ที่ทำให้สิ้น อาสวะ) มีดังนี้คือ

๓.๓.๑ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๒} ปรากฏว่า คำว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนี้คือ เพื่อประโยชน์แก่ญาณในการนึกถึงชั้นที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน ที่ชื่อว่า ชั้นที่เคยอาศัยมาก่อน ก็คือ ชั้นที่เคยอยู่ครอบครองในการก่อน ได้แก่ ในชาติที่ล่วงไปแล้วนับไม่ถ้วน คำว่า อยู่ครอบ คือ ที่ตนได้เคยครอบครองมา ที่ตนได้เคยเสวยผลมา ได้แก่ที่เกิดดับในสันดานของตน หรืออาการต่าง ๆ ที่อาศัยชั้น คำว่า อยู่ครอบครอง คือ อยู่ประจำโดยการอยู่อาศัยเป็นโคจร ได้แก่ ที่กำหนดรู้ชัดได้ด้วยวิญญานของตน หรือที่กำหนดรู้ชัดได้ด้วยวิญญานของผู้อื่น ในเวลาที่ย้อนสรณถึงท่านผู้ตัดขาด

^{๑๑} อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๗/๔๔๑. (โสปปสูตรที่ ๗).

^{๑๒} พระพุทธโฆสะเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ. อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวรงค์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๖๘๑-๖๘๕.

วิภูสงสารถึงนิพพานแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้นจึงจะมีนิพภูตรธรรมเหล่านั้นได้ คำว่า นึกถึงชั้นที่ เคยอาศัยมาในกาลก่อน คือ พระโยคีนึกถึงชั้นที่ เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อนได้ด้วยสติใด สตินั้นชื่อว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณอันสัมปยุตด้วยสตินั้น ชื่อว่า ญาณ เพื่อประโยชน์แก่ญาณอันสัมปยุตด้วยสติ นึกถึงชั้นที่ เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อนนี้ดังบรรยายมานี้ มีอธิบายว่า เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณ คือเพื่อการบรรลุถึงซึ่งญาณนี้ คำว่า มิใช่ออย่างเดียว คือ หลายอย่าง หรือที่ท่านให้เป็นไป คือ พรรณนาได้หลายอย่าง คำว่า ชั้นที่ เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อน คือ สันดานที่ตนเคยอยู่อาศัย ครอบครองในภพนั้น ๆ ตั้งต้นแต่ภพที่เคยเป็นอดีตล่วงมานี้เอง คำว่า นึกได้ คือระลึกย้อนไปตามลำดับแห่งชั้น หรือว่าตามลำดับจติและปฏิสนธิ

ความจริง ชน ๖ จำพวกย่อมระลึกถึงปุพเพสันนิวาสนี้ได้ พวกเดียรฉัตร ๑ พระสาวกปกติทั้งหลาย ๑ พระมหาสาวกทั้งหลาย ๑ พระอัครสาวกทั้งหลาย ๑ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ๑ พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ๑ ในชน ๖ จำพวกนั้น พวกเดียรฉัตรระลึกได้เพียง ๔๐ กัลป์ เท่านั้น ไม่ยิ่งไปกว่านั้นได้เลย เพราะเหตุไร? เพราะมีปัญญาน้อย จริงอยู่ พวกเดียรฉัตรเหล่านั้นเป็นผู้มีปัญญาน้อย เพราะยังกำหนดนามรูปไม่ได้ พระสาวกปกติทั้งหลายระลึกได้ ๑๐๐ กัลป์ก็ได้ ๑,๐๐๐ กัลป์ก็ได้ เพราะมีปัญญามาก พระมหาสาวก ๙๐ พระองค์ระลึกได้แสนกัลป์ พระอัครสาวกทั้งสองระลึกได้ ๑ อสงไขย กำไรแสนกัลป์ พระปัจเจกพุทธเจ้าระลึกได้ ๒ อสงไขย กำไรแสนกัลป์ ก้อนินทรของท่านเหล่านั้นมีกำหนดประมาณไว้เท่านี้ ส่วนอนินทรของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีกำหนดกาล

อนึ่ง พวกเดียรฉัตรระลึกได้เฉพาะลำดับแห่งชั้นเท่านั้น ไม่สามารถจะลำดับชั้นแล้วมาระลึกโดยจติและปฏิสนธิได้เลย จริงอยู่ เดียรฉัตรเหล่านั้นไม่มีการแฉะลงสู่ที่ที่ตนปรารถนาได้ เช่นเดียวกับคนตาบอด คือคนตาบอดละไม้เท้าเสียแล้วย่อมเดินไปไม่ได้ฉันใด พวกเดียรฉัตรละลำดับแห่งชั้นแล้วย่อมระลึกไม่ได้ ฉะนั้น พระสาวกปกติทั้งหลายย่อมระลึกตามลำดับชั้นได้ ทั้งระลึกต่อไปด้วยอำนาจจติและปฏิสนธิก็ได้ พระมหาสาวก ๘๐ ก็เหมือนกัน ส่วนพระอัครสาวกทั้งสองไม่ต้องการระลึกตามลำดับชั้น เพราะว่า ท่านเห็นจติแห่งอัตภาพหนึ่งแล้วเห็นปฏิสนธิและเห็นจติแห่งอัตภาพอื่นอีกแล้วจึงเห็นปฏิสนธิ ท่านก้าวข้ามไปด้วยอำนาจจติและปฏิสนธิด้วยอาการอย่างนี้แล พระปัจเจกพุทธเจ้าก็เหมือนกัน แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ด้วยการระลึกตามลำดับชั้น ไม่มีเลย ก็ด้วยการระลึกข้ามไปด้วยอำนาจจติและปฏิสนธิ ก็ไม่มี จริงอยู่ พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงมีพระประสงค์ จะทราบถึงที่ใด ๆ ในเบื้องต่ำหรือเบื้องบนก็ตาม ถึงเวลาจะผ่านไปทั้งหลายโกฏิกัลป์ที่นั่น ๆ ก็ย่อมปรากฏขึ้นทันที เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นจึงทรงย่อได้หลาย ๆ โกฏิกัลป์ดุจย่อรอบาลีด้วยมีเปยยา (๒๒) ฉะนั้น ทรงพระประสงค์จะทรงทราบตรงที่ใด ๆ ในกัลป์ใด ในภพใด ก็ก้าวเจาะลงด้วยพระญาณในที่นั้น ๆ ในกัลป์นั้นในภพนั้นได้เลย ทรงดำเนินพระญาณได้

อย่างแม่นยำ ปานดังราชสีห์ปัสตัวในที่นั้น ๆ ฉะนั้น ก็พระญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ ย่อมไม่ผิดพลาดในชาติอันเป็นระหว่าง ๆ เมื่อไม่ผิดไม่พลาด ย่อมจับเอาเฉพาะที่ซึ่งพระองค์ปรารถนา ๆ ที่เดียว เปรียบเหมือนอย่างลูกศรที่นายขมังธนู เช่นท่านสร้งศาจารย์ ผู้ทำการอบรมยิงชนทราย ยิ่งไปแล้วมิได้กระทบต้นไม้แลเครือเถาเป็นต้นในระหว่างย่อมถูกเป้าหมายไม่ผิดไม่พลาด ฉะนั้น

ก็ในพวกชนผู้นึกถึงพุพเพนิวาสได้เหล่านี้ การเห็นพุพเพสันนิวาส (ระลึกชาติได้) ของพวกเดียรฉิย ย่อมปรากฏเช่นเดียวกับแสงสว่างแห่งหิ้งห้อย การระลึกชาติได้ของพระสาวกปกติย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงประทีป การระลึกชาติได้ของพระมหาสาวกย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงคบเพลิง การระลึกชาติได้ของพระอัครสาวกย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงดาวประจักษ์ การระลึกชาติได้ของพระปัจเจกพุทธเจ้าย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงพระจันทร์ การระลึกชาติได้ของพระพุทธเจ้าย่อมปรากฏเช่นเดียวกับแสงพระอาทิตย์พันดวงในฤดูร้อน อันประดับประดาด้วยพระรัศมีตั้งพันรัศมี

อนึ่ง การระลึกชาติได้อิงพวกเดียรฉิยเป็นดุษฎีการเดินไปด้วยปลายไม้เท้าของคนตาบอด การระลึกชาติได้ของพระสาวกปกติดุษฎีการเดินหาไปบนสะพานไม้ท่อน การระลึกชาติได้ของพระมหาสาวกเป็นดุษฎีการเดินไปบนสะพานสำหรับเดินเท้า การระลึกชาติได้ของพระอัครสาวกเป็นดุษฎีการไปบนสะพานสำหรับเกวียนที่จะผ่านไปได้ การระลึกชาติได้ของพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นดุษฎีการเดินไปตามทางเดินเท้าใหญ่ การระลึกชาติได้ของพระพุทธเจ้า เป็นดุษฎีการเดินไปตามทางเกวียนใหญ่

แต่ในอธิการนี้ ท่านประสงค์ถึงการระลึกชาติได้ของพวกพระสาวก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า คำว่า นิกได้ คือตามนิกไปเป็นขั้นตอนด้วยสามารถลำดับขั้น หรือด้วยสามารถจุดและปฏิสนธิ

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรเพื่อต้องการระลึกชาติได้อย่างนั้น เวลากลับจากบิณฑบาตหลังอาหารไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ เข้ามานั่งที่ ๔ โดยลำดับ ออกจากฌานที่ ๔ ซึ่งเป็นบาทแห่งอภิญญา พึงนึกถึงการนั่งครั้งสุดท้าย แต่นั่นพึงนึกถึงกิจที่ตนทำทั้งกลางคืนกลางวันทั้งสิ้น โดยย้อนถอยหลังอย่างนี้คือ การให้ปุ้อาสนะ การเข้าสู่อาสนะ การเก็บบาตรจีวร การฉันทตอาหาร เวลากลับมาจากบ้าน เวลาเที่ยวบิณฑบาตในบ้าน เวลาเข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑบาตในบ้าน เวลาออกจากวิหาร เวลาไหว้ลานพระเจดีย์และลานพระศรีมหาโพธิ์ เวลาล้างบาตร เวลารับบาตร กิจที่ทำแล้วตั้งแต่การรับบาตรตราบเท้าถึงการล้างหน้า กิจที่ทำแล้วในเวลาใกล้รุ่ง กิจที่ทำแล้วในมัชฌิมยาม กิจที่ทำแล้วในปฐมยาม ก็กิจเพียงเท่านั้นย่อมปรากฏแก่แกจิตปกติ แต่ปรากฏแจ่มอย่างยิ่งแก่จิตที่เป็นสมาธิ เพราะการบริกรรมก็หากว่าในกิจเหล่านี้บางอย่างไม่ปรากฏไซ้ ต้องเข้าฌานที่เป็นบาทอีก

ออกแล้วจึงนึกถึง ทำได้ถึงเพียงนี้ ก็ย้อมปรากฏจุพระทีปุลกโพลงแล้ว ฟังนึกถึงกิจที่ตนทำโดยถอยหลังอย่างเดียวดังพรรณนามานี้ แม้ในวันที่ ๒ แม้ในวันที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ แม้ในวันที่ ๑๐ แม้ในกึ่งเดือน หรือตลอด ๑๐ ปี ๒๐ ปีโดยอุบายนี้อยู่ ฟังนึกถึงนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจุติในภพก่อนได้ ก็ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตย่อมอาจเพื่อจะเพิกปฏิสนธิ ทำนามรูปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้โดยวาระเดียวเท่านั้น ก็เพราะเหตุที่นามรูปในภพก่อนดับไม่มีเหลือ นามรูปอันเกิดขึ้น เหตุฐานนั้นอันคนทรามปัญญาจึงมองเห็นได้ยาก จุติที่มีมิติอันของหนาที่บดกรอบกินไว้ในเบื้องบน ภิกษุนั้นไม่พึงทอดธุระเสียโดยท้อใจว่า เราไม่อาจจะเพิกปฏิสนธิทำนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้ ก็เธอพึงเข้าฌานที่เป็นบาทนั้นแหละบ่อย ๆ และเธอออกจากฌานนั้นแล้วฟังนึกถึงที่นั่นเกิด ด้วยว่าเมื่อเธอทำไปอย่าสงนี้ ก็เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง เริ่มจะตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อจะนำมาทำเป็นข้อฟ้าเรือนยอด พอเริ่มตัดกิ่งและใบเท่านั้น คมขวานก็บินอยู่ไป ไม่สามารถจะตัดไม้ใหญ่ได้ทอดธุระเสียเลย ไปสู่โรงตีเหล็กให้ช่างตีขวานให้คมแล้ว กลับมาตัดใหม่อีก ขวานก็บินอยู่อีกเป็นวาระที่สอง จึงไปให้ช่างตีขวานให้คมอีกเหมือนเดิมแล้วกลับมาตัดอีก เมื่อเธอตัดอยู่อย่างนี้ไม่นานนัก ก็จะพึงโค่นต้นไม้ใหญ่ลงได้ เพราะต้นไม้ที่ตัดไปแล้วไม่ต้องการมีการตัดอีกและที่ยังไม่ได้ตัดก็ต้องตัดอีกต่อไป ฉันทิ พระโยคีออกจากฌานที่เป็นบาท ไม่นึกถึงฐานะที่ตนนึกในกาลก่อน นึกเฉพาะแต่ปฏิสนธิอย่างเดียว ไม่นานนัก ก็จะเพิกปฏิสนธิ ทำนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้ ฉันทิ นักปราชญ์พึงแสดงใจความอย่างนี้ โดยเปรียบเทียบเหมือนคนผ่าฝืนและช่างโกนผมเป็นต้นก็ได้

ก็ในฌานเหล่านั้น ญาณที่ทำนามรูปให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว ตั้งแต่การนั่งครั้งหลังจนถึงปฏิสนธิ ย่อมไม่ชื่อว่าปุพเพนิวาสญาณ แต่ญาณนั้นชื่อว่าเป็นญาณที่สัมปยุตด้วยบริกรรมสมาธิ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่อดีตังสญาณมหายถึงรูปาวจร ส่วนบริกรรมสมาธิเป็นกามาวจร ก็ในเวลาใดมโนทวารวาระนั้นกล่าวถึงปฏิสนธิทำนามรูป ซึ่งเป็นไปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ก็ครั้งเมื่อมโนทวารวาระนั้นดับแล้ว ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงที่ดวงต้นเป็นกามาวจรมีนามว่า บริกรรมเป็นต้น ดวงสุดท้ายเป็นอัปนาจิต นับเนื่องในจตุตถฌานนั้นรูปาวจร ตามนัยที่กล่าวมาแล้วในก่อนทำนามรูปนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ย่อมแล่นไป ในเวลานั้นญาณย่อมร่วมกับจิตนั้นอันโดยย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้น ญาณนี้ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณ พระโยคีย่อมระลึกถึงปุพเพนิวาสได้หลายอย่าง ด้วยสติสัมปยุตด้วยญาณนั้น นี่คืออะไร? คือนึกถึงปุพเพนิวาสมีหลายอย่างพร้อมทั้งอาการและพร้อมทั้งอุเทศ ดังบรรยายมานี้ตลอดชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ ฉะนี้แล

บุพเพนิวาสานุสสติญาณ บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนา
ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน ความปรากฏในมหาวิจ্ঞโคตตสูตร^{๓๓} ดังนี้

“... เธออาจจะหวังว่า ‘เราควรระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง
๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง
๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอัน
มากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัป และวิวัฏฏกัป^{๓๔} เป็นอันมากบ้าง
ว่า ‘ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่าง
นั้น ๆ จุตติจากภพนั้น ก็ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ
มีอาหาร เสวยสุขทุกข์และมี อายุอย่างนั้น ๆ จุตติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้’ เราระลึกชาติ
ก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้’

เมื่อมีเหตุอยู่ เธอจักบรรลุความเป็นผู้สามารถในบุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้น ได้แน่”

เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน บรรลุจุดตกณานที่ไม่มี
ทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๓๕} อาศัยจุดตกณาน มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์ ไม่มี
สิ่งอื่นยิ่งกว่านี้อีกทีเดียว ย่อมระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมากคือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง
ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง
ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่า
ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์
อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุตติจากภพนั้นแล้ว ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นมีชื่อ
อย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มี
กำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุตติจากภพนั้นแล้ว ได้มาเกิดในภพนี้ ย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอัน
มาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการนี้ ข้อนี้เป็นความแตกฉานแห่งฉานข้อที่หนึ่งของ
อริยสาวกนั้นเปรียบเหมือนลูกไก่ไข่เล็บเท้า หรือจะงอยเจาะเปลือกไข่ออก จึงเรียกว่า พระอริยสาวก
ในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานบุพเพนิวาสานุสสติญาณ

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗/๒๓๕.

^{๓๔} **สังวัฏฏกัป** หมายถึง กัปฝ่ายเสื่อม คือ ช่วงระยะเวลาที่โลกกำลังพินาศ **วิวัฏฏกัป** หมายถึง กัป
ฝ่ายเจริญ คือช่วงระยะเวลาที่โลกกลับฟื้นขึ้นมาใหม่.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖/๓๐.

บุพเพนิวาสานุสสติญาณ หมายถึง ความรู้เป็นเรื่องราวระลึกได้ว่า สรรพสิ่งเกิดขึ้นมาได้
อย่างไร^{๑๖} โดยพระสิทธัตถะได้ค้นพบว่า สรรพสิ่งเกิดมาจากส่วนประกอบห้าอย่างที่รวมเข้ามาเป็น
ชีวิต เรียกว่า ขันธ์ ๕^{๑๗} มีดังนี้

๑. รูปขันธ์^{๑๘} มีส่วนประกอบ ๒๘ ประการ เรียกว่า มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ รูปต้นเดิม หรือ
ธาตุ ๔ ดังนี้

๑.๑ ปฐวีธาตุ ได้แก่ ธาตุดิน

๑.๒ อาโบธาตุ ได้แก่ ธาตุน้ำ

๑.๓ เตโชธาตุ ได้แก่ ธาตุไฟ

๑.๔ วาโยธาตุ ได้แก่ ธาตุลม

เรียกโดย อุปาทายรูป ๒๔^{๑๙} ได้แก่ รูปที่เป็นไปโดยอาศัยรูปต้นเดิม ดังนี้

๑. ปสาทรูป ๕ ได้แก่ รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ ดังนี้

๑.๑ จักขุ ได้แก่ ตา

๑.๒ โสตร ได้แก่ หู

๑.๓ ฆาน ได้แก่ จมูก

๑.๔ ชิวหา ได้แก่ ลิ้น

๑.๕ กาย ได้แก่ กาย

๒. วิสัยรูป ๔ ได้แก่ รูปที่เป็นอารมณ์ หรือแดนรับรู้ ดังนี้

๒.๑ รูปะ ได้แก่ รูป

๒.๒ สัททะ ได้แก่ เสียง

๒.๓ คันธะ ได้แก่ กลิ่น

๒.๔ รสธะ ได้แก่ รส

๓. ภาวรูป ๒ ได้แก่ รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ ดังนี้

^{๑๖}อุทัย เอกสะพัง, “ทัศนะการตรัสรู้”, ไม่ปรากฏชื่อวารสาร, ปีที่ ๑๙, ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๔๑): ๙๕.

^{๑๗}ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๐-๑๘๐., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^{๑๘}ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๘๘/๒๑๖-๒๑๗., พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รัตน, **ปรมัตถโชติกะปริเฉทที่ ๑-๒-๓**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๖๕.

^{๑๙}ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๕-๖๔๕/๑๙๐-๒๐๕.

- ๓.๑ อิตถัตตะ ได้แก่ ความเป็นหญิง
- ๓.๒ ปุริสัตตะ ได้แก่ ความเป็นชาย
๔. หทัยรูป ๑ ได้แก่ รูปคือ หทัย (รูปหัวใจ) ดังนี้
หทัยวัตถุ ได้แก่ ที่ตั้งแห่งหัวใจ
๕. ชีวิตรูป ๑ ได้แก่ รูปที่เป็นชีวิต ดังนี้
- ๕.๑ ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ อินทรีย์ คือ ชีวิต
๖. อาหารรูป ๑ ได้แก่ รูป คือ อาหาร ดังนี้
กาวฬิงการาหาร ได้แก่ อาหารที่รับประทานข
๗. ปริเนทรูป ๑ ได้แก่ รูปที่กำหนดเทศะ ดังนี้
อากาศธาตุ ได้แก่ สภาวะคือช่องว่าง
๘. วิญญูติรูป ๒ ได้แก่ รูป คือการเคลื่อนไหวให้ความหมาย ดังนี้
- ๘.๑ กายวิญญูติ ได้แก่ การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยกาย
- ๘.๒ วจวิญญูติ ได้แก่ การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยวาจา
๙. วิการรูป ๓ ได้แก่ รูป คือ อาการที่ดัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้ ดังนี้
- ๙.๑ ลหุตา ได้แก่ ความเบา
- ๙.๒ มุทุตา ได้แก่ ความอ่อนสลาย (ความนุ่มนวล)
- ๙.๓ กัมมัญญตา ได้แก่ ความใช้การได้
๑๐. ลักษณะรูป ๔ ได้แก่ รูป คือ ลักษณะ หรืออาการเป็นเครื่องกำหนด ดังนี้
- ๑๐.๑ อุบย ได้แก่ ความก่อดัว หรือเติบโตขึ้น
- ๑๐.๒ สันตติ ได้แก่ ความสืบต่อ
- ๑๐.๓ ชรตา ได้แก่ ความทรุดโทรม
- ๑๐.๔ อนิจจตา ได้แก่ ความปรวนแปรแตกสลาย
- เมื่อรวมความแล้ว ได้ส่วนประกอบ ๒๘ ประการพอดี
๒. เวทนาขันธ^{๒๐} ได้แก่ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ มี ๖ ประการดังนี้
- ๒.๑ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเกิดจากการที่ได้เห็นด้วยตา
- ๒.๒ โสตสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเกิดจากการที่ได้ยินด้วยหู
- ๒.๓ ฆานสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเกิดจากการที่ได้กลิ่นด้วยจมูก

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๔-๒๗๖., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๙ -๘๐.

๒.๔ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเกิดจากการที่ได้ลิ้มรสด้วยลิ้น

๒.๕ กายสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเกิดจากการที่ได้ถูกต้องด้วยกาย

๒.๖ มโนสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกที่เกิดจากใจตนเอง

๓. สัญญาขันธ^{๒๑} ได้แก่ ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ ประการ

๓.๑ รูปสัญญา ได้แก่ ความหมายรูรูปรูปร่าง เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น

๓.๒ สัททสัญญา ได้แก่ ความหมายรู้เสียง เช่น ดัง เบา ทุ้ม แหลม เป็นต้น

๓.๓ คันธสัญญา ได้แก่ ความหมายรู้กลิ่น เช่น หอมเหม็น เป็นต้น

๓.๔ รสสัญญา ได้แก่ ความหมายรู้รส เช่น หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น

๓.๕ โผฏฐัพพสัญญา ได้แก่ ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่น อ่อน แข็ง เป็นต้น

๓.๖ ธรรมสัญญา ได้แก่ ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่น นาม เกลียด เทียง เป็นต้น

๔. สังขารขันธ^{๒๒} ได้แก่ สภาพที่ปรุงแต่งจิตใจให้ดี หรือชั่ว หรือเป็นกลาง มี ๓ ประการ

ดังนี้

๔.๑ ปุญญาภิสังขาร ได้แก่ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี

๔.๒ อปุญญาภิสังขาร ได้แก่ สภาพปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว

๔.๓ อเนญชาภิสังขาร ได้แก่ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมเป็นกลาง ๆ ไม่ดี ไม่ชั่ว

๕. วิญญาณขันธ^{๒๓} ได้แก่ ความรู้อารมณ์ทางสัมผัส มี ๖ ประการดังนี้

๕.๑ จักขุวิญญาณ ได้แก่ ความรับรู้อารมณ์ทางตา คือ ได้เห็น

๕.๒ โสตรวิญญาน ได้แก่ ความรับรู้อารมณ์ทางหู คือ ได้ยิน

๕.๓ ฆานวิญญาน ได้แก่ ความรับรู้รับรู้อารมณ์ทางจมูก คือ ได้กลิ่น

๕.๔ ชิวหาวิญญาน ได้แก่ ความรับรู้รับรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รส

๕.๕ กายวิญญาน ได้แก่ ความรับรู้รับรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้สัมผัส

๕.๖ มโนวิญญาน ได้แก่ ความรับรู้รับรู้อารมณ์ทางใจ คือ ความรู้สึกนึกคิด

^{๒๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐.

^{๒๒} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๘๑-๙๘๓.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖ - ๙๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐ - ๘๑.

บุพเพนิวาสญาณในอารมณ ๘ อย่าง^{๒๔} บุพเพนิวาสญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ ๘ อย่าง คือ ปริตตารมณ ๑ มหัคคตารมณ ๑ อัปปมาณารมณ ๑ มัคคารมณ ๑ อตีตารมณ ๑ อัชฌัตตารมณ ๑ พหิทธารมณ ๑ นวัตตัพพารมณ ๑

เป็นไปอย่างไร? คือ บุพเพนิวาสญาณนั้น ในกาลที่ระลึกถึงขั้นที่เป็นกามาวจรก็เป็น ปริตตารมณ ในกาลที่ระลึกถึงขั้นที่เป็นรูปาวจรก็เป็นมหัคคตารมณ ในกาลที่ระลึกถึงด้วยมรรคที่ตนเอง หรือคนอื่นเจริญแล้วและระลึกถึงผลที่ตนเอง หรือคนอื่นได้ทำให้แจ้งแล้วในอดีตกาล ที่เป็น อัปปมาณารมณ ก็เป็นอัปปมารมณ ในกาลที่ระลึกถึงมรรคที่ตนเอง หรือคนอื่นได้เจริญแล้วอย่างเดียว ก็เป็นมัคคารมณ แต่โดยที่แน่นอนแล้ว บุพเพนิวาสญาณนี้จัดเป็นอตีตารมณแท้ในญาณ เหล่านั้น ถึงเจโตปริยญาณและยถากัมมุปคญาณ จะจัดเป็นอตีตารมณ ถึงกระนั้น บรรดาญาณทั้ง ๒ นั้น จิตที่ล่วงไปแล้วภายใน ๗ วัน จัดเป็นอารมณแห่งเจโตปริยญาณ เพราะเจโตปริยญาณนั้น ไม่รู้จักขั้นอื่น หรือสังขารอันเนื่องด้วยขั้น แต่ก็มีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณ ท่านจึงเรียกว่า เป็นมัคคารมณโดยปริยาย จริงอยู่ ธรรมชาติที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งเป็นแต่เพียงเจตนาเท่านั้นจัดว่า เป็นอารมณแห่งยถากัมมุปคญาณ แต่สำหรับบุพเพนิวาสญาณขั้นที่ล่วงไปแล้ว หรือสังขารบางอย่าง ซึ่งเนื่องด้วยขั้นอันจะชื่อว่าไม่เป็นอารมณหาไม่ เพราะบุพเพนิวาสญาณนั้น มีคติเสมอด้วย สัพพัญญุตญาณ

๓.๓.๒ จุตูปปาตญาณ

จุตูปปาตญาณ ได้แก่ ปัญญารู้จติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย มีตาทิพย์ (ทิพพ จักขุ) มองเห็นสรรพสัตว์กำลังจุติบ้าง กำลังเกิดบ้าง มีอาการดีบ้าง เลวบ้างเป็นต้นตามกรรมของตน จากหลักฐานในวิปัสสนาญาณ ๙^{๒๕} มีดังนี้

๑. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ได้แก่ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ คือ พิจารณา ความเกิดขึ้นและดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นชัดเจนว่า สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นครั้งแล้วก็ต้องดับไป ล้วน เกิดขึ้นและดับไปทั้งหมด

๒. ภังคานุปัสสนาญาณ ได้แก่ ญาณอันตามเห็นความสลายคือ เมื่อเห็นความเกิดดับ เช่นนั้นแล้ว คำนึงเด่นชัดในส่วนความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่า สังขารทั้งปวง ล้วนจะต้องสลาย ไปทั้งหมด

^{๒๔} พระพุทธโฆสะเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๐๗-๗๐๘.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๗๓/๑-๖.

๓. ภัยทุปฏฐานญาณ ได้แก่ ญาณอันมองเห็นวสังขารทั้งหลายเป็นของน่ากลัวคือ เมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นภพใด คติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

๔. อาทินวานุปัสสนาญาณ ได้แก่ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงซึ่งล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ได้แก่ ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหมาย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย ไม่เพิลิตเพลินติดใจ

๖. มุญจิตุกัมยตาญาณ ได้แก่ ญาณอันคำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อเบื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ได้แก่ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทางออก คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป

๘. สังขารูปেকชาญาณ ได้แก่ ญาณอันเป็นไปด้วยความเป็นกลางต่อสังขารคือ เมื่อพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริงว่า มีความเป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางได้ ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย

๙. สัจจานุโลมิกญาณ ได้แก่ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจ (ความจริง) คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวงและญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้ร้อยสัจย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อไป ได้แก่การเข้าสู่ญาณที่ ๓ (อาสวักขยญาณ)

ความในวิสุทธิมรรค^{๒๖} กล่าวว่า จตุปปาตญาณ คือ เพื่อรู้การตายและการเกิด อธิบายว่า จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่พระโยคีได้ด้วยญาณใด ก็น้อมนำจิตเข้าไปเพื่อญาณนั้น คือ เพื่อทิพยจักขุญาณ คำว่า น้อมนำจิต คือ นำเข้าไปเฉพาะ ได้แก่ นำบริกรรมจิตมุ่งเข้าไป คำว่า นั้น คือ ภิกษุผู้มีการนำจิตมุ่งไปได้ทำแล้วนั้น ก็นำคำว่า เป็นทิพย์เป็นต้น มีอธิบายว่า ชื่อว่า เป็นทิพย์เพราะเป็นเหมือนของทิพย์คือปสาทจักขุของพวกเทพเจ้า ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจสุจริตกรรม มิได้เกลือกกลัวด้วยดี เสมหะ, เลือดเป็นต้น สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกล ๆ ได้ เพราะพ้นจากอุปกิเลส เป็นปสาทจักขุนั้น แม้ญาณจักขุนั้นของภิกษุนั้นบังเกิดได้ด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนา เช่นเดียวกับปสาทจักขุนั้น เหตุนี้ จึงชื่อว่า เป็นทิพย์ เพราะเหมือนของทิพย์ อนึ่ง ชื่อว่า เป็นทิพย์ เพราะได้ด้วยอำนาจ

^{๒๖} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๔๕-๖๔๖.

ทิพพิหารและเพราะตนได้อาศัยทิพพิหาร ชื่อว่า เป็นทิพย์ แม้เพราะว่าเหตุที่ส่วงไสวมากด้วยการกำหนดถือด้วยอาโลกกสิณ ชื่อ เป็นทิพย์ แม้เพราะเหตุที่มีภูมิที่ไปได้มาก เพราะเห็นรูปที่อยู่ในภายนอกผาเป็นต้นชัดเจน ข้อความนั้นทั้งหมด นักศึกษาพึงทราบตามแนวแห่งคัมภีร์ศัพทศาสตร์นั้นเถิด ญาณนั้นชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่าเห็น อนึ่ง ชื่อว่า จักขุ เพราะเป็นดังตาเหตุทำหน้าที่ของตา จักขุนั้นจัดว่าหมดจดเพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิด้วยการเห็นได้ทั้งจิตทั้งอุปบัติ เพราะว่าผู้ใดเห็นแต่จิตอย่างเดียวไม่เห็นอุปบัติ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ ผู้ใดเห็นแต่อุปบัติอย่างเดียวไม่เห็นจิต ผู้นั้นย่อมยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะความเมเกิดปรากฏขึ้นแห่งสัตว์ใหม่ ส่วนผู้ใดเห็นทั้ง ๒ อย่าง ผู้นั้นย่อมล่วงพ้นจากทิฏฐิ ๒ อย่าง นั้นเสียได้ เหตุนี้ความเห็นของผู้นั้นจึงเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ

จริงอยู่ การเห็นจิตและอุปบัติทั้ง ๒ อย่าง พวกที่นับว่าเป็นโอรสพระพุทธรเจ้าเท่านั้นจึงเห็นได้ การเห็นนั้นท่านกล่าวว่าชื่อว่า หมดจด เพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิด้วยการเห็นทั้งจิตและอุปบัติ ตา คือ ญาณอันหมดจดนั้นพึงทราบว่าพ้นวิสัยของมนุษย์ธรรมดา เพราะเห็นรูปได้ไกลกว่ามนุษย์ธรรมดา หรือเพราะเห็นได้ไกลยิ่งกว่าตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา ย่อมเห็นด้วยตาทิพย์นั้นอันหมดจดล่วงพ้นวิสัยที่มนุษย์ธรรมดา จะเห็นได้ว่า คำว่า เห็นสัตว์ คือแลดูสัตว์เห็นได้ดูจตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา ในคำว่า ผู้จิตและอุปบัติอยู่นี้ หมายความว่า ในขณะจิตหรือในขณะอุปบัติที่ใคร ๆ ไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาทิพย์ ก็สัตว์เหล่าใดใกล้จะจิต คือจักจติในบัดนี้ เหตุนี้ สัตว์เหล่านั้นท่านมีความประสงค์ว่า ผู้จิตอยู่ ก็แล สัตว์เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้ว คือ บังเกิดแล้วในบัดนี้ สัตว์เหล่านั้นท่านมีความประสงค์ว่า ผู้อุปบัติอยู่ ท่านแสดงว่า เห็นสัตว์เหล่านั้นผู้จิตอยู่เช่นนั้น ฯลฯ

จุตูปปาตญาณ บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนานี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน^{๒๗} เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนบรรลุดุตถกณที่ไม่มิทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๒๘} อาศัยจตุตถกณ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ไม่มีสิ่งอื่นยิ่งกว่านี้อย่างเดียว เห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจิต กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทรามได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วยกายหจฺจริต วจฺจริต มโนหจฺจริต ติเตยนพระอริยเจ้าเป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรกส่วนสัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วยกายสุจฺจริต วจฺจสุจฺจริต มโนสุจฺจริต ไม่ติเตยนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะ

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗/๒๓๕.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖/๓๐.

กายแตก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ดังนี้ ย่อมเห็นหมู่สัตว์กำลังจติ กำลังอุปัฏฐิต เลว ประณีต มี
ผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดีตักยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่ง
หมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการนี้ ข้อนี้เป็นความแตกฉานแห่งฉานข้อที่สองของอริยสาวกนั้น
เปรียบเหมือนลูกไก่เจาะเปลือกไข่ออก จึงเรียกว่า พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถ
กัมมัญฐานจตุปปาตญาณ

๓.๓.๓ อาสวัคชญาณ

ความปรากฏในสามัญญผลสูตร^{๒๙} ว่า

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง
อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น อันไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมจิตไปเพื่ออาสวัคช
ญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินี
ปฏิบัติ นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิบัติ’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่
อย่างนี้ ๆ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นอย่างนี้
แล้ว ก็รู้ชัดว่า ‘หลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว
(กิจที่ควรทำ หมายถึง กิจในอริยสัจ ๔ คือ การกำหนดรู้ทุกข์, การละซึ่งเหตุเกิดแห่งทุกข์,
การทำให้แจ้งในความดับทุกข์ การอบรมมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ) ไม่มีกิจอย่างอื่นเพื่อความ
เป็นอย่างนี้ต่อไปอีก’ คือไม่มีหน้าที่ในการจะบำเพ็ญมรรคญาณเพื่อความให้หมดสิ้นไปแห่ง
กิเลสอีกต่อไป”^{๓๐}

เปรียบเสมือนสระน้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัวบนยอดภูเขา คนตาดียืนอยู่ที่ขอบสระนั้น ย่อม
เห็นหอยโข่งและหอยกาบ ทั้งก้อนกรวดและก้อนหิน กระทั่งฝูงปลาที่กำลังแหวกว่ายอยู่บ้าง
หยุดอยู่บ้างในสระนั้น ก็คิดอย่างนี้ว่า ‘สระน้ำนี้ใสสะอาดดีไม่ขุ่นมัว หอยโข่งและหอยกาบ
ก้อนกรวดและก้อนหินทั้งฝูงปลาเหล่านี้ที่กำลังแหวกว่ายอยู่ก็มี ที่หยุดอยู่ก็มี ในสระนั้น’ ฉน
ใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากซึ่งความเศร้าหมอง
อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นย่อมจิตไปเพื่ออาสวัคช
ญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินี
ปฏิบัติ นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิบัติ’ เมื่อเธอได้รู้เห็น

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘-๒๔๙/๘๔.

^{๓๐} ไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณเพื่อความหมดสิ้นแห่งกิเลสอีกต่อไป เพราะพระพุทธศาสนา
ถือว่า การบรรลุพระอรหัตตผล เป็นจุดหมายสูงสุด.

อยู่อย่างนี้ จิตก็ย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า ‘หลุดพ้นแล้วชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’ ฉะนั้น ข้อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นซึ่งสมณะที่เห็นประจักษ์ช้อก่อน ๆ ไม่มีผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์อย่างอื่น จักยอดเยี่ยมกว่าหรือประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์นี้เลย’

อาสวักขยญาณ หมายถึง ปัญญาหยั่งรู้ ที่ทำให้สิ้นอาสวะด้วยการค้นพบว่า อะไรเป็นสาเหตุของอะไรและอะไรเป็นผลสืบเนื่องมาจากอะไร จากหลักฐานในปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้น ๑๒ ประการ^{๓๑} ดังนี้

๑/๒. อวิชชาปจฺจยา สงฺขาร๑ ได้แก่ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี

๓. สงฺขารปจฺจยา วิญญฺณ๑ เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญฺณ๑ จึงมี

๔. วิญญฺณปจฺจยา นามรูป๑ เพราะวิญญฺณเป็นปัจจัย นามรูป๑ จึงมี

๕. นามรูปปจฺจยา สฬายตน์๑ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะ๑ จึงมี

๖. สฬายตน์ปจฺจยา ผสฺโส๑ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะ๑ จึงมี

๗. ผสฺสปจฺจยา เวทนา๑ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนา๑ จึงมี

๘. เวทนาปจฺจยา ตณฺหา๑ เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหา๑ จึงมี

๙. ตณฺหาปจฺจยา อูปาทาน๑ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อูปาทาน๑ จึงมี

๑๐. อูปาทานปจฺจยา ภโว๑ เพราะอูปาทานเป็นปัจจัย ภพ๑ จึงมี

๑๑. ภวปจฺจยา ชาติ๑ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติ๑ จึงมี

๑๒. ชาติปจฺจยา ชรามรณ๑ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ๑ จึงมี

โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมภวนติ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ ก็มีพร้อม

เอนเมตสส เกลวสส ทุกฺขกฺขนธสส สมฺทโย โหติ.

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีด้วยประการฉะนี้

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๗-๒๗๙/๒๓๓-๒๖๕.

แสดงตามลำดับ จากต้นไปหาปลายอย่างนี้ เรียกว่า อนุโลมเทศนา ถ้าแสดงย้อนกลับ จากปลายมาหาต้น ว่า ชรามรณะเป็นต้น มีเพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขาร มีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เรียกว่า ปฏิโลมเทศนา

ทั้ง ๑๒ ข้อนี้ เป็นปัจจัยต่อเนื่องกันไปหมุนเวียนเป็นวงจร ไม่มีต้น ไม่มีปลาย เรียกว่า ภาวจักร นับเป็นความรู้ที่พระสิทธัตถะได้ในยามสุดท้ายแห่งราตรีวันตรัสรู้ด้วยว่า เมื่อจบญาณทั้ง ๓ นี้ แล้ว พระสิทธัตถะจึงค้นพบอริยสัจ ๔ ได้แก่ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ

การที่บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนานี้ระลึกชาติก่อนได้ หลายชาติคือ ๑ ชาติ ๒ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติ ๑,๐๐๐ ตลอดสังวัฏฏ์หรือวิวัฏฏ์ ระลึกชาติก่อนได้ หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้ก็เป็นวิชาของพระอริยสาวกประการหนึ่งจึง เรียกว่า อาสวักขยญาณ การที่บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนานี้เห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุ อันบริสุทธรี ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วย กายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต ตีเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิภูมียึดถือการกระทำด้วยอานาจ มิจฉาทิภูมิจึง เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วยกายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต ไม่ตีเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิภูมียึดถือการกระทำ ด้วยอานาจสัมมาทิภูมิจึง เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ดังนี้ ย่อมเห็น หมู่สัตว์กำลังจุติ กำลังอุปบัติเลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดีตกยาก ด้วยตาทิพย์อัน บริสุทธรีเห็นมนุษย์ก็รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมแม้ นี้ ก็เป็นวิชาของพระอริยสาวกประการหนึ่งจึงเรียกว่า อาสวักขยญาณ

การที่พระอริยสาวกทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ (หมายถึงสมาธิที่สัมปยุตด้วยอรหัตตผลเพราะพ้นจากราคะที่เป็นปฏิปักษ์ธรรมโดยตรง แต่มิได้หมายความว่า จะระงับบาปธรรมอื่นไม่ได้ ในที่นี้ หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน) จึงเรียกว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ

ปัญญาวิมุตติ^{๓๒} หมายถึงปัญญาที่สหระคตด้วยอรหัตตผลนั้นที่ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติเพราะหลุดพ้นจากอวิชชา ที่เป็นปฏิปักษ์ธรรมโดยตรง แต่มิได้หมายความว่า จะระงับบาปธรรมอื่นไม่ได้ ในที่นี้หมายถึงความหลุดพ้นด้วยมีวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันแม้ นี้ ก็เป็นวิชาของพระอริยสาวกประการหนึ่งจึงเรียกว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน วิ.ป. (ไทย) ๘/๑๒๗/๔๘๕.

พระอริยสาวกนี้บัณฑิตสรรเสริญว่า เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาแม้เพราะเหตุนี้เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยจรณะแม้เพราะเหตุนี้ เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เพราะเหตุนี้จึงได้ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ

๓.๔ สรุป

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแห่งปัญญา คือศาสนาของท่านผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน พระพุทธเจ้าทรงอาศัยพระญาณตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ มีญาณคืออริยปัญญา เป็นประธาน เป็นผู้นำ จึงได้พระนามว่า “พุทธ” มิใช่ได้โดยบังเอิญ หรืออาศัยเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ บันดาล แต่สำเร็จมาจากการบำเพ็ญปัญญาบารมีและบารมีอื่น ๆ ทั้ง ๑๐ ทศ ในทั้ง ๓ ระดับ คือระดับบารมีธรรมดา ๑๐ ระดับอุปบารมี ๑๐ และระดับปรมาตมบารมี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ทศ ที่พระองค์ทรงสร้างสมบำเพ็ญด้วยกำลังความเพียรของพระองค์เองมาเป็นเวลาถึง ๒๐ อสงไขย กับอีกแสนกัป โดยมีเป้าหมายที่การตรัสรู้พระสัมโพธิญาณ และ โดยกระบวนการของญาณย่อมเข้าประกอบสนับสนุนกับบทรธรรมต่างๆ ทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมมา) และบทรธรรมที่เป็นฝ่ายอัปยาคฤต (อพยาคตา ธมมา) ยกเว้นบทรธรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมมา) กล่าวคือกระบวนการของญาณจักไม่เข้าประกอบสนับสนุนบทรธรรมฝ่ายอกุศลทั้งสิ้นโดยเด็ดขาด อีกทั้งองค์ญาณทุกองค์ย่อมมีกระบวนการของญาณเข้าประกอบสนับสนุนทั้งสิ้น^{๓๓}

กระบวนการของญาณ มีลำดับการดำเนินไปตามวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖ โดยไม่สลับลำดับกัน ญาณมีการมุ่งมันขึ้นไปตามลำดับขั้นทั้ง ๗ ลำดับขั้นตอนของญาณในแต่ละขั้นจะสนับสนุนเกื้อกูลกันและกันเป็นขั้น ๆ อย่างสำคัญยิ่ง กล่าวคือมีลำดับขั้นตอนที่แน่นอนและให้ผลที่แน่นอน แต่ละขั้นก็มีเป้าหมายที่ชัดเจน ส่งทอดต่อกันเป็นขั้น ๆ ขึ้นไป คือ สีลวิสุทธิมีจิตตวิสุทธิเป็นเป้าหมาย จิตตวิสุทธิมีทิณฺณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ทิณฺณวิสุทธิมีกัมมวิสุทธิเป็นเป้าหมาย กัมมวิสุทธิมีมัคคคามัคคญาณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย มัคคคามัคคญาณวิสุทธิมีปฏิบัติญาณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ปฏิบัติญาณวิสุทธิมีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ญาณทัสสนวิสุทธิมีอนุภาตาปรินิพพานเป็นเป้าหมาย ญาณจึงเป็นหลักการหัวใจอันเป็นสาระเป็นแก่นธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนาและพระธรรมทั้งปวง อันจะขาดหรือเว้นเสียมิได้เลย มิเช่นนั้นก็ไม่ใช่พระพุทธศาสนา มิใช่หลักธรรมในพระพุทธศาสนา แม้พระพุทธองค์ตรัสรู้ก็ด้วย กระบวนการของพระสัพพัญญุตญาณ พระอรหันต์

^{๓๓} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๑.

ทุก ๆ องค์ก็บรรลุธรรมด้วยอริยญาณทั้งสิ้น ความสำคัญของญาณจึงสูงยิ่งต่อพระพุทธศาสนา
ดังกล่าวนี

บทที่ ๔

สามัญญลักษณะ ๓

๔.๑ บทนำ

คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ เป็นคำสอนที่มีลักษณะเด่นเฉพาะของพระพุทธศาสนา มีเนื้อหาสาระที่เป็นแนวทางในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อความดับทุกข์สิ้นเชิง ดังนั้น เพื่อให้เกิดความเข้าใจแจ่มชัด ควรทราบถึงความหมายและลักษณะของไตรลักษณ์ไว้เป็นปฐม

คำว่า ไตรลักษณ์ แยกออกเป็น ๒ ศัพท์ คือ คำว่า ไตร และ คำว่า ลักษณะ (ลักษณะ) ในภาษาบาลีเป็น ติลกฺขณ มาจาก ๒ ศัพท์ คือ ศัพท์ว่า ติ และ ศัพท์ว่า ลกฺขณ ตามหลักบาลีภาษา ติ แปลว่า ๓ และ ลกฺขณ แปลว่า ภาวะอันธรรมดาที่กำหนดไว้อย่างนั้นนั่นเอง หรือสิ่งเป็นเครื่องอันเขาใช้กำหนดหมาย^๑ วิเคราะห์ว่า ตินิ ลกฺขณานิ = ติลกฺขณ^๒ ๒ แปลว่า ลักษณะสาม เป็นศัพท์นามนาม สมาหารतिकุสุมาส มีผู้ให้ความหมายคำว่า ไตรลักษณ์ ไว้ดังนี้

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)^๓ ได้ให้ความหมายไว้ว่า ไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ ๓ อย่าง หมายถึง ลักษณะ หรือข้อกำหนด หรือสิ่งที่มีประจำอยู่ในตัวของสังขารทั้งปวง ๓ อย่าง คือ

๑. อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง ความเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา
๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์ คือทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้
๓. อนัตตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน ความปราศจากอัตตา

ลักษณะ ๓ อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง

^๑ มีรูปวิเคราะห ๒ อย่าง คือ ๑. ตเถว ลกฺขิตพฺพนฺติ ลกฺขณ . (ลกฺข ธาตุในความหมายว่ากำหนด ยุปัจจัย, แปลง ยุ เป็น อน, น เป็น ณ) และ ๒. ลกฺขียเต อเนนาติ ลกฺขณ . (เหมือน วิ.ต้น) ดูใน พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๕๖๖.

^๒ บุญสืบ อินสาร ป.ธ.๙, **พจนานุกรมบาลี - ไทย ธรรมบท ภาค ๑ - ๔**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๕), หน้า ๓๔๕.

^๓ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๒๗๒.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)^๔ ได้ให้ความหมายไว้ว่า ไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ ๓ ประการก็จริง แต่เป็นคำบัญญัติเฉพาะที่ใช้กับลักษณะของขั้น ๕ หรือสังขารธรรมทั้งปวง เท่านั้น ซึ่งข้อนี้หมายความว่า สิ่งทั้งปวงนอกจากพระนิพพานอย่างเดียวแล้ว ย่อมตกอยู่ในลักษณะครบทั้ง ๓ ลักษณะนี้โดยไม่ยกเว้นสิ่งใด ฉะนั้นจึงได้นำอีกอย่างหนึ่งว่า “สามัญญลักษณะ” ซึ่งแปลว่า “ลักษณะซึ่งเป็นสามัญ คือทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง ลักษณะ ๓ อย่างนี้ โดยหัวข้อ คือ อนิจจลักษณะ ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ทุกขลักษณะ ลักษณะแห่งความเป็นทุกข์ อนัตตลักษณะ ลักษณะแห่งความไม่มีตัวตน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)^๕ ได้ให้ความหมายไว้ว่า เพื่อความเข้าใจง่าย ๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ (The Three Characteristics of Existence) โดยย่อ ดังนี้

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒. ทุกขตา (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผื่นและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่สภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหาและก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไป อยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

๓. อนัตตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนแท้จริงที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างไร ๆ ได้

ลักษณะเหล่านี้มี ๓ อย่าง จึงเรียกว่า ไตรลักษณ์ ลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้มีแก่ธรรมที่เป็นสังขตะคือ สังขารทั้งปวง เป็นสามัญเสมอเหมือนกัน จึงเรียกว่า สามัญญลักษณะ (ไม่สามัญแก่ธรรมที่เป็นอสังขตะคือ วิสังขาร ซึ่งมีเฉพาะลักษณะที่สามคือ อนัตตาอย่างเดียว ไม่มีลักษณะสองอย่างต้น) ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมชาติมีอยู่ตามธรรมดา จึงเรียกว่า ธรรมนิยาม ถึงทราบ

^๔ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *โอวาทคำสอนสำหรับพระภิกษุผู้บวชใหม่*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๓๓๙-๓๔๐.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตฺโต, *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๖๓.

ว่า พระบาลีในพระไตรปิฎก เรียกว่า ธรรมนิยาม (ธมฺมนิยามตา) ส่วนไตรลักษณ์และสามัญลักษณ์ เป็นคำที่เกิดขึ้นในยุคอรรถกถา^๖

พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศาสตราจารย์ ดร.^๗ ได้ให้ความหมายไว้ว่า ไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ หรืออาการที่เป็นเครื่องหมาย ๓ อย่าง ประกอบด้วย (๑) อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง (๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ (๓) อนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน ธรรมชาติหรือลักษณะของขันธธาตุเป็นอย่างไร? ขันธธาตุอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถาม ภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเที่ยงหรือไม่” ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลว่า “ไม่เที่ยงพระพุทธเจ้าข้า” พระพุทธเจ้าตรัสถามต่อไปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลว่า “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” พระพุทธองค์จึงตรัสสรุปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา” บทสนทนาถามตอบระหว่างพระพุทธเจ้ากับภิกษุปัญจวัคคีย์นี้ แสดงให้เห็นธรรมชาติของขันธชัดเจน นั่นคือเมื่อถามว่า “ขันธธาตุเป็นอย่างไร?” ก็ตอบได้ว่า “ขันธธาตุเป็นอย่างนี้คือ อยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์”

สรุปความหมายของไตรลักษณ์ว่า หมายถึงลักษณะ อาการ หรือสิ่งที่มีประจำอยู่ในสังขารทั้งปวง ทั้งที่มีวิญญาณและไม่มีวิญญาณ ใช้กับลักษณะของขันธ ๕ หรือสังขารธรรมเท่านั้น หมายความว่า นอกจากพระนิพพานแล้ว นอกนั้นทั้งหมดย่อมตกอยู่ภายในลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไปนี้เรียกอีกอย่างว่า สามัญลักษณ์ คือ

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไป

๒. ทุกขตา (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้

๓. อนัตตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ไม่มีตัวตน เป็นข้อกำหนดที่ทำให้เข้าใจได้ถึงความจริงของชีวิตและโลกว่า สรรพสิ่งทั้งปวงล้วนตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์นี้

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๐.

^๗ พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์), *จริยศาสตร์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา*, (พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๑๒๒-๑๒๓.

๔.๒ อนิจจลักษณะ

อนิจจลักษณะ คือ ลักษณะที่ไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว มีความเสื่อมสลาย เปลี่ยนแปลงไป อนิจจะ หรืออนิจจัง ตามที่กล่าวในภาษาไทยนั้นเป็นคุณนาม แปลว่า ไม่เที่ยง อนิจจัง เป็นคำที่บ่งถึงสิ่งทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง ส่วนอนิจจตา บ่งถึงสภาพ หรือภาวะของสิ่งทั้งปวงว่าไม่เที่ยง ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยงเรียกว่า อนิจจลักษณะ^๘

ในพระไตรปิฎกแสดงอนิจจลักษณะไว้ว่า “... การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “รูปไม่เที่ยงเพราะมีสภาวะสิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย เป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร” ปัญญาผู้ชดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ^๙ ซึ่งสอดรับกับอรรถกถาที่แสดงไว้ว่า ภิกษุพึงใส่ใจ (อุปาทานขันธ ๕) ว่าไม่เที่ยง โดยอาการที่มีแล้วกลับไม่มี (เกิดแล้วดับ)^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ พุทธธรรม ว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่นรูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็จะดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก^{๑๑}

ในอัมมัตตานิจจสูตร^{๑๒} ได้แสดงอนิจจลักษณะ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย จักขุ (ตา) ... โสตะ (หู) ... ฆานะ (จมูก) ... ชิวหา (ลิ้น) ... กาย ... มโน (ใจ) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา”

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชิวหา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโน เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า “หลุดพ้นแล้ว” รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”

^๘ พระมหาสุทนต์ ติสสรวาทิ (นักการศึกษา), “อนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐).

^๙ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๔๙.

^{๑๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๑๐/๓๘๕.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, หน้า ๗๓.

^{๑๒} ส.สหา. (ไทย) ๑๘/๑/๑-๒.

พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ว่า อายตนะภายในไม่เที่ยง เพราะมีอันเกิดขึ้นและเสื่อมไป เป็นธรรมดา (อุทฺทพฺพยวณฺตตฺยา)^{๑๓} เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถ้าอริยสาวกได้รู้เห็นโดยชอบอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในอายตนะภายในเหล่านี้ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้นจากอาสวกิเลส

ในมหาหัตถิปโทปมสูตร ได้แสดงอนิจจลักษณะ ดังนี้

เวลาที่อาโปธาตุภายนอกกำเร็บ ปฐวีธาตุภายนอกจะอันตรธานไป ปฐวีธาตุภายนอกซึ่งใหญ่ถึงเพียงนั้นยังปรากฏเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไป เสื่อมไป แปรผันไปได้ โฉนกายซึ่งตั้งอยู่ชั่วเวลาเล็กน้อยนี้ที่ถูกค้นหาเข้ายึดถือว่า “เรา” ว่า “ของเรา” ว่า “มีเรา” จักไม่ปรากฏเป็นของเที่ยงเล่า

เมื่อถูกดำ บริภาษ เกรี้ยวกราด เปียดเบียน ถ้าภิกษุนี้รู้ชัดอย่างนี้ว่า “ทุกขเวทนา อันเกิดจากโสตสัมผัสนี้ เกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่ทุกขเวทนานั้นอาศัยเหตุจึงเกิดขึ้นได้ ไม่อาศัยเหตุก็เกิดขึ้นไม่ได้ ทุกขเวทนาอาศัยอะไรจึงเกิดขึ้นได้ ทุกขเวทนาอาศัยผัสสะจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นว่า ผัสสะไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง จิตของเราจะผ่องใส ดารงมั่นและน้อมไปในอารมณ์ คือธาตุนั้น^{๑๔}

มีความหมายว่า ปฐวีธาตุภายนอก แม้จะมีลักษณะขนาดใหญ่ เป็นของแข็ง ยังมีความเสื่อมสิ้นไป เพราะเป็นของไม่เที่ยง แล้วทำไมร่างกายของเราเพียงเล็กน้อยนี้ ที่พากันยึดถือว่า เราของเรา เป็นเรา จักไม่เสื่อมสลายไป ถ้าพิจารณาเห็นว่า ทุกขเวทนาเกิดจากสัมผัสและผัสสะก็เป็นของไม่เที่ยง จิตย่อมจะผ่องใส

ในรัฐฐปาฬสูตร พระรัฐฐปาละได้แสดงอนิจจลักษณะ ดังนี้

โยมจงดูอัตภาพอันวิจิตร มีกายเป็นแผล^{๑๕} ที่คุ้มกันอยู่^{๑๖} กระสับกระส่าย^{๑๗} เป็นที่ดำริของชนเป็นอันมาก ไม่มีความยั่งยืนมั่นคง ... ฯลฯ ... กายมีสภาพเปื่อยเน่าเป็นธรรมดา ซึ่งตกแต่งแล้วเหมือนกลองยาหยอดตาใหม่ อันงดงามพอจะหลอกคนใจได้ แต่จะหลอกคนผู้

^{๑๓} ส.สพ.อ. (ไทย) ๒๘/๑/๔.

^{๑๔} ดู บทนำ ม.ม. (ไทย) ๑๒/-/(๙๔).

^{๑๕} มีกายเป็นแผล หมายถึงแผลทั้ง ๙ แห่ง (คือ ดวงตา ๒ ช่องหู ๒ ช่องจมูก ๒ ช่องปาก ๑ ช่องปัสสาวะมรรค ๑ ช่องอุจจาระมรรค ๑).

^{๑๖} ที่คุ้มกันอยู่ หมายถึงคุ้มกันอยู่ด้วยกระดูก ๓๐๐ ท่อน ด้วยเส้นเอ็น ๙๐๐ เส้น ปกคลุมด้วยกล้ามเนื้อ ๙๐๐ มัด.

^{๑๗} กระสับกระส่าย หมายถึง ความกระสับกระส่ายอยู่เป็นนิจเพราะความแก่ โรคภัย และกิเลส.

แสวงหาฝั่งไม่ได้ ท่านเป็นดังพรานเนื้อวางบ่วงไว้ แต่เนื้อไม่ติดบ่วง เมื่อพรานเนื้อกำลังคร่ำครวญอยู่ เรากินเหยื่อแล้วก็หลีกไป^{๑๘}

เพราะกรรมทั้งหลายทั้งดงาม น่าปรารถนา ชวนให้รื่นรมย์ใจ ย่อมย่ำยีจิตโดยสภาวะต่าง ๆ ฉะนั้น อาตมาเห็นโทษในกามคุณทั้งหลายจึงบวช महाปิตร สัตว์ทั้งหลายทั้งหนุ่มทั้งแก่ พอร่างแตกสลาย ก็ล่องไปเหมือนผลไม้สุกงอมร่วงหล่นไป มหาปิตร อาตมาเห็นความไม่เที่ยงแท้ จึงได้บวช ความเป็นสมณะที่ปฏิบัติไม่ผิดนั้นแหละ ประเสริฐกว่า^{๑๙}

จากข้อความในรัฐपालสูตรจะเห็นได้ว่า พระรัฐบาลได้อธิบายให้เห็นอนิจจลักษณะโดยยกเอาร่างกายที่มีความงดงาม มีอวัยวะน้อยใหญ่เรียงรัด เป็นที่พอใจของคนและใช้ร่างกายนี้ทำความดีความชั่ว โดยไม่พิจารณาเห็นโทษ แต่แท้จริงแล้ว ร่างกายเป็นของไม่เที่ยง เมื่อแตกสลาย ก็เหมือนผลไม้สุกงอมที่ร่วงหล่นไปจากต้น ไม่มีความยั่งยืน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายคำว่า อนิจจ หมายถึง ความสิ้นไป ดังคำว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า ไม่เที่ยง โดยความหมายว่า สิ้นไป”^{๒๐} และในชั้นธนิทเทศ อธิบายว่า อนิจจตา เป็นลักษณะรูปร่างหนึ่ง ในลักษณะรูป ๔ ได้แก่ อุปยยะ ความเติบโตแห่งรูป สันตติ ความสืบเนื่องแห่งรูป ชรตา ความทรุดโทรมแห่งรูปและอนิจจตา ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป อนิจจตา มีการแตกทำลายเป็นลักษณะ มีความทรุดลงไปเป็นกิจ มีความสิ้นความเสื่อมเป็นผล มีรูปแตกทำลายอยู่เป็นเหตุใกล้^{๒๑}

อนิจจตา คือความไม่เที่ยง คือสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง คำว่า สังขาร หมายถึง สิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น มี ๒ ประการ คือ ๑) อุปาทินนสังขาร สังขารที่มีวิญญูณครอง เช่น เทวดา มนุษย์ อมนุษย์ ตลอดถึงสัตว์เดรัจฉานต่าง ๆ เป็นต้น ๒) อนุปาทินนสังขาร สังขารที่ไม่มีวิญญูณครอง เช่น ภูเขา แม่น้ำ ลำคลองและภูตคามต่าง ๆ เป็นต้น หรือสรรพวัตถุสิ่งของที่มนุษย์คิดทำขึ้นมา เช่น อาคาร บ้านเรือน ที่พักอาศัย เป็นต้น สังขารทั้งหลายตามที่กล่าวมา ไม่ว่ามีวิญญูณ หรือไม่มีวิญญูณ ล้วนตกอยู่ในหลักอนิจจังทั้งสิ้น

^{๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๒/๓๕๙-๓๖๐.

^{๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๗/๓๗๑.

^{๒๐} พระพุทธโฆสจารย์ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๘๒.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒๘-๗๒๙.

สรุปความได้ว่า อนิจจลักษณะ คือลักษณะไม่เที่ยง ลักษณะสิ้นไป ลักษณะที่มีแล้วกลับไม่มีของสังขตธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีเหตุประกอบ ๔ ประการ คือ มีความเกิดขึ้นแล้วเสื่อมไป มีความแปรปรวนไป กินเวลาเพียงชั่วครู่เดียวและปฏิเสธความเที่ยง หรือขัดแย้งกับนิจจะ

๔.๓ ทุกขลักษณะ

ทุกขลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นทุกข์ ภาวะที่สังขารอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ก่อให้เกิดทุกข์ แก่ผู้ยึดมั่นถือมั่น ชั้น ๕ ประกอบด้วยทุกขลักษณะ

พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค แสดงทุกข์ (ทุกข์ตา) ไว้ ๓ ประการ คือ ทุกขทุกข์ตา สังขารทุกข์ตาและวิปริณามทุกข์ตา^{๒๒} พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความไว้ว่า คำว่า ทุกขทุกข์ตา หมายถึงทุกข์เพราะเป็นทุกข์ คำนี้เป็นชื่อของทุกข์เวทนา คำว่า สังขารทุกข์ตา หมายถึงทุกข์เพราะความเป็นสังขาร คำนี้เป็นชื่อของทุกข์ขมสุขเวทนา ความเป็นทุกข์เพราะสังขารนั้นมีความเกิดขึ้น แต่เสื่อมไป ถูกความแตกดับบีบคั้น เพราะเป็นสภาพที่ถูกปรุงแต่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวความเป็นทุกข์เพราะสังขารไว้ คำว่า วิปริณามทุกข์ตา หมายถึงทุกข์เพราะแปรปรวนไป คำนี้เป็นชื่อของสุขเวทนาแท้จริง เพราะสุขแปรปรวนไป ทุกข์จึงเกิดขึ้น ท่านจึงเรียกว่า ทุกข์เพราะแปรปรวน^{๒๓}

ทุกขลักษณะ เป็นสภาวะที่มีอยู่แก่สังขารทั้งปวง ดังที่นางวชิราภิกษุณีพูดกับมารไว้ ว่า “... มาร ทีฆฐิของเจ้าเชื่อใครหนอว่าเป็นสัตว์ ร่างกายที่เป็นกองแห่งสังขารล้วน ๆ นี้ บัณฑิตจะเรียกว่าสัตว์ไม่ได้เลย เมื่อชั้นทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ก็มีได้ เหมือนเสียงพูดว่า รอย่อมมีได้ เพราะการคุมกันแห่งส่วนประกอบ อนึ่ง ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรอื่นดับไปเลย...”^{๒๔}

ทุกขลักษณะ คือลักษณะที่เป็นทุกข์ คำว่า ทุกข์ แปลว่า สภาวะที่ทนได้ยาก คัมภีร์ปฏิสัมมททรรคอธิบายว่า “ชื่อว่าทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย”^{๒๕} ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแสดงทุกข์ไว้ในตอนต้นพระสูตรว่า อตตกิลมณานุโยค (การประกอบความเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์^{๒๖} จึงเป็นการแสดงทุกข์

^{๒๒} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๒๘/๒๒๙.

^{๒๓} ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๖/๓๐๐-๓๐๑.

^{๒๔} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๗-๕๒๘.

^{๒๕} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๕.

^{๒๖} สัม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒.

ลักษณะไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้ว ซึ่งสอดคล้องกับที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้ในอรรถกถา อนัตตลักขณสูตรว่า ในอนัตตลักขณสูตรนั้น พระพุทธเจ้าทรงมุ่งแสดงอนัตตลักษณะไม่ใช่อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ อย่างไรก็ตาม เนื้อหาในพระไตรปิฎกก็ได้แสดงทุกขลักษณะไว้ด้วย ดังข้อความว่า

“... ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจข้อนั้นอย่างไร รูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) เที่ยงหรือไม่เที่ยง”

ภิกษุปัญจวัคคีย์ทูลว่า “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา”

“ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า”^{๒๓}

พุทธทาสภิกขุอธิบาย ทุกขลักษณะ โดยสรุปว่า เครื่องหมายแห่งความทุกข์นี้ ท่านจำกัดความว่า มีการเกิดขึ้น มีการตั้งอยู่ มีการดับไป อย่างไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อสิ่งใดมีลักษณะแห่งการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ย่อมถือว่าสิ่งนั้นไม่ได้เป็นอิสระแก่ตัวเอง แต่ตกอยู่ใต้อำนาจการปรุงแต่ง ผลักดันของสิ่งอื่น ความต้องเป็นไปตามอำนาจของสิ่งอื่นนี้ ชื่อว่า ลักษณะแห่งความทุกข์ เพราะฉะนั้น การเกิดก็ดี การตั้งอยู่ก็ดี การดับไปก็ดี ล้วนแต่เป็นลักษณะ หรือเครื่องหมายของความทุกข์ เพราะตกอยู่ใต้อำนาจของปัจจัยเครื่องปรุงแต่ง ในเรื่องนี้ท่านกล่าวไว้เป็นหลักว่า ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่ ทุกข์เท่านั้นดับไป นอกจากทุกข์แล้ว หาได้มีอะไรเกิดขึ้นและดับไปไม่^{๒๔}

ทุกขลักษณะ ครอบคลุมกินความเอาทุกข์ในชั้น ๕ และทุกข์ในอริยสัจ ๔ เข้าไว้ด้วยกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจำแนกไว้ ๑๐ ประการ

๑. สภาวะทุกข์ หรือทุกข์ประจำสังขารของมนุษย์ คือความทุกข์ที่มีประจำอยู่ในสภาพร่างกายของคน ได้แก่ ขาติ ขรา มรณะ

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑/๒๘-๒๙.

^{๒๔} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), โอวาทคำสอนสำหรับพระภิกษุผู้บวชใหม่, หน้า ๓๕๕-๓๕๖.

๒. ปกิณณกทุกข์ คือความทุกข์ที่จรมมา ได้แก่ ความเศร้าใจ (โสกะ) ความรำพึงรำพัน (ปริเทวะ) ความไม่สบายกาย (ทุกขะ) ความไม่สบายใจ (โทมนัสสะ) ความคับใจ (อุปายาสะ) ความประสบสิ่งไม่เป็นที่รัก (อัปปยัมปิโยคะ) ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก (ปิยวิปปโยคะ) ความผิดหวังไม่ได้สิ่งที่อยากได้ (อิจฉตาลาภะ)

๓. นิพัตถทุกข์ คือทุกข์เนื่องนิตย หรือทุกข์เจ้าเรือน ได้แก่ ทุกข์เพราะหนาว ร้อน หิวกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ

๔. พยาธิทุกข์ คือทุกข์เวทนา ได้แก่ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะโรคภัยเจ็บ

๕. สันตปาทุกข์ ทุกข์คือความร้อนรุ่ม หรือทุกข์ร้อน ได้แก่ ความกระวนกระวายใจ เพราะถูกไฟคือกิเลส อันได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ แผดเผา

๖. วิปากทุกข์ คือ ทุกข์เพราะผลของอกุศลกรรม ได้แก่ ความเดือดร้อนใจ (วิปฏิสาร) การได้รับกรรมกรรม คือการถูกลงอาญา ตีตัก ความตกยาก ความตกอับ

๗. สหคตทุกข์ คือ ทุกข์ไปด้วยกัน หรือทุกข์กำกับกันกับความสุขคละกันไประหว่างความสุขกับความทุกข์ เช่นได้ลาภแล้วก็ต้องมีทุกข์เพราะต้องระวังรักษา หรือทุกข์เพราะเสื่อมจากลาภ ยศ สรรเสริญ เป็นต้น

๘. อาหาเรปริญญ์ทุกข์ คือ ทุกข์ในเพราะการทำมาหาเลี้ยงชีพ หรืออาชีพทุกข์ ได้แก่ ทุกข์อันเนื่องมาจากการหาเลี้ยงชีวิต

๙. วิวาทมูลทุกข์ คือ ทุกข์ที่มีการวิวาทกันเป็นมูล เช่น ตีรันฟันแทง หรือवादหวนในการสู้รบกัน สู้คดีกัน

๑๐. ทุกข์ขันธ หรือ ทุกข์รวบยอด อุปาทานขันธ ๕^{๒๔}

๔.๔ อนัตตลักษณะ

อนัตตลักษณะ คือ ลักษณะที่ให้เห็นว่าไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่มีตัวตน

ในอนัตตลักษณะสูตร พระผู้มีพระภาคเรียกปัญจวัคคีย์แล้วได้ตรัสเรื่องนี้ไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ถ้ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ ทั้งห้านี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธและบุคคลพึงได้ในทั้งห้านี้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเรา จงเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น ก็เพราะรูป เวทนา สัญญา สังขาร

^{๒๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิจารณ์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เลียงเชียง, ๒๕๓๖), หน้า ๗.

วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น ทั้งห้าจึงเป็นไปเพื่ออาหารและบุคคลย่อมไม่ได้ในทั้งห้าว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเรา จงเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย^{๓๐} อนัตตลักษณะในพระสูตรนี้ เน้นลักษณะความไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชา ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า อวสวตตนากาโร อนตตลกขณ^{๓๑} แปลว่า อนัตตลักษณะ คืออาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นลักษณะที่ครอบคลุมสรรพสิ่งที่ทั้งที่เป็นสังขาร หรือสังขตธรรมรวมทั้งนิพพานที่เป็นอสังขตธรรม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ พุทธธรรม ว่า อนัตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง ดังนั้น “สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามี ก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบทอดกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้งและแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัวและเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้^{๓๒}

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ โอวาทคำสอนสำหรับพระภิกษุผู้บวชใหม่ ว่า ลักษณะแห่งความเป็นอนัตตานี้ มีระบุอยู่ในพระบาลีอนัตตลักขณสูตรเป็นใจความว่า ถ้าสิ่งนั้น ๆ เป็นอัตตาแล้ว สิ่งนั้น ๆ ก็ต้องได้เป็นตัวมันเอง ชนิดที่ตรงตามความต้องการของตัวมันเอง แต่เพราะเหตุที่ทุกสิ่งเป็นธรรมชาติ อันตกอยู่ใต้กฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ต้องเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ไม่อาจมาเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามความต้องการของตัวมันเอง โดยความจริงอันนี้จึงได้ถือว่า สิ่งนั้น ๆ ไม่มีตัวมันเอง หรือของมันเองโดยแท้จริงเลย ความยึดถือว่าตัวเอง หรือของมันเองเป็นเพียงความรู้สึกที่เกิดมาจากความโง่เขลา หรืออวิชชาเท่านั้น เพราะฉะนั้น ทั้งที่ใคร ๆ ก็มีความรู้สึกอยู่จริง ๆ ว่าตัวเรา หรือของเราก็คงตาม สิ่งที่เป็นตัวเรา หรือความเป็นของตัวเราโดยแท้จริงนั้น หากมีอยู่ไม่เป็นเพียงความรู้สึกคิดนึกที่โง่เขลา อันเกิดมาจากอวิชชา ดังกล่าวแล้วเท่านั้น นี้เรียกว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีลักษณะแห่งความเป็นอัตตา^{๓๓}

^{๓๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗-๒๘.

^{๓๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๗๖.

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒) หน้า ๖๙.

^{๓๓} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **โอวาทคำสอนสำหรับพระภิกษุผู้บวชใหม่**, หน้า ๓๕๕-๓๕๖.

ศาสตราจารย์ ดร.วัชร งามจิตรเจริญ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ พุทธศาสนาเถรวาท ว่า อนัตตลักษณะ หมายถึงความที่ชั้น ๕ ชั้นใดชั้นหนึ่ง หรือทั้งหมดรวมกัน ไม่ใช่อัตตาและไม่มีอัตตาทั้งภายในและภายนอกชั้นเหล่านี้ เป็นลักษณะที่ไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชา กล่าวคือ เราไม่สามารถสั่งให้รูป เวทนาสัญญา สังขารและวิญญาณเป็นไปอย่างที่เราต้องการ^{๓๔}

ปรากฏพุทธพจน์ที่ทรงอธิบายไว้ในตอนต้นของอนัตตลักษณะสูตร ว่า

“... ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ นี้ จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี้ ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่า ‘รูป เวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณ ของเรา จงเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น’ ภิกษุทั้งหลาย ก็ เพราะรูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่า ‘รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเรา จงเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น’ ...”^{๓๕}

จากพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ อนัตตา วิเคราะห์ได้เป็น ๒ ความหมายคือ

๔.๔.๑ อนัตตา หมายถึง สภาพที่ไม่ใช่อัตตา เพราะเป็นไปเพื่ออาหาร

อนัตตา อันหมายถึง สภาพที่ไม่ใช่อัตตา นี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอธิบายไว้ ๓ นัย คือ (๑) นั้นไม่ใช่ของเรา (๒) เราไม่เป็นมัน (๓) นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา ดังที่ตรัสว่า “อัคริเวสสนะสาวกของเราในธรรมวินัยนี้ เห็นเบญจขันธ์นั้นทั้งหมด คือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า “นั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา”^{๓๖}

จากพุทธพจน์นี้ คำว่า นั้นไม่ใช่ของเรา เป็นการมองสิ่งที่อยู่ภายนอก เช่น รูปภายนอก น้อมเข้ามาในตัวเรา คำว่า เราไม่เป็นมัน เป็นการมองตัวเราจากภายใน ว่าเป็นสิ่งภายนอก คำว่า นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา เป็นการมองรวมเอาทั้งสองอย่างมาสร้างเป็นอัตตา เป็นแก่นสาร เป็นชีวะ เป็นสัตว์ ตื่นมา ตามทัศนะของผู้ถือสัสสตทิฐิ

^{๓๔} ศาสตราจารย์ .ดร. วัชร งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๖๑), หน้า ๗๖-๗๗.

^{๓๕} ดุราลละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗-๒๘.

^{๓๖} ดุราลละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖๑/๓๔๘.

พรหมชาลสูตรอธิบายสัสสทวาหะ หรือสัสสตทิกฺขุว่า เจ้าลัทธิเหล่านี้ บัญญัติอัตตา (อัตตะ) มีความเชื่อว่ามีอัตตา อัตตาและโลกเที่ยง ยั่งยืน ตั้งมั่นอยู่ดุษยอดภูษา ดุจเสาระเนียด ส่วน สัตว์ (สัตตะ) ย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไป จุตติและเกิด แต่มีสิ่งที่เที่ยงอยู่แน่ บางพวกมีความเห็นว่า มีพรหม ท้าวมหาพรหม ผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครข่มเหงได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง ผู้บันดาล ผู้ประเสริฐ ผู้บงการ ผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของสัตว์ผู้เกิดมาแล้วและกำลังจะเกิด^{๓๗} ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสปฏิเสธแนวคิดนี้ ดังที่ตรัสว่า

เมื่อหาไม่พบอัตตาและสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา โดยความเป็นจริง โดยความแน่แท้ ทิกฺขุที่ว่า ‘นั่นโลก นั่นอัตตา เรานั้นตายแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรผันเป็นธรรมดา จักดำรงอยู่เทียบเท่าสิ่งคงที่อย่างนั้น’ นี่มิเป็นพาลธรรม (ธรรมของคนโง่) สมบูรณ์แบบละ หรือ^{๓๘}

การมองสิ่งทั้งปวงของเจ้าลัทธิในสมัยนั้น พระพุทธศาสนาเรียกว่า สักกายทิกฺขุ ๒๐ ประการ คำสอนเกี่ยวกับอนัตตลักษณะเป็นการสอนเพื่อทำลายสักกายทิกฺขุโดยตรง ปรากฏทั่วไปในพระไตรปิฎก เช่น กรณีพระสารีบุตรแสดงธรรมแก่กมลพิตาคหบดี เรื่องสักกายทิกฺขุ ๒๐ ประการ เช่น การพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตว่ามีรูป พิจารณาเห็นรูปในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในรูป (ขันธ ๕ x ความเห็น ๔ = สักกายทิกฺขุ ๒๐) ซึ่งพระพุทธศาสนาสอนปฏิเสธเรื่องอัตตา ดังความว่า

พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ผู้ได้สดับ ได้เห็นพระอริยะ ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ได้เห็นสัตว์บุรุษ ฉลาดในธรรมของสัตว์บุรุษ ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตว์บุรุษ ไม่พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา ไม่พิจารณาเห็นอัตตว่ามีรูป ไม่พิจารณาเห็นรูปในอัตตา หรือไม่พิจารณาเห็นอัตตาในรูป ไม่ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา’ เมื่อพระอริยสาวกนั้นไม่ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา’ รูปนั้นแปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะรูปแปรผันและเป็นอย่างอื่น โสกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัสและอุปายาส จึงไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกนั้น^{๓๙}

คำสอนที่ปรากฏในลักษณะนี้ นับได้ว่าเป็นคำสอนเรื่องอนัตตาของพระพุทธศาสนา

^{๓๗} ตูรายละเอียดยใน ที.สี. (ไทย) ๙/๓๐-๔๒/๑๑-๑๗.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๔/๒๖๐.

^{๓๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑/๕.

พระปัญจวัคคีย์มีทิวทัศน์ตามแนวคิดของเจ้าลัทธิในสมัยนั้นที่เห็นว่า มีอิตตา มีผู้คงที่มีผู้สร้าง มีผู้สวดย มีผู้มีอำนาจในตัวเอง นิยมยกย่องการทรมานตนที่เรียกว่า อตตกิลมณญโยค คือการประกอบความเพียรในการทรมานตนให้เป็นทุกข์ การฆ่าตนเอง การนอนหงายบนหนาม เชื่อในวิธีการบำเพ็ญตบะ^{๔๐} เชื่อว่าการทรมานตนด้วยวิธีการทำทุกรกิริยาเท่านั้นที่จะเป็นเหตุให้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณได้ การแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แม้จะทำให้พระปัญจวัคคีย์ได้ฟังไตรลักษณ์แล้ว แต่ยังไม่เข้าใจแจ่มแจ้ง ไม่ทำให้ท่านเหล่านี้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร เพื่อทำลายทิวทัศน์เรื่องอิตตาของพระปัญจวัคคีย์

๔.๔.๒ อนัตตา หมายถึง สภาพที่ไม่ใช่อิตตา เพราะบังคับให้เป็นไปตามอำนาจไม่ได้

เนื้อความในพระสูตรว่า คำว่า บังคับให้เป็นไปตามอำนาจไม่ได้ (อวสวตตน) คือ บังคับว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ของเรา จงเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น”^{๔๑}

การอธิบายที่เป็นรูปธรรม พบได้ในพระสูตรที่เกี่ยวข้อง เช่น ในจุฬสังกตสูตร สัจจนิกครณัเห็นวว่า อิตตาดองมีอยู่ อุปมาเหมือนพีชต้องอาศัยแผ่นดิน จึงเจริญงอกงาม คนต้องอาศัยแผ่นดินทำมาหากิน จึงเจริญเติบโต ฉันทิ ชันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็ต้องมีอยู่ในฐานะตัวตน คนต้องอาศัยขันธเหล่านี้ จึงได้สวดยผลบุญผลบาป พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายว่า พระองค์ทรงสอนเรื่องนี้ว่า รูปไม่ใช่อิตตา เวทนาไม่ใช่อิตตา สัญญาไม่ใช่อิตตา สังขารทั้งหลายไม่ใช่อิตตา วิญญาณไม่ใช่อิตตา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่อิตตา^{๔๒}

เหตุผลที่ทรงยกขึ้นมาอธิบายโต้แย้งสัจจนิกครณัคือ รูปเป็นต้นเป็นอนัตตา เพราะไม่สามารถบังคับบัญชาได้ ทรงยกอุปมาว่า พระราชามหากษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว เช่น พระเจ้าปเสนทิโกศล หรือพระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตรแห่งแคว้นมคธ มีอำนาจที่จะฆ่าคนที่ควรฆ่า รับผิดชอบต่อคนทีควรรับ เนรเทศคนที่ควรเนรเทศ ในพระราชอาณาเขตของพระองค์ได้ แต่รูปเป็นต้น ไม่สามารถจะบังคับได้ว่า “รูปของเรา จงเป็นอย่างนั้นเถิด อย่าได้เป็นอย่างนี้เลย” รูปจึงเป็นอนัตตา เพราะบังคับไม่ได้ (อวสวตตน)

คัมภีร์ปฎิสมัภิทามรรค อธิบายอนัตตาว่า “ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร”^{๔๓}

^{๔๐} การบำเพ็ญตบะของพระพุทธเจ้า ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๘.

^{๔๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗-๒๘.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๖/๓๙๑.

^{๔๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๕.

๔.๔.๓ อนัตตาในคัมภีร์อรรถกถาและวิสุทธิมรรค

ในคัมภีร์อรรถกถาอนัตตลักขณสูตร อธิบายว่า “อนตตาทิ ปุพเพ วุตเตหิ จตุหิ การณเหติ อนตตา^{๔๔}” ชื่อว่า อนัตตา เพราะเหตุ ๔ ประการ

ในอรรถกถาอริยธรรมปิฎก ปัญจสุทนี อธิบายว่า อวสวตตกฏฺเณ ปน อนตตาฯ - ชื่อว่า อนตตา เพราะอรรถว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ คำว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ หมายถึง ใคร ๆ ก็ไม่มีอำนาจที่จะสั่งการในฐานะ ๓ ประการ ๑) สิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความตั้งอยู่ ๒) สิ่งที่ตั้งความตั้งอยู่แล้ว จงอย่าถึงความชรา ๓) สิ่งที่ตั้งความชราแล้ว จงอย่าแตกทำลายไป คือว่างเปล่า (สุญญะ) จากอาการที่เป็นไปในอำนาจ ดังนั้น อนัตตา จึงมีเพราะเหตุ ๔ ประการ คือ

ก. สุญญโต เพราะว่างเปล่า

ข. อสสามิกโต เพราะไม่มีเจ้าของ

ค. อกามการียโต เพราะก่อสิ่งที่ไม่น่าใคร่

ง. อตตปฏิภเวโต เพราะปฏิเสธอัตตา ตรงกันข้ามกับอัตตา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อนัตตลักขณะ หมายถึง สิ่งที่ไม่มีความเห็น ดังคำว่า “ชื่อว่า อนัตตา โดยความหมายว่า เป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร”^{๔๕} ซึ่งตรงกับความหมายในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและหมายถึง สภาพที่ไม่ใช่อัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คำอธิบายที่ว่า อนัตตา หมายถึง สภาพที่ไม่ใช่อัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจนี้ สอดคล้องกับความหมายที่พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายไว้ในอนัตตลักขณสูตร

การแสดงอนัตตลักขณะนี้มี ๓ ลักษณะ คือแสดงอนัตตลักขณะ โดยความไม่เที่ยงก็ได้ แสดงโดยความเป็นทุกข์ก็ได้ แสดงทั้งโดยความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ก็ได้ ดังที่อรรถกถาสัมโมหวิโนทนีได้อธิบายไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักขณะโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยทั้งความไม่เที่ยงและโดยความเป็นทุกข์บ้าง ในลักษณะทั้ง ๓ นั้น ทรงแสดงอนัตตลักขณะโดยความไม่เที่ยงในพระสูตรว่า “ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า “จักขุเป็นอัตตา” คำของผู้นั้น ไม่ถูกต้อง จักขุ ย่อมปรากฏทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ก็สิ่งใดปรากฏทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป สิ่งนั้นต้องกล่าวได้ดังนี้ว่า “อัตตาของเราย่อมเกิดขึ้นและเสื่อมไป” เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่า “จักขุเป็นอัตตา” นั้น จึงไม่ถูกต้อง จักขุเป็นอนัตตา ด้วยอาการอย่างนี้”^{๔๖}

^{๔๔} ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/-/๔๓๕.

^{๔๕} พระพุทธโฆสะเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๘๒.

^{๔๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๒/๔๓๕.

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอนัตตลักษณะโดยความเป็นทุกข์ ในสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่อ
อาพาธและบุคคลพึงได้ในรูปว่า ‘รูปของเรา จงเป็นอย่างนี้ รูปของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้น’
ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธและบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า ‘รูปของ
เรา จงเป็นอย่างนี้ รูปของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้น’ ...”^{๔๗}

พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะทั้งโดยความไม่เที่ยงและโดยความเป็นทุกข์ ในพระสูตร
ทั้งหลายมีอาทิว่า “... รูปไม่เที่ยง ... ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ... ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มี
ความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตา
ของเรา ...’”^{๔๘}

พระมหาภาคภูมิ ภาทเมธี (สันหลง)^{๔๙} ได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า การแสดงอนัตต
ลักษณะในอนัตตลักษณะสูตรนั้น เป็นการแสดงอนัตตลักษณะโดยความเป็นทุกข์และโดยความเป็น
ของไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ด้วย

อนัตตลักษณะ คือลักษณะแห่งความไม่มีตัวตน หรือความว่างจากตัวตน เป็นผล
เนื่องมาจากการเห็นแจ้งในอนิจจลักษณะกับทุกขลักษณะ กล่าวคือ เมื่อพระโยคาวจร หรือผู้ทำ
ความเพียร กำหนดดูรูปนาม จนเห็นความไม่เที่ยงและความทุกข์ ก็จะทำให้เบื่อหน่ายคลายจาก
ความยึดมั่น ถือมั่นในรูปนามนั้น จากนั้น อนัตตลักษณะคือความไม่มีตัวตนของรูปนามและสรรพสิ่ง
ในโลก ก็จะปรากฏชัด จิตของผู้เห็นอนัตตลักษณะขณะนั้น ก็จะว่างจากตัวตน (สุญญตา) ไปด้วย
ดังนั้น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงมีความเกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะเป็นหลักธรรมที่เป็นนิพพานสปปาย
ปฏิปทา คือ เป็นทางไปสู่พระนิพพาน หรือความหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง

อนัตตา คือความไม่มีตัวตน ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ธรรมทั้งหลาย
หมายรวมรวมเอาสังขารและวิสังขารเข้าด้วยกัน สังขารคือ สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งดังอธิบายมาแล้ว วิ
สังขารคือ สิ่งที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน โดยนัยนี้ นิพพานก็เป็นอนัตตาด้วย ลักษณะของ
อนัตตามี ๔ ประการ คือ ไม่เป็นไปในอำนาจ แยกต่ออัตตา หาเจ้าของมิได้ เป็นของว่าง

^{๔๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔.

^{๔๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^{๔๙} พระมหาภาคภูมิ ภาทเมธี (สันหลง), “ศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักษณะ
สูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๖๓), หน้า ๖๘-๖๙.

ลักษณะที่ ๑ ไม่เป็นไปในอำนาจ คือบังคับบัญชาไม่ได้ เช่น เราจะขอร้องร่างกายว่าขออย่าแก่เฒ่าชราเลย ขอย่าเป็นไข้ได้ป่วยเลย ขอย่าพึ่งตายเลย ก็ขอร้องไม่ได้ แสดงว่าไม่เป็นไปในอำนาจ บังคับบัญชาไม่ได้ จึงไม่อยู่ในอำนาจของเรา

ลักษณะที่ ๒ แแย้งต่ออัตตา คือไม่เป็นตัวตน พอที่จะยึดถือได้ว่า นั่นเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ด้วยเหตุนี้ จึงแย้งต่ออัตตาโดยสิ้นเชิง

ลักษณะที่ ๓ หาเจ้าของมิได้ สังขารร่างกายของคนเป็นกระบวนการธรรมชาติ ไม่เป็นของใคร มันจะเจริญ หรือทรุดโทรม ก็สุดแต่เหตุปัจจัยภายในอันมีกลไกในตัวของมันเอง เป็นไปตามธรรมชาติของมันเอง ทางวิทยาศาสตร์เชื่อว่า ร่างกายของคนที่เจริญเติบโต หรือแคระแกร็น หรือตัวเตี้ยกว่าปกติ เป็นด้วยอำนาจของน้ำเลี้ยงภายในที่เรียกว่า ฮอรโมนเป็นตัวผลิต ถ้าต่อมที่ผลิตฮอรโมนทำหน้าที่ผิดปกติ ร่างกายก็ผิดปกติไปด้วย การทำงานของต่อมฮอรโมนนี้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร จึงชื่อว่า ร่างกายหาเจ้าของมิได้ เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ตามเหตุปัจจัย

ลักษณะที่ ๔ เป็นของสูญ คือว่างเปล่า ร่างกายของคนและสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งมีรูปร่างมองเห็นได้นั้น ความจริงประกอบขึ้นด้วยเซลล์ซึ่งเป็นจุดเล็ก ๆ มองไม่เห็นด้วยตา จับต้องไม่ได้ จึงเรียกว่า เป็นของสูญ คือว่างเปล่า แม้แต่วัตถุสิ่งของ เช่น โต๊ะ เก้าอี้ ที่ทำด้วยไม้ มองกันให้ลึกลับซึ่งจริง ๆ แล้ว ก็จะมองไม่เห็นโต๊ะ เก้าอี้ที่มีตัวตน เพราะถ้าจะแยกให้ละเอียดเป็นส่วนย่อยที่สุดแล้ว มันจะเป็นการหมุนเวียนของสิ่งที่เป็พลังงาน ไม่มีตัวตน ซึ่งเป็นของสูญ นั่นเอง

แม้ว่าคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ จะเป็นคำสอนสากลใช้กับทุกสิ่งทุกอย่าง แต่พระผู้มีพระภาคทรงเน้นสอนไตรลักษณ์ ที่เป็นลักษณะเกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ที่ประกอบด้วยรูปธรรมและนามธรรม เพราะคำสอนของพระผู้มีพระภาค เป็นสัจธรรมของชีวิต ที่สอนให้มนุษย์รู้ชีวิตตามความเป็นจริง แล้วดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับความจริง เพื่อนำชีวิตไปสู่ความพ้นทุกข์ที่เรียกว่า พระนิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต ดังนั้น คำสอนเรื่อง อนัตตลักษณะ จึงเป็นผลทางธรรมชาติแห่งการวิเคราะห์ขั้น ๕ ซึ่งเป็นส่วนประกอบอันสำคัญของชีวิตมนุษย์ คำสอนเรื่องอนัตตา มีสอนเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น การเจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาไตรลักษณ์ โดยเฉพาะอนัตตลักษณะนั้น มีรูปนามขั้น ๕ เป็นอารมณ์ และรูปนามขั้น ๕ ซึ่งเป็นปรมาณูสถานะนั้น ย่อมมีพระไตรลักษณ์ปรากฏอยู่ เมื่อใช้สติกำหนดรูปนามอยู่อย่างไม่ขาดสายแล้ว พระไตรลักษณ์ก็ย่อมจะปรากฏ แต่อย่างไรก็ดี พระไตรลักษณ์ที่จะเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานได้นั้น จะต้องเกิดจากสัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยเฉพาะ นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ไม่มีใครจะสามารถนำมาสั่งสอนได้ แม้แต่จะได้ฟังคำสั่งสอนมาจากพระพุทธเจ้า ดังปรากฏในสัมโมหวิโนทนี

ซึ่งแปลเป็นใจความว่า อนัตตลักษณะ เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว ผู้อื่นไม่สามารถสอนได้ เพราะอนัตตลักษณะนั้น สุขุมคัมภีรภาพยิ่งนัก ไม่อาจจะเห็นได้ชัดโดยง่าย^{๕๐}

ประการสำคัญที่สุดประการหนึ่ง ก็คือ ไตรลักษณ์ที่ตรัสแก่สังกะนิครนถบุตร เนื่องด้วยชั้นห้า^{๕๑} อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณนั้น ต้องเป็นพระไตรลักษณ์ที่มาจากปรมัตถารมณ์ ไม่ใช่มาจากบัญญัติอารมณ์ คือขณะใดที่ยังเห็นสัตว์บุคคล ไม่เที่ยง สัตว์บุคคล เป็นทุกข์ สัตว์บุคคล เป็นอัตตา อยู่ ไตรลักษณ์นั้น ยังไม่ใช่พระไตรลักษณ์ ที่จะปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ ต่อเมื่อใดเห็นแน่ชัดว่า รูปนามชั้น ๕ นี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยไม่มีสัตว์บุคคลเกี่ยวข้องด้วยแล้ว เมื่อนั้นแหละ จึงจะเป็นพระไตรลักษณ์ที่แท้ อันจะเป็นปัจจัยให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นได้^{๕๒}

สรุป อนัตตลักษณะคือลักษณะที่เป็นอนัตตา อันหมายถึงสภาพที่ไม่ใช้ตัวตน ไม่มีแก่นสาร ไม่อยู่ในอำนาจ ซึ่งมีเหตุประกอบ ๔ ประการ คือ ว่างเปล่า ไม่มีเจ้าของ ก่อสิ่งที่ไม่นำใครและปฏิเสธ หรือขัดแย้งกับอัตตา

ไตรลักษณ์ หมายความว่า ลักษณะหรืออาการที่เป็นเครื่องหมายที่มีอยู่ประจำแก่สังขารทั่วไป หรือสังขตธรรม ซึ่งนอกจากพระนิพพานแล้วย่อมตกอยู่ใน ๓ ลักษณะดังกล่าว หรือเรียกอีกอย่างว่าสามัญลักษณะ มีลักษณะเป็นข้อกำหนดที่ทำให้มองเห็นและเข้าใจในความจริงของชีวิตและโลก ไว้ ๓ ประการ คือ ๑. อนิจจลักษณะ ลักษณะที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ๒. ทุกขลักษณะลักษณะที่เป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และ ๓. อนัตตลักษณะ ลักษณะที่ทำให้เห็นว่าไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน

๔.๔.๔ สิ่งปิดบังไม่ให้เห็นไตรลักษณ์

เนื่องจากไตรลักษณ์ เป็นลักษณะที่ซ่อนอยู่ในชั้น ๕ หากไม่พิจารณาด้วยปัญญา ย่อมไม่อาจรู้เห็นได้อย่างชัดเจน ในการปฏิบัติวิปัสสนาในพระพุทธศาสนาจึงสอนให้พิจารณาสิ่งปิดบังไม่ให้เห็นไตรลักษณ์ ๓ ประการ ได้แก่ สันตติปิดบังอนิจจลักษณะ อริยาบถปิดบังทุกขลักษณะและขณสัญญาปิดบังอนัตตลักษณะ โดยมีการอธิบายในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

^{๕๐} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๔๗/๘๐. อ้างใน พระมหาภาคภูมิ ภทฺทเมธี (สันทล), “ศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักษณะสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๖๙.

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔-๓๙๖.

^{๕๒} พระภิกขุทันตะ อาสภมหาเถระ, ดร., ปฏิจจนูปบาทสังเขปสภาและพระไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๔๖ – ๕๑.

๑) สันตติปิดบังอนิจจัง

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายเกี่ยวกับสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ไว้สรุปความได้ว่า^{๕๓} พระโยคาวจร มิได้กระทำมโนสิการในกิริยาที่บังเกิดและฉิบหาย นัยหนึ่งว่า สันตติปกปิดกำบังอยู่ อนิจจลักษณะ จึงมิได้ปรากฏ

ทุกขลักษณะ จะไม่ปรากฏ

ที่อาพาธเบียดเบียนเนื่อง ๆ นัยหนึ่งว่า อิริยาบถ ปกปิดกำบังอยู่ ทุกขลักษณะ จึงมิได้ปรากฏ

อนัตตลักษณะ จะไม่ปรากฏแจ้งแก่พระโยคาวจร เพราะเหตุที่มีได้กระทำมโนสิการในการพิจารณาแยกธาตุทั้ง ๔ ให้ต่างออกเป็นแผนก ๆ นัยหนึ่งว่า ขณสัญญา ปกปิดกำบังอยู่ อนัตตลักษณะจึงมิได้ปรากฏ อธิบายว่า สันตติ ได้แก่ สภาวะสืบต่อแห่งชีวิต ลักษณะที่เห็นว่า ชีวิตจะยั่งยืนจะสืบต่อไปสิ้นวันคืนเดือนปีเป็นอันมาก

พระอรรถกถาจารย์เรียกว่า สันตติปิดบังกำบังอนิจจลักษณะไว้มิให้เห็นอนิจจลักษณะ โดยอันควร แต่พึงอุตสาหะเพียรพยายามที่จะกีดกันสันตติออกเสียให้ห่างไกล อย่าให้สันตตินั้นปิดบังกำบังอยู่ อนิจจลักษณะ ก็จะปรากฏโดยอันควรและพึงอุตสาหะมโนสิการ กำหนดให้เห็นที่เกิดและที่ฉิบหายแห่งสังขารธรรม อย่าได้ประมาท โดยให้พิจารณาถึงหลักธรรม ได้แก่ การพิจารณากรรมฐานมีมรรณาสติเป็นต้น คือคิดถึงความตายเนื่อง ๆ พิจารณาให้เห็นว่า สังขารธรรมนี้เร็วที่จะดับจะทำลาย จะยั่งยืนจะมั่นคงนั้นหาไม่ได้ เกิดมาแล้วก็มีแต่จะดับสูญเป็นที่สุด กองแห่งรูปธรรมนามธรรมทั้งปวงนี้ มีแต่จะฉิบหายทำลายไปเป็นเบื้องหน้า รูปขันธ์นี้ เหมือนดังว่า ก้อนแห่งฟองน้ำอันลอยไปตามกระแสน้ำแล้ว ก็แตกทำลายแล้ว ยังไม่เร็วพลัน รูปขันธ์นี้ว่าเร็วที่จะทำลายแล้ว ยังไม่เร็วเท่าเวทนาขันธ์อีก เวทนาขันธ์นี้เร็วนักหนาที่จะแปรปรวน เร็วนักหนาที่จะดับจะทำลาย เหมือนดังว่า ปุ่มเปือกแห่งน้ำ เร็วที่จะแปรปรวน เร็วที่จะแตกทำลาย ฟองน้ำที่เป็นก้อน ๆ ลอยไปลอยมาตามกระแสน้ำนั้น ว่าเร็วแตกเร็วทำลายแล้ว จะได้เร็วเท่าปุ่มเปือกแห่งน้ำมิได้ ปุ่มเปือกน้ำที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ ผุดขึ้นเป็นเม็ด เหนือพื้นน้ำด้วยกำลังกระแสน้ำกระทบน้ำนั้นเร็ว แตกเร็วทำลายยิ่งขึ้นไปกว่าฟองน้ำที่เป็นก้อน ๆ สัญญาขันธ์นี้ ก็เร็วที่จะทำลายยิ่งขึ้นไป เหมือนกับพยับแดดอันปรากฏและอันตรธานหายไปเร็วพลัน สังขารขันธ์ก็หาแก่นสารมิได้ เหมือนต้นกล้วยอันปราศจากแก่น วิญญาณขันธ์นั้นย่อมล่องลงให้ลุ่มหลงเหมือนบุคคลที่เป็นเจ้ามารยา จะยั่งยืนจะมั่นคงนั้นมิได้

เมื่อมีสติปัญญามโนสิการกำหนด เห็นที่เกิดและฉิบหายแห่งอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ มิได้เห็น ว่าขันธ์ทั้ง ๕ นั้น จะยั่งยืนสืบต่อไป สิ้นวันเดือนปีเป็นอันมากแล้วกาลใด ก็ได้ชื่อว่า กีดกันสันตติออก

^{๕๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๗๑๐-๗๑๘.

เสียได้ พรากสันตตออกเสียได้ในกาลนั้น เมื่อกันได้ พรากสันตตออกได้แล้วอนิจจลักษณะก็ปรากฏใน สันดาน เปรียบเหมือนดวงจันทร์ ไม่มีเมฆปิดบังและแจ่มใสบริสุทธิ์ถึงดงาม สุดแท้แต่ไม่มีสันตติปิด บังกำบังแล้ว อนิจจลักษณะ ก็จะปรากฏแจ้ง

สิ่งทั้งหลายที่เราดูเราเห็นนั้น ล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายใน ตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้น เป็นไปอย่างหมุนเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ... ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นอยู่คงที่ถาวร เป็น อย่างหนึ่งอย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างตัวเราเอง หรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน มองเห็นกันเสมือนว่า เป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดู หรือไม่เห็นกัน นาน ๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่า ได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้วจากเดิม แต่ความเป็นจริง ความ เปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาที่ละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง ตัวอย่างเปรียบเทียบ พอให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ใบพัดที่กำลังหมุนอยู่อย่างรวดเร็ว มองเห็นเป็นแผ่นกลมแผ่นเดียวนิ่ง เมื่อทำให้ หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นใบพัดกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบ ๆ เมื่อจับหยุดมองดูก็เห็นชัดว่า เป็นใบพัด ต่างหากกัน ๒ ใบ ๓ ใบ หรือ ๔ ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับก้านรูปที่จุดไฟติดอยู่แล้ว แกว่งหมุน อย่างรวดเร็วเป็นรูปวงกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปวงกลม แต่ความจริงเป็นเพียงรูปก้านเดียวที่ทำให้ เกิดรูปต่อเนื่องติดเป็นพิคไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้าที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่าง คงที่ แต่ความเป็นจริงกระแสไฟฟ้าที่เกิดดับไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว หรือเหมือนมวนน้ำใน แม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไป ๆ เกิดจากน้ำหยดน้อย ๆ มากมายมารวมกันและไหลเนื่องไม่ขาดสาย สิ่งทั้งหลายเช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้เครื่องมือ หรือ วิธีการที่ถูกต้องมากกำหนดแยกมนสิการ เห็นความเกิดขึ้นและความดับไป จึงจะประจักษ์ความไม่ เทียงแท้ ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง^{๕๔}

๒) อิริยาบถปิดบังทุกข์

อิริยาบถ ปิดบังทุกข์ คือ อิริยาบถ ได้แก่การนั่ง นอน ยืน เดิน ทั้ง ๔ นี้ปกปิด กำบังไว้จึงมิได้เห็นแจ้งในทุกขลักษณะ หมายความว่า สรรพสัตว์ ในขณะที่อยู่ดีมีสุข ไม่เจ็บไข้ มักเห็น ว่าเป็นอยู่ดีเพราะเปลี่ยนอิริยาบถ นิ่งเหนียวแล้วก็นอน ๆ เหนียวแล้วก็นั่ง ยืนเหนียวแล้วก็เดิน ๆ เหนียวแล้วก็ยืน เปลี่ยนอิริยาบถอยู่เนื่อง ๆ เป็นนิത്യ จึงค่อยสบายอยู่บ้างแต่ละครั้งละคราว ถ้าไม่ เปลี่ยนอิริยาบถเลย นั่งนาน ยืนนานไปก็ตี เดินนานไปไม่หยุดเลยก็ตี ไม่เปลี่ยนอิริยาบถอย่างนี้ ก็จะ ลำบากด้วยเวทนานี้มาก แต่หากว่าเปลี่ยนอิริยาบถเป็นนิത്യ จึงค่อยมีความสบายอยู่บ้าง หรือหาก

^{๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุง, หน้า ๗๑.

นอนในท่าเดียว ไม่พลิกซ้ายพลิกขวาบ้าง ก็จะได้รับทุกขเวทนาเช่นกัน แต่ที่ยังไม่เห็นทุกขลักษณะ เพราะอิริยาบถ ปิดบังเอาไว้ พระอรรถกถาจารย์ จึงได้อธิบายว่า ทุกขลักษณะ มิได้ปรากฏแจ้งนั้น เพราะอาศัยอิริยาบถปิดบังอยู่ เนื่องจากไม่ได้พิจารณา แต่ถ้ามั่นสิการกำหนดหมายเอาทุกขเวทนา อันมาถึงในขณะนั้น เมื่อนั่ง นอน ยืน เดิน มากนัก แต่เท่านี้เป็นอารมณ์ได้ในกาลใด ก็ให้เห็นทุกขลักษณะ ปรากฏในกาลนั้น

ภาวะที่ทนอยู่มิได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้ หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิม ได้ด้วยมีแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเร้าอยู่ภายในส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น จะถึงระดับที่ปรากฏแก่ สายตา หรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น ถ้ามีการสืบเคลื่อน ยักย้าย หรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อนก็ดี สิ่งที่ถูกสังเกตเคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไป เสียก่อน หรือผู้สังเกตแยกพรากจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อนก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดดันขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะ จึงไม่ปรากฏ ตัวอย่างง่าย ๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นี้แหละ ไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับ แม้ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทั่วองคาพยพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่นิ่งเฉยในท่าเดียวได้ ถ้าเรานั่ง หรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมาก ๆ เช่น ยืน นั่ง เดิน นอนอย่างเดียว ความบีบคั้นกดดันตามสภาวะ จะค่อย ๆ เพิ่มมากขึ้น ๆ จนถึงระดับที่เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่คนทั่วไปเรียกว่า เป็นทุกข์ เช่นเจ็บ ปวด เมื่อย จนในที่สุดก็ทนไม่ไหวและต้องยักย้ายเปลี่ยนไปสู่ทำนองที่เรียกว่า อิริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดดันอันเป็นทุกข์ตามสภาวะนั้นสิ้นสุดลง ความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ก็หายไปด้วย (ในตอนที่มีความรู้สึกทุกข์หายไปนี้ มักจะมีความรู้สึกสบาย ที่เรียกว่า ความสุขเกิดขึ้นมาแทนด้วย แต่อันนี้เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไปอย่างเดียว เข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์) ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่ง หรืออิริยาบถหนึ่งนาน ๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์ เราก็จึงเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ทำนอง หรืออิริยาบถอื่นเสีย หรือเรามักจะเคลื่อนไหวเปลี่ยนท่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ ก็เลยพลอยมองข้าม มองไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงได้เรียกว่า อิริยาบถปิดบัง ทุกขลักษณะ^{๕๕}

๓) ขณสังขยาปิดบังอนัตตา

ขณสังขยา คือความรู้สึกว่า (ขันธ์ ๕) เป็นก้อน เป็นตัวเป็นตน ขณสังขยาจึงปกปิดอนัตตลักษณะไว้ อธิบายว่า ขณสังขยา ได้แก่วิจิตที่สำคัญมันหมายในอวยะน้อยใหญ่ ว่าเป็นแห่ง เป็น

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๑-๗๒.

ปีกแผ่น คือ สำคัญว่าแข็ง ว่าขา ว่ามือ ว่าเท้า ว่าศอก ว่าแขน ว่าหน้า ว่าตา ว่าแก้ม ว่าคาง ว่าท้อง ว่าหลัง ว่าหญิง ว่าชาย ว่าสัตว์ ว่าบุคคล สำคัญเป็นหมวด ๆ เป็นเท่า ๆ อย่างนี้เอง ที่ได้ชื่อว่า ฆน สัญญา ที่เข้าปิดบังไว้มิให้พิจารณาเห็นอนัตตลักษณะ ดังนั้น ต้องมนสิการให้เห็นเป็นเพียงธาตุทั้ง ๔ คือให้พิจารณาทุกสิ่งสิ้นนี้ แต่ล้วนไปด้วยธาตุทั้ง ๔ เช่น นี่ก็เป็นปฐวีธาตุ นี่ก็เป็นอาโปธาตุ นี่ก็เป็น เตโชธาตุ นี่ก็เป็นวาโยธาตุ ทั้งหมดล้วนไม่เป็นแก่นสาร เปรียบเหมือนไม้จั่วและกล้วยอันปราศจาก แก่น สภาวะมีสติปัญญามนสิการ กำหนดให้เห็นนานาธาตุวินิพโยคพรากธาตุ (แยกย่อย ๆ) ทั้ง ๔ ให้ ต่างออกเป็นแผนก ๆ เมื่อพิจารณากาจัดชนสัญญาเสียได้อย่างนี้ อนัตตลักษณะ ก็จะปรากฏแจ้งโดย ความเป็นจริงว่า สิ่งนี้เป็นอนิจจัง สิ่งนี้เป็นอนิจจลักษณะ สิ่งนี้เป็นทุกขัง สิ่งนี้เป็นทุกขลักษณะ สิ่งนี้เป็นอนัตตา สิ่งนี้เป็นอนัตตลักษณะ

สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมา รวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่อว่า อย่างนั้น ๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไปมนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกฆนสัญญา คือ ความจำหมาย หรือความสำคัญหมาย เป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าวอย่างชาวบ้านว่า เห็นเสื้อไม่เห็น ผ่า เห็นตุ๊กตามองไม่เห็นเนื้อยาง คือ คนที่ไม่ได้คิด ไม่ได้พิจารณา บางทีก็ถูกภาพตัวตนของเสื้อ ปิดบังตาหลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุงแต่งขึ้นเป็นรูปเสื้อนั้น ซึ่งว่าที่จริงผ่านนั้นเองก็ไม่มี มีแต่ เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยกด้ายทั้งหมดออกจากกัน ผ่านนั้นเองก็ไม่มี หรือ เด็ก ที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังหลอกตาไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อยางซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั่น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริงก็มีแต่เนื้อยาง หามิตุ๊กตาไม่ แม้อย่างนั้นเอง ก็เกิดจากส่วนผสมต่าง ๆ มาปรุงแต่งขึ้นต่อ ๆ กันมา ฆนะสัญญาย่อมปิดบังอนัตตลักษณะ ไว้ใน ทำนองแห่งตัวอย่างง่าย ๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปกรณ์ หรือวิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์ มนสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ จึงจะประจักษ์ในความมิใช่ตัวตน มองเห็น ว่าเป็นอนัตตา^{๕๖}

จากข้อมูลเหล่านี้ จะพบว่า สิ่งหรือวัตถุที่เป็นอนิจจจังนั้น ได้แก่ ชันธปัญจก (ขันธ ๕) คือ มีสภาวะไม่เที่ยง ไม่แท้ หวนหันผันแปรไปมา มีประการต่าง ๆ ดังนั้น จึงมีพระพุทธรูปทศกัณฐ์ไว้ว่า วัตถุที่เป็นอนิจจังได้แก่ ชันธปัญจกนั้นและอนิจจลักษณะนั้น ได้แก่ อาการที่วิปริตแปรปรวนเกิดแล้ว ก็ดับ ๆ แล้วก็เกิดแห่งปัญจกนั้นเอง ไม่ใช่เป็นอย่างอื่น หรือสิ่งอื่น

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒.

สิ่ง หรือวัตถุนั้นเป็นสิ่งที่ตั้งทุกขังนั้น ได้แก่ ขันธ์ปัญจกนั้นเอง อย่างที่มีพระพุทธปฏิภาตรัสไว้ว่า “ยถาจิจํ ตํ ทุกขํ” สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นแลเป็นทุกขัง อธิบายว่า ขันธ์ปัญจกนี้มากไปด้วยโรคพยาธิต่าง ๆ มากไปด้วยทุกขเวทนาย่ำยีบีฑาอยู่เนือง ๆ ไม่สิ้นไม่สุดไม่หยุดไม่ยั้ง จึงได้ชื่อว่า วัตถุที่เป็นทุกขังนั้น ได้แก่ ขันธ์ปัญจกนั้นเองและทุกขลักษณะนั้น ได้แก่โรคพยาธิเบียดเบียนซึ่งขันธ์ปัญจก คืออาการที่ขันธ์ปัญจกลำบากสวดยเวทนาย่ำยีอยู่เนือง ๆ

ส่วนวัตถุที่เป็นอนัตตานี้ ได้แก่ขันธ์ปัญจกนั้นเอง อย่างที่มีพระพุทธวจนะตรัสไว้ว่า “ยํ ทุกขํ ตทนตตา” สิ่งใดเป็นทุกข สิ่งนั้นแลเป็นอนัตตา หมายความว่า ขันธ์ปัญจกนี้ มีได้อยู่ในอำนาจแห่งตน ว่าไม่ได้ ว่าไม่พึง ว่าไม่ให้แก่ ก็ขึ้นแก่ ว่าไม่ให้ตาย ก็ขึ้นตาย มิได้ประพฤติไปตามอำนาจของใคร จึงได้ชื่อว่าวัตถุที่เป็นอนัตตา ซึ่งก็ได้แก่ ขันธ์ปัญจกนั้นเองและอนัตตลักษณะนั้น ก็ได้แก่ อาการที่ขันธ์ปัญจกมิได้ประพฤติเป็นไปตามอำนาจ ไม่เป็นไปตามบังคับ ทั้งที่ความเป็นอนิจจัง ทุกขังและอนัตตา นี้ เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปก็มองไม่เห็น ทั้งนี้เพราะเป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังคลุมไว้ ถ้าไม่มนสิการ คือไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น

หลักฐานโดยทั่วไปในคัมภีร์ กล่าวถึงอนัตตารวมอยู่ในไตรลักษณ์ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” แสดงให้เห็นความแตกต่างอยู่แล้วว่าขอบเขตของอนัตตาวางขวางกว้างกว่าอนิจจังและทุกขัง กล่าวคือ ในสองอย่างแรก สังขารคือ สังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยงเป็นทุกข แต่ในข้อสุดท้าย ธรรมทั้งปวงซึ่งปกติ ตีความกันว่า ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม (ทั้งสังขารและวิสังขาร) เป็นอนัตตาและมีอยู่แห่งหนึ่งในคัมภีร์ปริวารแห่งวินัยปิฎกชี้ชัดลงไปทีเดียวว่า นิพพานรวมอยู่ในคำว่า ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ดังมีข้อความเป็นคาถาว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกขและเป็นอนัตตา นิพพานและปัญญุตติเป็นอนัตตามีวินิจฉัยอยู่ดังนี้”^{๕๗}

พระมหาสีสยาตอ (โสภณมหาเถระ) อดีตพระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระแห่งประเทศพม่า ก็ได้อธิบายลักษณะของอนัตตาที่จะปรากฏขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติไว้ในหนังสือ วิปัสสนาธุระนี้ ว่า “เมื่อพระโยคีกำหนดอาการของนามรูปตามที่ปรากฏอยู่ ก็จะเห็นนามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่ทุกขณะ ซึ่งเป็นเหตุทำให้เกิดญาณประจักษ์ว่า ไม่มีสิ่งใดที่เป็นแก่นสารพอที่จะเรียกได้ว่า เป็นตัวตน เพราะ

^{๕๗} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), ไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๔), หน้า

เหตุนี้ ชื่อว่า ตัวตน ย่อมไม่มี โดยแท้จริงแล้ว มีแต่เพียงนามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่ทุกขณะเท่านั้น สิ่งเหล่านี้หาใช้อัตตาไม่ เป็นเพียงนามรูปเท่านั้น”^{๕๘}

จากการที่ได้ศึกษาทำให้เข้าใจได้ว่า สาเหตุที่ทำให้ไม่สามารถพิจารณาเห็นด้วยปัญญาในเรื่องของไตรลักษณ์อย่างแท้จริงก็คือ มีสิ่งที่ทำให้มาปิด หรือบังไตรลักษณ์เอาไว้ มีอยู่ ๓ อย่างด้วยกันคือ สันตติ ปิดบังอนิจจลักษณะ อิริยาบถ ปิดบังทุกขลักษณะและชนสัญญา ปิดบังอนัตตลักษณะซึ่งทั้ง ๓ เป็นตัวคอยปิดกัน บังไม่ให้เห็นไตรลักษณ์ตามสภาวะความเป็นจริงของสังขารคือ ชันธ์ ๕ ซึ่งผู้มุ่งหวังการปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์จะต้องพิจารณาให้เห็นแจ่มแจ้งโดยแยกคายด้วย วิปัสสนาญาณจึงจะเห็นชัดเจนในไตรลักษณ์ได้

๔.๔.๕ สรุป

ไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง ได้แก่ อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อนัตตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน บรรดาสรรพสิ่งทั้งมวลที่อุบัติขึ้นมาในโลกนี้ ย่อมมีลักษณะเหมือนกัน เสมอกัน เท้าเทียมกัน เป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ ลักษณะทั้ง ๓ ประการ คือ สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา การบรรเทาทุกข์ในไตรลักษณ์จะต้องปฏิบัติสมาธิ เพื่อตัดขาดกิเลสเข้าสู่กระแสพระนิพพาน การเข้าถึงความดับทุกข์ จิตของผู้เข้าถึงจะยึดเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ จนสามารถทำลายกิเลส พร้อมกับได้สำเร็จมรรคผล เข้าใจแจ่มแจ้งถึงการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปเป็นธรรมดาของสรรพสิ่งภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ซึ่งเป็นหลักการสำคัญในทางพระพุทธศาสนา

ในประเด็นคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ได้แก่ คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค คัมภีร์มหานิทเทส จูฬนิทเทสและคัมภีร์วิสุทธิมรรค สรุปได้ว่า ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค ได้อธิบาย ไตรลักษณ์ไว้โดยละเอียด อ้างอิงพระสูตรต้นตูปัญกและมีการนำไปอ้างอิงในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาอีกชั้นหนึ่ง เป็นการแสดงการพิจารณาไตรลักษณ์โดยละเอียด เช่น กำหนดรู้รูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด เลว ประณีต ไกล หรือใกล้ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา คือพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ในคัมภีร์มหานิทเทสและจูฬนิทเทส ก็ได้ให้ความหมายของไตร

^{๕๘} พระมหาสีสยาตอ (โสภณมหาเถระ), วิปัสสนาธุณี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๑๖๖.

ลักษณะไว้อย่างละเอียดเป็นรูปธรรม เข้าใจง่าย แสดงแบบบุคลาธิษฐาน ทำให้เข้าใจความหมาย กลุ่มคำของไตรลักษณ์ได้ชัดเจนยิ่งขึ้นและยังได้แสดงชื่อทุกซ์ไว้เป็นอันมาก เช่น ความทุกข์ที่เกิดในสังขาร เช่น ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ หนาว ร้อน โรคต่าง ๆ ทุกข์เพราะความสูญเสีย เป็นต้น ซึ่งเป็นปัญหาให้แก่มนุษย์และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นการอธิบายความพิสดารของไตรลักษณ์ ด้วยการมองโดยลึกซึ้งถึงสภาพสังขารทั้งปวง โดยใช้ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาขั้น ๕ ด้วยวิปัสสนาญาณ จนเห็นแจ่มแจ้งในไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตาและสาเหตุที่ทำให้บุคคลยังไม่มีความเข้าใจถูกต้องแท้จริงในเรื่องของไตรลักษณ์ ก็คือ มีสิ่งที่ทำให้มาปิด หรือบังไตรลักษณ์เอาไว้ มีอยู่ ๓ อย่างด้วยกัน คือ สันตติ ปิดบังอนิจจลักษณะ อิริยาบถ ปิดบังทุกขลักษณะและขณสัญญา ปิดบังอนัตตลักษณะ ซึ่งทั้ง ๓ เป็นตัวคอยปิดกัน บังไม่ให้เห็นไตรลักษณ์ตามสภาวะความเป็นจริงของสังขารคือขั้น ๕ ซึ่งผู้มุ่งหวังการปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์จะต้องพิจารณาให้เห็นแจ่มแจ้งโดยแยกคายด้วยวิปัสสนาญาณ จึงจะเห็นชัดเจนในไตรลักษณ์

๔.๕ ไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร

พระมหาภาคภูมิ ภทฺทเมธี (สันทล) ได้นำเสนอไตรลักษณ์ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร”^{๕๙} สรุปได้ดังนี้

ไตรลักษณ์ หรือธรรมนิยาม คือกฎธรรมชาติ มีลักษณะประจำของสิ่งทั้งปวง ๓ ประการ ได้แก่ ... อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์และอนัตตตา ความไม่มีตัวตน คือไม่อยู่ในอำนาจที่จะบังคับบัญชาใครได้ในอุปาทาสูตรกล่าวว่า “ตถาคต” (พระพุทธเจ้า)ทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม ว่า

สัพเพ สังขารา อนิจจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง

สัพเพ สังขารา ทุกขา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

สัพเพ ธัมมา อนัตตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

ตถาคตตรัสรู้ บรรลุธาตุนั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้
 ง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา^{๖๐}

^{๕๙} พระมหาภาคภูมิ ภทฺทเมธี (สันทล), “ศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๕๖-๕๙.

^{๖๐} อ.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕. (คำว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์นี้ ต้องเข้าใจว่า ต่างกับคำว่าสังขารในขั้น ๕ ในขั้น ๕ สังขาร = ความดี ความชั่วที่ปรุงแต่งจิตใจ เป็นนามธรรมอย่างเดียว ส่วนในไตรลักษณ์

จะสังเกตเห็นว่า ธรรมเนียมในข้อ ๑ และข้อ ๒ ท่านกล่าวถึงสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ แต่ในข้อ ๓ ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวงว่า เป็นอนัตตา คือ ไร้วัว หรือมิใช่ตน การใช้คำที่ต่างกันเช่นนี้ แสดงว่ามีความแตกต่างกันบางอย่างระหว่างหลักที่ ๑ และที่ ๒ คือ อนิจจตาและทุกขตา กับหลักที่ ๓ คือ อนัตตตาและความแตกต่างกันนี้จะเห็นได้ชัด ต่อเมื่อเข้าใจความหมายของคำว่า “สังขาร” และคำว่า “ธรรม”

“ธรรม” เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุด กินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างอย่างบรรดามี ทั้งที่มีได้และได้มีตลอดกระทั่งความไม่มี ที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึง ทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัย รวมอยู่ในคำว่า ธรรม ทั้งสิ้น

ถ้าจะให้ “ธรรม” มีความหมายแคบเข้า หรือจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เติมคำขยาย ประกอบลงไปเพื่อจำกัดความให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ หรือจำแนกแยกธรรมนั้นแบ่งประเภทออกไป แล้วเลือกเอาส่วน หรือแ่งด้านแห่งความหมายที่ต้องการ หรือมีฉะนั้น ก็ใช้คำว่า ธรรม คำเดียวเดียวโดดเต็มรูปของมันตามเดิมนั้นแหละ แต่ตกลง หรือหมายรู้ร่วมกันไว้ว่า เมื่อใช้ในลักษณะนั้น ๆ ในกรณีนั้น หรือในความแวดล้อมอย่างนั้น ๆ จะให้ความหมายเฉพาะในแนวความ หรือในขอบเขตว่าอย่างนั้น ๆ เช่น เมื่อมาคู่กับอธรรม หรือใช้เกี่ยวกับความประพฤติดี ที่ชั่วของบุคคล หมายถึง บุญ หรือคุณธรรมคือ ความดี เมื่อมากับคำว่า อตถะ หรืออรรถ หมายถึงตัวหลัก หลักการ หรือเหตุ เมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึง ปรีชา พุทธิพจน์ หรือคำสั่งสอน ดังนี้ เป็นต้น

“ธรรม” ที่กล่าวถึงในหลักอนัตตตาแห่งไตรลักษณ์นี้ ใช้ในความหมายที่กว้างที่สุด เต็มที่สุดขอบเขตของศัพท์ คือ หมายถึง สภาวะ หรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดชั้นจำกัด ธรรมในความหมายเช่นนี้ จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่น จำแนกเป็นรูปธรรมและนามธรรม บ้าง โลภธรรมและโลภุตระธรรม บ้าง สังขตธรรมและอสังขตธรรม บ้างกุศลธรรม อกุศลธรรมและอัปายากุศลธรรม (สภาวะที่เป็นกลาง ๆ) บ้าง ธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้ แต่ละชุดครอบคลุมความหมายของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุดที่ตรงกับแง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุดสังขตธรรมและอสังขตธรรม

ธรรมทั้งหลายทั้งปวง แยกประเภทได้เป็น ๒ อย่าง^{๖๑} คือ

สังขาร = สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ ประชุมกันเข้า ทั้งรูปธรรมและนามธรรมรวมในชั้น ๕ ทั้งหมด).

^{๖๑} พ.ธ.อ. (ไทย) ๕/๑๑๒.

๑. สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรค์ขึ้น สิ่งที่มีปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สภาวะทุกอย่าง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ทั้งที่ดี ที่ชั่ว และที่เป็นกลาง ๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

๒. อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

โดยนัยนี้ จะเห็นชัดว่า สังขาร คือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้งสังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์ จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคือ อนัตตตาอย่างไร โดยสรุปได้ดังนี้

๑) สังขารคือ สังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และอนัตตตามหลักข้อ ๓) แต่อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

๒) ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมีใช้สังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัว มีใช้ตน

๓) อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะและอสังขตลักษณะ ใจความว่า^{๖๒}

สังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นสังขตะ (ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรค์ขึ้น) ได้แก่ สิ่งที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยปรุงแต่ง ปรากฏลักษณะเป็นรูปร่างของสรรพสิ่งและสรรพสัตว์ ที่แท้จริงเป็นการรวมตัวของสิ่งต่าง ๆ ของสังขตธรรมตามเหตุปัจจัย มารวมกันปรุงแต่งให้เกิดขึ้น มี ๓ อย่าง คือ

๑. อุปปาโท ปัญญาติ ความเกิดขึ้นปรากฏ

^{๖๒} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๙.

๒. วโย ปัญญาติ ความดับสลายปรากฏ

๓. ฐิตัสสะ อัญญะถัตตัง ปัญญาติ เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ

ส่วน อสังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขตะ (ว่ามีใช้สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันทำขึ้นแต่ขึ้น) อสังขตธรรม ก็มี ๓ อย่าง คือ

๑. น อุปปาโท ปัญญาติ ไม่ปรากฏความเกิด

๒. น วโย ปัญญาติ ไม่ปรากฏความสลาย

๓. น ฐิตัสสะ อัญญะถัตตัง ปัญญาติ เมื่อดำรงอยู่ไม่ปรากฏความผันแปร

รวมความว่า อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ แต่ก็ยังเป็นอนัตตา ไร้วัว มิใช่ตน ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้น คือสังขาร หรือสังขตธรรมทั้งหมด ทั้งไม่เที่ยงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา ดังความในบาลีแห่งวินยปิฎกผูกเป็นคาถายืนยันไว้ว่า “สังขารังปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมังปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและปัญญัตติ เป็นอนัตตา วินิจฉัยมียู้งดนี้”^{๖๓}

อรุปธรรม คือมรรค ผล นิพพาน จัดเป็นโลกุตตรธรรม ซึ่งได้แก่ อสังขตธรรม คือธรรมอัน ปัจจัยไม่ได้ปรุงแต่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ เป็นบรมสุขและเป็นอนัตตา คือว่างจากตัวตน กิเลส ตัณหา เหตุนี้ท่านจึงแสดงว่า “สพเพ ธมมา นาลอ อภินิเวสยา”^{๖๔} “ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น”^{๖๕} “นิพพาน ปรหม์ สุข”^{๖๖} “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๖๗}

รูปธรรม สังขตธรรมและโลกียธรรม นามธรรมทั้งหมด ยกเว้น มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ล้วนเป็นโลกียธรรมและเป็นสังขตธรรม นิพพาน เป็นนามธรรม เป็นโลกุตตรธรรมและเป็นอสังขตธรรม ด้วยเหตุนี้ เมื่อทรงแสดงเรื่องไตรลักษณ์ จึงทรงแสดงว่า ... สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะว่าธรรมบางอย่างเป็นสังขตะ บางอย่างเป็นอสังขตะคือพระนิพพานนั่นเอง

^{๖๓} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๒๓๙/๓๐๗, ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา พึงอ้างหลักฐานเช่น “อมตบท (นิพพาน) ว่างจากอิตตา” อตตสุญ มตปท, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑๐๒. “นิพพานธรรมชื่อว่าว่างจากอิตตา เพราะไม่มีตัวตนนั่นเอง” นิพพานธมโม อตตสุเสว อภาวโต อตตสุญโ, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๓๕๖.

^{๖๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๓๔/๔๖๒.

^{๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๔/๔๒๕.

^{๖๖} ขุ.ข. (บาลี) ๒๕/๒๕/๔๒.

^{๖๗} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๔/๙๖.

ในพระบาลีบางแห่ง จึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะและสังขตลักษณะ (ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรค์ขึ้น) ของสังขตธรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ความเกิดขึ้นปรากฏ
๒. ความแตกดับหรือความสลายปรากฏ
๓. เมื่อดำรงอยู่ ความผันแปรปรากฏ

ส่วนอสังขตธรรม คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็น อสังขตะ (ว่ามีใช้สภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันทำขึ้นแต่งขึ้น) ของอสังขตธรรมก็มีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ปรากฏความเกิด
๒. ไม่ปรากฏความสลาย
๓. เมื่อดำรงอยู่ไม่ปรากฏความผันแปร

อสังขตธรรม หรือวิสังขารคืออนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ แต่ก็เป็น อนัตตา ไร้ตัว มีใช้ตน ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้น คือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมด ทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา

สรุปได้ว่า ลักษณะ ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นลักษณะที่เป็นสากลของ สิ่งทั้งหลายเพราะสิ่งทั้งหลายทั้งหมดในจักรวาลนี้ ทั้งที่เป็นรูปธรรมนามธรรม ย่อมประกอบด้วย ลักษณะทั้ง ๓ ประการ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นลักษณะของสังขตธรรม ทั้งสิ้น แต่ละลักษณะจะมีความเกี่ยวข้องกัน เมื่อรู้ลักษณะใด ลักษณะหนึ่ง ก็จะสามารถที่จะ เชื่อมโยงสาวไปยังลักษณะอื่นได้อีก จะเห็นชัดว่า สังขาร คือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขต ธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้งสังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์ จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและ ทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตตาอย่างไร โดยสรุปได้ดังนี้

๑) สังขารคือ สังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และอนัตตตามหลักข้อ ๓) แต่อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คืออนิพพาน ไม่ขึ้นต่อ ภาวะเช่นนี้

๒) ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมีใช้สังขาร คือ สภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัว มีใช้ตน

๓) อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วน อนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลี บางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะนั่นเอง

การรู้เรื่องไตรลักษณ์ผิดจากการรู้อย่างอื่นอยู่ คือมีรู้สองชั้น รู้ชั้นนอกคือรู้หลักไตรลักษณ์ตามตำรา รู้ชั้นในคือรู้แจ้งแก่ใจตัวเอง ว่ามันเป็นเช่นนั้นจริง ๆ ความรู้ชั้นในนี้ เรียกตาม สำนวนศาสนาว่า “เห็น” บางที่เราพูดควบกันว่า “รู้เห็น” คนที่จะรู้เห็นนั้น ต้องรู้สองชั้นคือรู้ด้วยความจำเสียชั้นหนึ่ง แล้วเห็นด้วยปัญญาของตนอีกชั้นหนึ่ง ที่เราจะใช้สอนใจตัวเองได้มันเหมาะจริง คือเห็นไตรลักษณ์ไม่ใช่เพียงแต่รู้ไตรลักษณ์ เพราะฉะนั้น เมื่อได้ทราบความหมายของไตรลักษณ์แล้ว ขอให้พยายามดูไตรลักษณ์ด้วยปัญญาให้เห็นไตรลักษณ์ในสิ่งต่าง ๆ ด้วยใจของท่านเอง ถึงจะไม่เห็นกันทะลุปรุโปร่งถึงขั้นญาณ แต่รู้ไว้บ้างอย่างง่าย ๆ ก็ยังดี เพราะเป็นอาหารช่วยพยุงชีวิตจิตใจของเราได้อย่างอัศจรรย์ มีบางคนหัวนัวใจว่า ถ้าหัดพิจารณาไตรลักษณ์มาก ๆ เข้า กลัวว่าจะเบื่อหน่ายโลก ประเดี๋ยวจะทิ้งลูกเมียให้เป็นม่ายเสียไป เมื่อยังรักที่จะสนุกกับโลก ก็เลยไม่อยากพูดอยากคิดเรื่องไตรลักษณ์ คิดอย่างนี้ คิดผิด ที่จริงการพิจารณาไตรลักษณ์ เป็นการแก้พิษเบื่อพิษเมาของโลก ชีวิตของผู้พิจารณาไตรลักษณ์ เป็นชีวิตที่อยู่ในโลกโดยไม่เมาโลก ไม่หลงโลก คนที่ติดดื่มเหล้าเข้าเียน เพราะคิดว่า การดื่มมันทำให้เขารู้สึกสนุก ทำให้เห็นว่า ลูกเมียบ้านช่องเป็นสิ่งที่เปลืองเปลือง ครั้นมีใครแนะนำให้เลิกเหล้า ก็รู้สึกเสียดาย คิดไปว่า ถ้าเลิกเหล้าเสียแล้ว รสของการครองเรือนจะมีได้อย่างไร มีต้องแบกกลดเข้าป่า หรือการวิตกกังวลของคนที่ว่านี้ ผิดหรือถูกท่านรู้เอง เพราะว่าการเลิกเหล้าเสียได้ เราก็ยังครองเรือนอยู่ได้อย่างสบาย แล้วยังรู้สึกว่างสบายและปลอดภัยดีเสียด้วยซ้ำ ก็เหมือนกับคนที่วิตกว่า ถ้าพิจารณาไตรลักษณ์แล้ว กลัวจะอยู่ในโลกไม่สนุก ก็เหมือนคนที่กลัวว่า ถ้าไม่ดื่มเหล้าเสียแล้วบ้านเรือนจะไม่น่าอยู่นั่นเอง มันอยู่ได้แล้วข้อเท็จจริงก็ปรากฏว่า คนที่พ่ายแพ้ต่อมรสุมของโลกเห็นโลกเป็นไม้เบื่อไม้เมา จนต้องฆ่าตัวตายด้วยวิธีพิสดารต่าง ๆ ซึ่งมีข่าวอยู่บ่อย ๆ นั้น เพราะมิได้พิจารณาไตรลักษณ์ทั้งนั้น แต่ตรงกันข้าม คนที่สนใจพิจารณาไตรลักษณ์ กลับครองชีวิตอยู่ในโลกอย่างสดชื่น ทาประโยชน์แก่ตนและแก่โลกเต็มกำลัง จนตราบเท่าอายุขัย แล้วจากโลกไปด้วยความยิ้มแย้มและภาคภูมิใจในความสำเร็จของตนเอง^{๖๘}

สรุปได้ว่า ไตรลักษณ์หรือลักษณะ ๓ อย่างนี้ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกเรียกว่า สังขตลักษณะ ๓ ประการ ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา เรียกรวมน่า ยถาสรรสลักษณะ (ลักษณะตามที่เป็นจริง)

^{๖๘} ปิ่น มุฑกันต์, พุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๙๑-๑๙๓.

บ้างเรียกว่า “สามัญลักษณะ” แปลตามตัวว่า ลักษณะสามัญ ลักษณะทั่วไปของสิ่งทั้งปวงบ้าง ในคัมภีร์อรรถกถามีการเรียกคำว่า ไตรลักษณ์ (ติลกขณ) ปรากฏทั่วไปหลายแห่ง

๔.๖ สรุป

ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นลักษณะที่เป็นสากลของสิ่งทั้งหลายเพราะสิ่งทั้งหลายทั้งหมดในจักรวาลนี้ ทั้งที่เป็นรูปธรรม นามธรรม ย่อมประกอบด้วยลักษณะทั้ง ๓ ประการ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ เรียกว่า ยถาวาสรสลักษณะ (ลักษณะตามที่เป็นจริง) บ้าง สามัญลักษณะ บ้าง ในพระไตรปิฎกเรียกว่า สังขตลักษณะ เป็นลักษณะของสังขตธรรมทั้งสิ้น คู่กับอสังขตลักษณะ คือลักษณะของนิพพาน ไตรลักษณ์แต่ละลักษณะจะมีความเกี่ยวข้องกัน เมื่อรู้ลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ก็จะสามารถที่จะเชื่อมโยงสวไปยังลักษณะอื่นได้อีก จะเห็นชัดว่า สังขาร คือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้งสังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์ จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคือ อนัตตตาอย่างไร ได้แก่ ๑) สังขารคือ สังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และอนัตตตามหลักข้อ ๓) แต่อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้ ๒) ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมีวิสังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัว มีใช้ตน ๓) อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะและอสังขตลักษณะ

หากเข้าใจเรื่องไตรลักษณ์แล้วจะแก้ปัญหาชีวิตได้อย่างมากมาย ไตรลักษณ์สอนให้เรารู้เท่าทันยอมรับความจริงเป็นวิธีการวางท่าทีต่อสิ่งทั้งหลายให้สอดคล้องกับความจริงของธรรมชาติ เป็นท่าทีแห่งปัญญา ความเป็นอิสระ ไม่ถูกผูกมัดตัวและสอนให้เราเข้าใจ ทำการไปตามเหตุปัจจัยเป็นขั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นการปฏิบัติด้วยปัญญา เช่น เมื่อผมของเราหงอกขาว เนื้อหนังเหี่ยวยุบ ซึ่งเป็นอาการเบื้องต้นของความแก่ชรา ถ้าไม่ยอมรับปรากฏการณ์นี้ สิ่งที่จะเกิดขึ้นคือความทุกข์ ทุกข์เพราะไม่อยากจะแก่ ไม่ยอมรับความจริงนี้ แต่ท้ายที่สุดแล้วเราย่อมพ่ายแพ้ต่อความจริง หากเรายอมรับว่า ผมหงอกเป็นเรื่องธรรมดา ไม่ได้เกิด

ขึ้นกับเราคนเดียว ทุก ๆ คนก็เป็นเช่นเดียวกันจะช้าหรือเร็วเท่านั้นเอง ถ้าคิดได้แบบนี้จะหายจากความทุกข์ หรืออย่างน้อยก็ทำให้ทุกข์นั้นเบาบางลง จางคลายไปได้

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนานิยาม, พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๑.

นวองคุลี. วิปัสสนาญาณ, พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา โรงพิมพ์พระพุทธศาสนา, ๒๕๔๘.

บุญสืบ อินทสาร ป.ธ.๙. พจนานุกรมบาลี-ไทย ธรรมบท ภาค ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๕.

ปิ่น มุทุกันต์. พุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ., ๒๕๕๕.

พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘). การยกอารมณ์ฉันทขึ้นสู่วิปัสสนา ตามแนว ... อานาปานสติภาวนา. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๖๒.

พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘). รวบรวมและเรียบเรียง. วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.

พระราชวรมนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๕๘.

พระมหาสุภาพ เขมรสี. เอกสารประกอบการบรรยาย วิชาภาคปฏิบัติ ๕. กรุงเทพมหานคร:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓. (อัดสำเนา)

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). ไตรลักษณ์. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๔.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต). พิมพ์ครั้งที่ ๒. **พจนานุกรมเพื่อการศึกษา**

พุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). โอวาทคำสอนสำหรับภิกษุผู้บวชใหม่, กรุงเทพมหานคร:

ธรรมสภาและสถาบันลือธรรม, ๒๕๕๖.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลง

กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

_____. **พุทธธรรม,** พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๓๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม,** พิมพ์ครั้งที่ ๙.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลง

กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ, ดร. **ปฏิจสมุปบาทสังเขปกลาและพระไตรลักษณ์.**

กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พระมหาสีสยาตอ (โสภณมหาเถระ). **วิปัสสนาธุลี.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ,** พิมพ์ครั้งที่ ๓๒.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย.** พิมพ์ครั้งที่ ๔๑. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๕.

พระพุทโธสเถระ รจนา. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค.** สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและ

เรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรีนติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พันตรี ประยุทธ์ หลงสมบุญ. **พจนานุกรม มคอ-ไทย.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรม

สาร จำกัด, ๒๕๔๖.

พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์). **จริยศาสตร์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา.** พระนครศรีอยุธยา:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. ปุจฉาวิสัชนาโชติกะ หลักสูตรอภิธรรมมิกถะ ภาค ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วัฒนาพานิชย์, ๒๕๓๙.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตตโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๓-๖รูป นิพพาน จิต เจตสิก,**

กรุงเทพมหานคร: ยูนิตีพับลิเคชั่น, ๒๕๓๖.

_____. **ปรมัตตโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๓.** กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐.

พุทธทาสภิกขุ. **อานาปานสติภาวนา.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัดการพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๘.

ศาสตราจารย์ .ดร. วัชร งามจิตรเจริญ. **พุทธศาสนาเถรวาท.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๖๑.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **ธรรมวิจารณ์.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๓๖.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลี อินเดียและลังกา.** กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

(๒) บทความ:

อุทัย เอกสะพัง. “ทัศนะการตรัสรู้”. **ไม่ปรากฏชื่อวารสาร.** ปีที่ ๑๙, ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๕๑).

(๓) วิทยานิพนธ์:

ทวีศักดิ์ ทองทิพย์. “การวิเคราะห์การศึกษาตามหลักไตรสิกขา”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมหาภาคภูมิ ภาทเมธี (สันหลง). “ศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓.

พระมหาสุทัศน์ ติสสรวาทิ (นักรการเรียน). “อนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

นายวิจิต สงวนไกรพงษ์. “พัฒนาการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

เกี่ยวกับผู้เรียบเรียงและผลงาน

พระครูพิชิตติโสภณ, ดร.

- ชาติภูมิ** : บ้านงามเจริญพัฒนา ต.หนองไผ่งาม อ.บ้านกรวด จ.บุรีรัมย์
- การศึกษา** : นักธรรมชั้นเอก (น.ธ.เอก) สำนักเรียนวัดธรรมนิมิตต์ จ.ชลบุรี
: รป.บ. รัฐประศาสนศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์
: ร.ม. รัฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยรามคำแหง
: พธ.ด. พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- หน้าที่ทางคณะสงฆ์ปัจจุบัน** : รองเจ้าคณะอำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์
- การทำงาน** : อาจารย์ วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ผลงานด้านวิชาการ

: หนังสือ

: “สถานภาพและบทบาทของสตรีในพระพุทธศาสนา”

: “รัฐศาสตร์ตามแนวพระพุทธศาสนา”

: “กรรมฐาน ๑”

: บทความ

: “พุทธธรรมกับการแก้ปัญหาความรุนแรงในครอบครัว”

: “วิเคราะห์พระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลกับสังคมสมัยสุโขทัย
และอยุธยา”

: “การใช้ประโยชน์ทางจริยศาสตร์ป้องกันสุขภาพจิต
พ้นจากเปี่ยงเบนทางสังคมในสถานการณ์ ไวรัสโคโรนา
๒๐๑๙”

ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดโสมนสนาราม ๑๐๓ หมู่ ๑๐ ตำบลหนองไผ่งาม

อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๑๘๐

: Watsopon@Hotmail.com, Tel. 082-824-5966

กรรมฐาน ๒

Buddhist Meditation 2

พระครูพัชรกิตติโสภณ, ดร.

วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย